ACADEMIA
DE ŞTIINŢE
SOCIALE
ŞI POLITICE
A REPUBLICII
SOCIALISTE
ROMÂNIA

REVISTA DE ISTORIE

DIN SUMAR:

10

TOMUL 40 1987

OCTOMBRIE

EDITURA ACADEMIEI

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

SECŢIA DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE

Preţul unui abonament este de 180 lei.
În ţară abonamentele se primesc la oficiile poştale şi difuzorii de presă din întreprinderi şi instituţii

Cititorii din străinătate se pot abona adresîndu-se la ROMPRES-FILATELIA Departamentul Export-Import-presă P.O. Box 12-201, Telex 10376 prsfi r — Bucureşti, Calea Griviţei nr. 64 66.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb precum şi orice corespondenţă se vor trimite pe adresa Comitetului de redacţie al revistei „REVISTA DE ISTORIE". Apare de 12 ori pe an.

Adresa Redacţiei:
B-dul Aviatorilor nr. 1
71247 — Bucureşti, tel. 50.72.41

REVISTA DE ISTORIE

TOM 40, Nr. 10
Octombrie 1987

ISTORIA ROMÂNIEI

MEMORII, CORESPONDENŢĂ, ÎNSEMNĂRI

CRONICA VIEŢII ŞTIINŢIFICE

CARTEA ROMÂNEASCĂ ŞI STRĂINĂ DE ISTORIE

REVISTA REVISTELOR DE ISTORIE

„Revista de istorie", tom 40, nr. 10, p. 965—1056, 1987

REVISTA DE ISTORIE

TOME 40, Nº 10
Octobre 1987

L'HISTOIRE DE ROUMANIE

MÉMOIRES, CORRESPONDANCE, NOTES

CHRONIQUE DE LA VIE SCIENTIFIQUE

LE LIVRE ROUMAIN ET ÉTRANGER D'HISTOIRE

LA REVUE DES REVUES D'HISTOIRE

„Revista de istorie", tom 40, nr. 10, p. 965—1056, 1987.

DAN AL II-LEA, DOMN PÎNĂ LA „MAREA CEA MARE" TRADIȚIE ȘI REALITATE

MARIETA CHIPER

S-a discutat şi se discută în continuare în istoriografia noastră după cum arată şi unele studii publicate recent[1] — cînd anume se produce intrarea sub stăpînirea otomană a pămîntului românesc dintre Dunăre şi Mare şi, într-un sens mai larg, cînd încetează statul muntean să-şi întindă hotarele pînă la mare, să aibă acces nemijlocit la Marea Neagră.

Aşa cum se remarca de curînd, cercetările diferiţilor istorici s-au cristalizat în mai multe opinii, potrivit cărora cetăţile Turnu şi Giurgiu, ca şi teritoriul Dobrogei, au fost cotropite de otomani şi au ieşit din componenţa statului muntean, după unii autori, în anii 1419 — 1420, după alţii, între anii 1444 şi 1462 şi, în fine, după alţii, în mai multe etape, între anii 1420 — 1462 [2].

Cert este că spre sfîrşitul domniei marelui Mircea voievod şi, mai ales, după dispariţia acestuia, hotarele Ţării Româneşti şi posesiunile domnitorilor munteni au fost supuse unor puternice presiuni şi au străbătut momente dificile în condiţiile expansiunii Imperiului Otoman, a puternicelor rivalităţi pentru controlul liniei Dunării dintre Belgrad şi Chilia manifestate între marile puteri limitrofe ţărilor române.

În aceste circumstanţe, în primele decenii de după Mircea, cetăţi ca Severin, Turnu, Giurgiu, Silistra, Chilia şi teritoriul dintre Dunăre şi Mare sînt pierdute, uneori redobîndite şi apoi iarăşi pierdute de Ţara Românească, cele mai multe intrînd, încă din această perioadă şi pentru mult timp, sub stăpînirea otomană.

Succesorii lui Mircea, fie că au domnit mai puţin, fie că au putut rămîne mai mulţi ani pe tronul Ţării Româneşti şi indiferent cum, cu ce sprijin au ajuns la tron, s-au străduit, pe cît le-a fost cu putinţă, în condiţiile raportului de forţe ale epocii, să apere sau să refacă moştenirea lăsată, sau cel puţin să limiteze proporţiile pierderilor.

În acele împrejurări, ieșirea la mare pentru statul muntean a constituit una din preocupările politice majore ale urmașilor lui Mircea. O expresie a acestor preocupări a fost şi faptul că în titulatura unor succesori ai lui Mircea se subliniază întinderea stăpînirii „pînă la Marea cea Mare". Dacă în documentul din 10 iulie 1418 — păstrat însă numai în rezumat — Mihail I se intitula „domnul Ţării Româneşti şi munţilor şi către Ţara Tătărască şi amîndouă părţile de dincoace şi peste Dunăre şi pînă la Poarta de Hier şi pînă la Marea Neagră" [3], printr-o formulă alterată desigur de alcătuitorul rezumatului, dar şi neuzitată pînă atunci [4], documentul din 18 martie 1419 prezenta titulatura lui Mihail în formula

„Revista de istorie", tom 40, nr. 10, p. 967—981, 1987

completă [5], clasică, a lui Mircea cel Mare din perioada de vîrf a puterii sale. Un document de la Radu Praznaglava, din 1 iunie 1421, cuprindea și el aceeași formulă clasică a titulaturii de glorie a lui Mircea din care, în cazul documentului din 1421, remarcăm doar absența indicării Durostorului dintre stăpîniri [6].

În sfîrșit, într-un document din 16 septembrie 1440, Vlad Dracul, deși nu se mai referea la stăpînirea Banatului de Severin, a Durostorului și a „Podunaviei", preciza că el era „domn a toată Țara Ungrovlahiei, stăpînind și pînă la Marea cea Mare, stăpînind și în părțile ungurești, herțeg al Amlașului și Făgărașului" [7].

Dintre succesorii lui Mircea pînă la mijlocul secolului al XV-lea, Dan al II-lea are, dacă reunim cele cîteva reveniri ale sale pe tron între 1420 1431, una dintre cele mai lungi domnii — singurul care-l depășește cu puțin fiind Vlad Dracul — și totodată este, neîndoielnic, unul dintre cei mai importanți domni munteni dintre Mircea cel Mare și Vlad Țepeș. Or, dacă mai înainte, Mihail sau Radu Praznaglava și, apoi, Vlad Dracul, au emis documente în care se intitulau domni „pînă la Marea cea Mare", trebuie spus că nici unul dintre documentele cunoscute de la Dan al II-lea nu cuprinde, în titulatura domnului, și indicația de stăpînire „pînă la Marea cea Mare".

În cele 16 documente interne și 2 mențiuni de documente cunoscute de la Dan al II-lea (vezi DRH, seria B, vol. I) acesta se intitulează — în afară, firește, de domn al Țării Românești — doar „herțeg" al Amlașului și Făgărașului. Dacă înscrierea stăpînirii pînă la mare, ca și a celorlaltor posesiuni, în titulatura domnilor menționați, ar fi fost pur și simplu o copiere mecanică, o preluare a titlului purtat de Mircea, ne putem întreba de ce acest titlu apare uneori cu modificări la succesorii lui Mircea și, mai ales, de ce nu a fost preluat și de cancelaria lui Dan al II-lea? Pe de altă parte, știm foarte bine că dintre documentele păstrate de la Mircea, cele mai multe nu au înscrisă formula titlului, atît de impunătoare, pe care o cunoaștem cu toții. Putem deci conchide că dacă nu toate documentele lui Mircea, Mihail, Radu sau Vlad Dracul precizau stăpînirea pînă la mare" [8], nici documentele de la Dan al II-lea nu trebuiau să cuprindă, toate, o astfel de precizare și, în același timp, să formulăm ipoteza că eventualele documente în care acest din urmă menționat domn muntean a înscris, în titulatura sa, stăpînirea, „pînă la mare" să fi existat, dar să nu fi parvenit pînă astăzi.

Vrem să afirmăm prin cele de mai sus să absența unor documente în care Dan al II-lea să fi precizat în titlu că stăpînea „pînă la mare", nu constituie un argument că Dan al II-lea nu ar fi stăpînit totuși, cel puțin în unele momente, fie și o zonă îngustă, care să-i fi asigurat ieșirea la mare.

Cele arătate mai sus pot constitui, însă, o explicație pentru faptul că nu deținem documente care să facă precizarea menționată în titlul lui Dan al II-lea, dar desigur, nu și un argument că acest domn a stăpînit „pînă la mare".

Și atunci, se pune întrebarea : a stăpînit sau nu Dan al II-lea „pînă la mare"?

Atragem, de la început, atenția că există două documente de la Dan al II-lea în care, fără a se face mențiunea corespunzătoare și în titulatura domnului, este indicată stăpînirea „pînă la mare" în interiorul documen-

tului, într-un mod care atribuie acestei precizări, după părerea noastră, mai multă greutate decît dacă ea ar fi fost făcută în titulatura domnului.

Ne referim, în primul rînd, la privilegiul dat braşovenilor de Dan al II-lea, aflat la Tîrgovişte, la 30 ianuarie 1431. În acest document, Dan al II-lea se intitula „mare voievod şi domn în toată ţara Ungrovlahiei şi al părţilor de peste munţi, herţeg al Amlaşului şi Făgăraşului" [9] şi preciza că „A binevoit domnia mea cu a sa bunăvoinţă şi nu am batjocorit, nici nu am călcat, ci încă am întărit şi am înnoit acest hrisov al strămoşului domniei mele şi sfînt răposatului Ioan Mircea voevod . . ." [10]. În continuare erau indicate obiectul documentului şi teritoriul asupra căruia se extindea jurisdicţia privilegiului, echivalînd cu întinderea teritoriului asupra căruia domnea Dan al II-lea. Iată acest pasaj, pe care-l supunem atenţiei cititorului : „. . .am dăruit acest hrisov al domniei mele — preciza Dan al II-lea — pîrgarilor din Braşov şi întregii Ţări a Bîrsei, ca să le fie privilegiul cel vechiu, ca să negustorească cu orice marfă *prin toată ţara şi stăpînirea domniei mele, slobod, fără nici o piedică de la Porţile de Fier încă pînă la Marea cea Mare, nicăeri să nu ea vamă,* nici la vreun tîrg, nici la vreun vad, numai trecînd braşovenii cu marfă în ţara domniei mele, să dea la Rucăr . . ."[11] (subl. ns. — M.C.).

Acest pasaj al documentului, trecut pînă acum, după ştiinţa noastră, cu vederea şi în care se afirmă răspicat că prin „toată ţara şi stăpînirea sa" Dan al II-lea înţelegea teritoriul „de la Porţile de Fier încă pînă la Marea cea Mare" ridică o serie de întrebări şi necesită o analiză mai amănunţită.

În primul rînd, este vorba de un document autentic şi datat,al cărui original slav s-a păstrat, deci este exclus a fi un fals ori a avea datarea eronată. În al doilea rînd, este necesară analiza posibilităţilor ca precizarea din pasaj să fi fost preluată sau influenţată de documente similare anterioare — şi în primul rînd de privilegiul lui Mircea, la care se face trimitere directă — şi, pe de altă parte, să stabilim dacă documente ulterioare de acelaşi gen nu pot furniza eventuale informaţii sau sugestii pentru a înţelege corect semnificaţia afirmaţiei menţionate cuprinsă în privilegiul din 30 ianuarie 1431.

Dan al II-lea a avut în faţă privilegiul acordat braşovenilor de ilustrul său predecesor, anume actul emis în Cîmpulung, la 25 august 1413 în privilegiul său, Dan al II-lea arăta : „Am scris cînd a venit Han(a) Hopîndei cu hrisovul lui Mircea voevod" [12] — dar compararea textului documentului din 30 ianuarie 1431 cu acel al privilegiului din 25 august 1413 demonstrează că nu este vorba de o copiere mecanică şi nici măcar de o preluare apropiată a prevederilor vechiului privilegiu. Astfel, în documentul din 25 august 1413, Mircea se intitula simplu doar „voievodul Ţării Româneşti", iar în interiorul documentului, teritoriul asupra căruia se extindea privilegiul, fără a fi în mod expres precizat, este în mod repetat definit prin genericul „Ţara Românească" [13]. Doar indirect, dintr-o menţiune spre sfîrşitul privilegiului, se poate înţelege însă că ţara se întindea pînă la mare [14]. S-ar putea afirma că documentul slav din 30 ianuarie 1431 n-a putut urma modelul diplomatic al documentului latin din 25 august 1413 şi că, poate, privilegiul acordat de Dan al II-lea a fost influenţat de versiunea slavonă a privilegiului emis de cancelaria lui Mircea, la Cîmpulung, la 6 august 1413 [15]. Mai întîi, este de precizat că numeroase date au condus la concluzia că braşovenii au prezentat lui Dan al II-lea, în ianua-

rie 1431, privilegiul acordat de Mircea la 25 august 1413 [16]. Desigur că Dan al II-lea putea avea în faţă şi o copie sau originalul în slavonă al privilegiului din 6 august 1413. Dar compararea acestui document cu cel din 31 ianuarie 1431 arată şi mai clar că ne aflăm în faţa unor distanţări evidente de documentul lui Mircea, dintre care izbitoare sînt deosebirile în titulatură şi în precizarea teritoriului privind jurisdicţia privilegiului.

În privilegiul din 6 august 1413 acordat braşovenilor este inserată titulatura pe care am denumit-o „clasică" a lui Mircea, în timp ce Dan al II-lea etala — după cum am menţionat mai sus — un titlu mult restrîns. Pe de altă parte, în acelaşi document din 6 august 1413, referitor la zona asupra căreia se exercitau privilegiile acordate braşovenilor se preciza că acestea aveau ca obiect „...vama *prin tîrgurile din ţara domniei mele şi pe drumul Braşovului pînă la Brăila*..." [17] (subl. n. M.C.) ceea ce era evident departe, în formă şi în conţinut, de precizarea „...prin toată ţara şi stăpînirea domniei mele ... de la Porţile de Fier încă pînă la Marea cea Mare ..." din privilegiul acordat de Dan al II-lea la 30 ianuarie 1431.

Considerăm că nu mai este necesară dezvoltarea argumentării pentru a demonstra că precizarea inclusă în privilegiul menţionat din 1431 acordat de Dan al II-lea nu era influenţată de formularul de cancelarie al documentelor similare acordate de Mircea voievod.

Mai mult decît atît, se poate afirma că pasajul la care ne referim nu a copiat sau nu a imitat nici privilegiile acordate braşovenilor de predecesorii lui Dan al II-lea şi nici măcar pe acelea cunoscute acordate anterior chiar de acest domn. Prin documentul, în slavonă, emis din Tîrgovişte la 21 noiembrie 1421, Radu Praznaglava reînnoia braşovenilor privilegiile „...pentru vămi, prin toate tîrgurile prin ţara domniei mele şi pe drumul Braşovului pînă la Brăila ... [18], adică relua, cu o uşoară modificare, formula folosită în privilegiul acordat de Mircea cel Mare la 6 august 1413. Această formulă, atît de diferită de acea din ianuarie 1431, era însă folosită chiar şi de Dan al II-lea în privilegiul acordat braşovenilor din Tîrgovişte, la 23 octombrie 1422 [19]. Pe de altă parte, într-un document, datat cu aproximaţie în primii ani ai domniei lui Dan al II-lea, se remarcă o formulă — preluată poate din documente anterioare — care delimitează mai clar teritoriul în care se exercita privilegiul şi care prefigurează modelul din 1431. Este vorba de privilegiul de scutire de vămi acordat tîrgoviştenilor, în care se arăta „... şi apoi să umblaţi *pe la Severin şi prin toate tîrgurile şi la Brăila şi în toată ţara domniei mele*, nicăieri să nu mai daţi" [20] (subl. ns. —M.C.).

Se poate trage, deci concluzia că precizarea asupra căreia stăruiam, din privilegiul acordat de Dan al II-lea la 30 ianuarie 1431, nu a fost o preluare din formule anterioare de cancelarie, deoarece nu se găseşte în nici un alt document anterior cunoscut şi că ea a reflectat o realitate sau o mentalitate specifică ultimei perioade a domniei lui Dan al II-lea. Reamintim aici că formula stăpînirii „... pînă la Porţile de Fier şi pînă la Marea" Neagră mai este întîlnită o singură dată în documentele noastre medievale cunoscute, dar ea făcea parte din titulatura, de altfel mai amplă, a lui Mihail I [21] şi nu dintr-un text destinat să indice teritoriul asupra căruia se extindea privilegiul comercial.

Pe de altă parte, în privilegii comerciale sau vamale emise de cancelariile unor domni de după Dan al II-lea, constatăm, în privința delimitării teritoriului la care se referea privilegiul, atît formula mai veche și imprecisă, cunoscută din documentele din 6 august 1413, 21 noiembrie 1421, 23 octombrie 1422 — așa cum este cazul privilegiului acordat de Vlad Dracul brașovenilor la 8 aprilie 1437 [22] — cît și delimitări mai precise, de genul celor utilizate de Dan al II-lea. Astfel, printr-un hrisov din 7 august 1451, Vladislav al II-lea acorda mănăstirii Cozia o serie de privilegii, stabilind printre altele, ca ,, . . . nicăieri să nu dea vamă *la toate tîrgurile și la toate vadurile, de la Severin pînă la Brăila*, nici pe drumul munților nicăieri să nu dea vamă . . ." [23] (subl. ns. — M.C.). Această formulă era reluată în privilegiul acordat aceleiași mănăstiri de Radu cel Frumos, la 5 noiembrie 1465 [24]. Mai tîrziu, la 4 iunie 1497, Radu cel Mare, într-o scutire de orice vămi acordată altui lăcaș de cult, decidea ca ,, . . . nicăieri vamă ca să nu plătească, nici la un loc : nici la cîmpu vamă, nici la vaduri, nici la plaiuri vame, nici la tîrguri, nici la un lac, *și de la Severin pînă la Brăila*" [25] (subl. ns. — M.C.). Acest ,,de la Severin pînă la Brăila" echivala cu teritoriul țării, pentru că tot Radu cel Mare, într-o scrisoare adresată brașovenilor în aprilie 1498, în care trata probleme politice și nu comerciale, preciza : ,, . . .cît voi fi în viață, să nu vă temeți domnia voastră că vor trece turcii *pe undeva prin țara noastră, de la Severin și pînă la Brăila*" [26] (subl. ns. — M.C.).

Se poate observa deci că sînt cunoscute mai multe documente ale unor domni munteni posteriori lui Dan al II-lea, în care se stabilește precis teritoriul asupra căruia se extindea privilegiul comercial sau vamal, și că acest teritoriu este echivalent cu acela asupra căruia domnul își exercita autoritatea, adică cu teritoriul țării. Acest teritoriu este delimitat, în aceste documente, la vest de Severin și la est de Brăila și, în acest fel, ele demonstrează, în mod evident, o restrîngere, o adaptare la noi realități, a formulei utilizate de Dan al II-lea. Dacă la granița de vest a Țării Românești, precizarea ,,de la Porțile de Fier" poate fi considerată ca acoperind aceeași realitate indicată prin ,,de la Severin", trebuie să observăm că, la granița de est, înlocuirea formulei ,,pînă la Marea cea Mare" prin aceea ,,pînă la Brăila", reflecta o evidentă pierdere de teritoriu.

În concluzie la cele arătate mai sus, considerăm că analiza documentelor anterioare și posterioare similare celui din 30 ianuarie 1431, demonstrează că precizarea referitoare la stăpînirea lui Dan al II-lea ,,de la Porțile de Fier încă pînă la Marea cea Mare" nu este un automatism de cancelarie și nu este întîlnită în alte documente cunoscute și că precizările, în documente, a teritoriului asupra căruia se extindeau privilegiile comerciale sau vamale sufereau modificări în funcție de evenimente, erau deci adaptate realității istorice.

În consecință, se poate reține că precizarea cu privire la stăpînirea ,,pînă la Marea cea Mare" nu se datora neglijenței sau capriciilor unui diac, ci era inclusă în mod voit și responsabil.

La această concluzie conduce și argumentul logic că brașovenii, prezenți la Tîrgoviște la întocmirea documentului din 30 ianuarie 1431, nu ar fi putut accepta să li se acorde privilegii comerciale pe un teritoriu care nu ar fi intrat sub jurisdicția și stăpînirea emitentului, în cazul de față, dacă Dan al II-lea nu stăpînea în acel moment sau dacă nu era cel

puţin în situaţia de a-şi restabili autoritatea asupra unui teritoriu considerat a fi „toată ţara şi stăpînirea" sa şi care se întindea „de la Porţile de Fier şi încă pînă la Marea cea Mare".

Concluzia că Dan al II-lea a stăpînit „pînă la mare" este susţinută şi de o informaţie cuprinsă într-un alt document. Este vorba de o scrisoare nedatată — considerată de Ioan Bogdan a fi redactată în aprilie-mai 1427 — prin care Dan al II-lea, între altele, anunţa pe braşoveni că făcuse pace şi „De aceea, *cine vrea să umble cu negoţ, poate să meargă slobod măcar pînă la mare*" [27] (subl. ns. — M.C.).

Se ridică aceeaşi întrebare, pusă în legătură şi cu documentul din 1431 : putea Dan al II-lea să afirme că garanta — în fond, ce altceva este acest „poate să meargă slobod"? — circulaţia negustorilor şi a mărfurilor din Braşov „pînă la mare", dacă nu exercita controlul asupra unui teritoriu sau drum comercial „pînă la mare"? Răspunsul nostru nu poate fi decît că Dan a stăpînit „pînă la mare" în momentul în care transmitea scrisoarea menţionată braşovenilor. De altfel, înaintarea pînă la mare fusese un obiectiv strategic al campaniei militare declanşate în ianuarie 1427, care avea să readucă la tron pe Dan al II-lea. Astfel, într-o scrisoare din Rîşnov, din 25 ianuarie 1427, Ştefan de Rozgony, comite de Gyor, referindu-se la începutul campaniei la care participa „ilustrul principe, domnul rege al Portugaliei, împreună cu vestitul Dan, voevodul Ţării Româneşti", sublinia că scopul acţiunii militare era de a „prinde şi a ţine prins pe voevodul Radu, dacă vor putea, şi dacă apa Dunării va fi îngheţată, să nu înceteze a nimici ţara turcească, arzînd-o cît mai adînc şi pustiind-o şi înaintînd *pînă la malul mării* ..." [28] (subl.ns. — M.C.).

Indiferent ce şi cît s-a realizat din acest program ambiţios, el trebuie să reţină atenţia prin aceea că relevă dorinţa de a fi atins litoralul Mării Negre.

După cum este cunoscut, Dan al II-lea a participat la numeroase expediţii antiotomane care au vizat recucerirea tronului, apărarea liniei Dunării, recuperarea unor cetăţi şi teritorii intrate sub stăpînirea otomană. Mai multe dintre aceste expediţii s-au desfăşurat la dreapta Dunării [29].

Ce se înţelege, în condiţiile frămîntatei istorii a Ţării Româneşti din anii următori domniei lui Mircea cel Mare prin stăpînirea „pînă la mare" indicată de Dan al II-lea cel puţin în 1427 şi 1431?

Înainte de a încerca să schiţăm un răspuns la această firească întrebare dorim să amintim că evenimentele de istorie românească din a doua jumătate a secolului al XIV-lea şi primele decenii ale secolului al XV-lea au lăsat trasee adînci în creaţia populară balcanică şi că tradiţia suddunăreană, mai atent considerată, pare să fi reţinut stăpînirea lui Dan al II-lea „pînă la mare".

De altfel, folclorul balcanic şi, în special, cel bulgar, păstrează numeroase elemente referitoare la români, la istoria poporului român, ceea ce se explică prin îndelungata vecinătate şi colaborare, ca şi prin rolul jucat de poporul român în istoria acestei arii geografice. Balade, legende, colinde sau alte producţii folclorice bulgare sau sîrbeşti au reţinut atît date despre frumuseţea şi bogăţia pămîntului românesc, despre locuitorii acestuia, cît şi despre lupta pentru libertate împotriva cotropitorilor străini, despre o serie de domni români. Astfel, folclorul sud-dunărean constituie o sursă interesantă pentru istoria noastră medievală. Acest fapt a fost

remarcat încă din secolul trecut [30] pentru ca ulterior, în urmă cu cinci decenii, să constituie chiar obiectul unei teze de doctorat [31]. Este cunoscută şi integrată în istoriografia noastră puternica amprentă lăsată în folclorul sud-dunărean de epopeea lui Mihai Viteazul [32] şi s-a remarcat că în unele producţii folclorice balcanice Dan al II-lea este numit Dan cel viteaz [33].

Situaţia dificilă în care se aflau ţările române şi locuitorii săi în perioada imediat următoare domniei lui Mircea cel Mare a lăsat urme în folclorul bulgar [34]. În producţiile folclorice bulgare revine cu mare frecvenţă figura unui voievod român numit Dan şi uneori este evident că este vorba de Dan I sau de o denumire generică (în unele colinde „Dan voievod" a fost adaptat chiar ca refren) [35]. Atunci cînd este însă vorba de asocieri între un voievod Dan şi Dobrogea cum este cazul unor colinde sau balade [36] — acest personaj nu a putut avea nicidecum ca prototip pe Dan I, aşa cum s-a propus [37], ci el s-a modelat sub influenţa dominantă a lui Dan al II-lea.

Într-una din baladele bulgare este prezentată chiar şi întinderea stăpînirii unui voievod Dan, stăpînire care atingea ţărmul mării : „ A devenit, de asemenea, celebru Dan voievod,/Dan Ban, Dan voievod/, El stăpîneşte peste multe ţări (teritorii), /*La ţărmul mării*, peste cetăţi,/La malul Dunării, peste oraşe,/Peste mănăstirile munţilor,/Peste cîmpii întinse, peste numeroase sate" [38] (subl.ns. — M.C.). Desigur, în utilizarea unei producţii folclorice ca sursă istorică, critica izvorului este substanţial diferită faţă de cea aplicată, de exemplu, documentelor. Dar pornind de la faptul că fragmentul de baladă reprodus mai sus reflectă o anumită realitate istorică — ceea ce nimeni nu a contestat — atunci trebuie să ne exprimăm opinia, fără a mai intra în analize şi comentarii care ni se par de prisos, că este de domeniul evidentului că în nici un caz acel voievod, Dan, nu poate fi identificat nici de astă dată cu Dan I, aşa cum a considerat un autor bulgar încă la sfîrşitul secolului trecut şi cum pare să accepte şi Al. Iordan [39], ci sîntem de părere, ca şi în cazul celorlaltor creaţii folclorice menţionate, că este vorba mult mai probabil de Dan al II-lea. Spunem mult mai probabil pentru că rămîne posibilitatea ca balada să fi transmis memoria unui voievod Dan, prezentat în mai multe creaţii folclorice în contextul raporturilor cu ţarul Sişman—şi care a fost deci Dan I — suprapusă pe realităţi politico-teritoriale care sînt în mod cert ulterioare domniei lui Dan I. Şi întrucît aceste realităţi nu se potrivesc, de fapt, nici cu acelea din timpul lui Mircea — cu atît mai mult cu cît figura acestui domn a fost reţinută, în general, distinct în producţia folclorică sud-dunăreană — rezultă că ele sînt, cel mai probabil, acelea din timpul succesorilor imediaţi ai marelui voievod.

În lumina tuturor informaţiilor istorice referitoare la domnia lui Dan al II-lea, inclusiv a celor cuprinse în documentele din 1427 şi 1431 aduse aici în discuţie cu privire la întinderea „pînă la mare" a stăpînirii acestui domn, conchidem că producţiile folclorice sud-dunărene menţionate mai sus, şi desigur şi altele, au fost modelate, în cea mai mare parte, de realităţi istorice româneşti din timpul acestui nepot al lui Mircea.

Cu alte cuvinte, considerăm că tradiţiile păstrate şi transmise în folclorul sud-dunărean reflectă probabil, cu neclarităţi specifice genului şi deformării produse de scurgerea timpului, lupta pentru păstrarea teri-

toriului dintre Dunăre și Mare și că, la un moment dat, așa cum se preciza și în documentele analizate mai sus, Dan al II-lea a putut stăpîni, într-un fel sau altul, „pînă la mare".

În ultima parte a studiului dorim să formulăm cîteva observații în legătură cu ceea ce s-ar putea înțelege concret prin stăpînirea lui Dan al II-lea „pînă la mare". Precizăm, de la început, că nu sîntem în posesia unui răspuns la această întrebare de cel mai mare interes și ceea ce vom arăta mai jos nu face decît să demonstreze complexitatea problemei.

Afirmațiile incluse explicit sau implicit în documentele din 1427 și 1431, analizate mai sus, cu privire la întinderea stăpînirii lui Dan al II-lea pînă la mare, vin în contradicție cu alte informații istorice sau cu unele interpretări istoriografice.

Dacă am considera că afirmațiile din documentele din anii 1427 și 1431 ar privi teritoriul dintre Dunăre și mare, atunci aceste afirmații contrazic opinia că Dobrogea ar fi fost anexată fie în întregime, fie definitiv de turci la sfîrșitul deceniului II din secolul XV [40]. Cu alte cuvinte, în această ipoteză, Dobrogea a revenit temporar, în întregime sau parțial, în hotarele Țării Românești în timpul lui Dan al II-lea.

Acestei ipoteze i se poate substitui sau, eventual, asocia o altă posibilitate : nu se poate oare interpreta acest „pînă la mare" în sens restrîns ca un acces la un port la mare, și anume la portul Chilia, cu atît mai mult cu cît este vorba de privilegii comerciale și, implicit, de drumuri comerciale ?

Să stăruim, mai întîi, asupra documentului din 1427. Reamintim că această scrisoare a lui Dan al II-lea nu este datată și a fost considerată de I. Bogdan ca emisă în primăvara anului 1427. Este însă evident că, chiar dacă cineva ar contesta datarea făcută de I. Bogdan și ar propune o altă datare — fie anterioară, fie posterioară primăverii anului 1427 — pentru menționata scrisoare a lui Dan al II-lea către brașoveni, aceasta nu ar schimba principalii termeni ai problemei : pe de o parte faptul că Dan al II-lea exercita sau afirma că exercită o stăpînire „pînă la mare", pe de altă parte semnul de întrebare cu privire la ceea ce s-ar putea înțelege, ce era, în fapt, acest „pînă la mare".

Datarea propusă de Bogdan este însă cea mai plauzibilă. Echivalarea precizării din această scrisoare că negustorii brașoveni puteau merge să facă comerț chiar și „pînă la mare" cu sensul că puteau merge pînă la Chilia — sens care apare în mod firesc — ar constitui un argument în plus că portul Chilia nu a fost pierdut — sau nu definitiv — de Țara Românească în favoarea Moldovei în anul 1426 [41] și cu atît mai puțin înainte, încă în timpul lui Mircea [42], ci că a fost pierdut mai tîrziu [43]. Dar, în acest caz, cînd prin „pînă la mare" s-ar înțelege Chilia, pe de o parte, se naște o nouă întrebare, anume de ce Dan al II-lea nu face nici o referire la stăpînirea sa „pînă la mare" sau la asigurarea libertății comerțului „pînă la mare" în privilegiile și documentele sale anterioare ? Pe de altă parte, reducerea sensului afirmației „pînă la mare" doar la portul Chilia intră în contradicție sau pseudo-contradicție cu termenii documentului din ianuarie 1431 și mai ales, cu ceea ce se știe pînă în prezent despre situația portului Chilia în acel moment. Astfel, reamintim că documentul din 1431 se referea la „toată țara și stăpînirea" lui Dan al II-lea „de la Porțile de Fier și chiar pînă la Marea cea Mare", adică fixa întinderea țării prin indicarea simetrică a două zone geografice și nu a două localități. În cazul

indicării drumului comercial, așa cum făcuse Mircea în 1413 și chiar Dan al II-lea în 1422, se precizau punctele extreme ale acestui drum (de la Rucăr la Brăila). Deci trebuie făcută rezerva că documentul din 1431 putea eventual să nu aibă în vedere prin formularea „pînă la Marea cea Mare” doar portul Chilia.

Cercetările istorice de pînă acum sînt însă unanime în a susţine că încercările întreprinse de Dan al II-lea în 1429 și 1430 de a relua Chilia de la Moldova nu au reușit și deci că acest port se afla, cel mai tîrziu în 1428, sub stăpînirea lui Alexandru cel Bun [44]. Deci implicit rezultă că, în ianuarie 1431, cînd Dan al II-lea emitea privilegiul asupra căruia tot stăruim, Chilia nu se afla sub stăpînirea sa. Și atunci, dacă s-ar admite, așa cum au susţinut unii autori, că Dobrogea a intrat complet și definitiv sub stăpînirea otomana ınca în anii 1418—1420, iar că portul Chilia nu se afla, la începutul anului 1431, sub stăpînirea lui Dan al II-lea, devine aberantă afirmaţia atît d ca egorica din amintitul privilegiu referitoare la stăpînirea ,pînă la Marea cea Mare ' și la acordarea de privilegii vamale pe un teritoriu sau un drum comercıal care nu erau controlate, în realitate, de emitent !

r, dupa cı m rezu tă perăm convingător, din cele aratate în prima parte a acestui s udiu, pıecızarea asupıa căruia revenim mereu din privile ul comercial d'n ianuaıie 1431, nu este cîtuși de putin o ımitaţie sau o afirmatıe fără acoperire lansată de cancelaria lui Dan al II-lea. În acest sens, anume că nu este vorba de o imitaţie sau o precizare neresponsabilă sau f ră acoperire, pledează și alte elemente care interesează, de altfel, și subiectul nostru pecifice ale documentului dın 1431, pu e în ev'denţă p in comparaţie cu documentele anterioare sımılare. Este vorba de elemente care precizează ceea ce se înţelege concret geografic prin generi ul „vadul Dunarii ' atunci cînd era vorba de vama pentru ma furi importate sau exportate din Ţara Românească. În privil iul come cial acordat de Mircea cel Mare la 25 august 1413 se arăta ca negustorii brașovenı,, ... dacă vor trece cu mărfurile lor peste Dunare, atunc ă platească la vadul Dunarii dintr-o sută, trei ...” [45].

Documentul nu indică unde era acest vad al Dunarii. De igur, cunoscınd faptul cert că ter'toriul dintre Dunare și mare facea parte din teritoriul muntean, „Vadul Dunarii” la care e lua acest gen de vama nu p tea fi situat pe porţiunea fluviului cuprinsă între Silistra ș v rsa ea n mare, porţiune care se afla în in eriorul teritoriului stapınit de ir . F rmula imprecisă de „Vadul Dunării” este reluata și de alte docum n e sımilare, ulterioare, cum sînt cel două, ın latina și slava, emis ch' r Dan al II-lea dın Tîrgoviște, la 10 noiemb ie 1424 [46]. Documentele 't te r levă că este vorba de două drumuri com rci le : unul, drumul B asovului care ducea de la Rucăr la Brăila și altul care ducea de la Ruc r la „Vadul Dunării”. Astfel, privilegiul în limba slavonă din 10 n embr'e 14‿4 tabilește că : „De aceea, din drumul Brașovului, de la Rucăr ,i pınă la Brăila, să dea negustorii vamă...” [47] precizînd unde urma să se dea vamă pe acest traseu și arăta în continuare : „Și încă și brașovea ul ca e vrea să meargă la Vadul Dunării, să treacă marfă, să dea vamă numai la Rucăr și la Vad, iar în ţara domniei mele, nicăieri” [48]. Dın cele spuse mai sus rezultă că „drumul Brașovului”, adică drumul dintre Rucăr și Brăila,

are caracterul unei căi comerciale interne, Brăila nefiind un punct de ieșire din țară, pe cînd drumul de la Rucăr la „Vadul Dunării" era folosit de brașoveni exclusiv ca un drum comercial de tranzit. Ce înseamnă, mai precis, acest Vad al Dunării, rezultă abia din privilegiul acordat de Dan al II-lea la 30 ianuarie 1431, inovator și mai explicit și în această privință. În acest document nu mai apare genericul „Vadul Dunării", ci sînt indicate concret punctele vamale : „Și trecînd brașovenii peste Dunăre cu marfă sau la Dîrstor sau la Giurgiu sau la Nicopole să dea de la 100, 3 și întorcîndu-se, la Rucăr, de la 100, 3"[49].

Cele arătate mai sus demonstrează că porțiunea Dunării de jos aflată în aval de Silistra, nu era inclusă în ceea ce se considera, „vadul Dunării", că ruta comercială de tranzit „de la Brașov dincolo de Dunăre"[50] era orientată pe direcția nord-sud și privea exclusiv comerțul transilvănean cu regiunile sud-dunărene. Dar cele arătate mai sus demonstrează că „drumul Brașovului", adică între Rucăr și Brăila, nu conducea nemijlocit la ieșirea din țară, nu ducea la un „vad". Brăila, ca și Tîrgul de Floci, situate vis-à-vis de un teritoriu românesc, ce a făcut mai mult timp parte integrantă din statul muntean, nu s-au dezvoltat istoric în calitate de cetăți de graniță, ci ca orașe-porturi, servind drumul comercial fluvial spre mare[51].

Desigur, Brăila a rămas în decursul întregii sale istorii unul dintre cele mai importante porturi românești, iar această funcție a sa a fost constant și nemijlocit legată de poziția sa la Dunărea de Jos, în apropierea gurilor Dunării și a Mării Negre.

Acest rol al Brăilei s-a menținut chiar și în perioada în care orașul-port a devenit raia și cetate turcească, după cum poate fi ilustrat concludent de o interesantă însemnare — un adevărat roman de aventuri concentrat — de la începutul secolului al XVIII-lea, de pe o carte veche[52].

În secolele XIV—XV, funcția pe care o deținea Brăila pe artera navigabilă spre mare era considerabil amplificată de faptul că acest port făcea parte dintr-unul din principalele drumuri comerciale ale Europei central-orientale, anume acela care începea de la Chilia și ducea prin Transilvania spre Europa Centrală și căruia împăratul Sigismund a încercat să-i asigure un rol determinant în comerțul cu mărfuri orientale[53]. Acest drum comercial și-a manifestat viabilitatea chiar și după Sigismund și chiar cîteva decenii după ce turcii au cucerit capetele drumurilor comerciale care porneau spre Europa central-orientală, anume Caffa în 1475 și Chilia, în 1484. Puțin după mijlocul secolului al XV-lea cantitatea de piper importată de Ungaria pe ruta Marea Neagră — Muntenia — Transilvania, era de cinci ori mai mare decît aceea care sosea prin Adriatica — Veneția — Viena[54]. Chiar și la cumpăna dintre secolele XV—XVI, calea comercială Chilia — Brăila — Brașov — Oradea spre Ungaria și Europa Centrală juca un rol important. În acel moment piperul care ajungea în Transilvania prin Țara Românească se ridica la o valoare de circa 36.000 florini de aur anual și reprezenta o cantitate care oscila între 463 și 468 quintale[55], un rol predominant (88 %) fiind deținut de negustorii originari din țările române extracarpatice, în special din Muntenia (spre deosebire de situația din prima treime a secolului al XV-lea cînd comerțul cu piper se afla în cea mai mare parte în mîna negustorilor sași)[56]. Astfel, la cumpăna

dintre cele două secole, calea comercială prin Chilia — Brăila Braşov — Oradea — Kosiče juca un rol comparabil cu drumul comercial dintre Marea Neagră şi Polonia (Caffa — Lvov — Cracovia)[57].

Dacă aceasta era situaţia la sfîrşitul secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea — deci în condiţii mai puţin favorabile vehiculării produselor orientale peste Marea Neagră pe drumul care pornea de la Chilia spre Europa Centrală — se poate înţelege importanţa mărită a acestei căi comerciale în primele decenii ale secolului al XV-lea. Privilegiile comerciale acordate de Mircea cel Mare şi Dan al II-lea, pentru a-i menţiona doar pe aceştia, se referă constant şi direct, după cum este cunoscut, la comerţul cu piper, alături de care sînt menţionate şi alte produse orientale, denumite uneori, în bloc, mărfuri ,,de peste mare''. Or, nu trebuie pierdut din vedere că acest ,,de peste mare'' — care are sensul mai exact de produse ,,venite pe mare'' — nu vrea să indice alegoric depărtarea locului de provenienţă, ci constituie, după opinia noastră, o referire exclusivă la Marea Neagră, pentru că singura mare pe care călătoreau, de fapt, aceste mărfuri pentru a ajunge în Ţara Românească era Marea Neagră (ceea ce nu presupune neapărat că aceste categorii de mărfuri intrau în Ţara Românească doar pe ruta Chilia — Brăila).

Astfel, puternice interese economice impuneau domnilor munteni să controleze arterele comerciale de acces la mare. Brăila, dar nu numai ea, nu-şi putea îndeplini complet funcţia fără controlul Chiliei. Interese strategice şi politice, generate de cele economice sau asociate acestora, au avut ca rezultat tendinţa statului muntean de a reuni teritoriile româneşti din stînga şi din dreapta Dunării, atingînd maxima extensiune în această direcţie în timpul lui Mircea. În acest fel trebuie înţelese şi afirmaţiile din documentele emise de Dan al II-lea cu privire la stăpînirea sa pînă la Marea Neagră, ca şi eforturile sale de a recuceri Chilia în 1429—1430.

Dacă am lega afirmaţia din privilegiul lui Dan al II-lea cu privire la întinderea stăpînirii sale pînă la Mare doar de controlul portului Chilia, ar trebui să admitem că Dan al II-lea a parvenit totuşi înainte de 30 ianuarie 1431, cînd se afla la Tîrgovişte şi cînd emite privilegiul, să aducă, fie şi cu totul temporar, sub stăpînirea sa acest port sau cel puţin să considere atît el, cît şi negustorii braşoveni, ca iminentă şi certă această posibilitate. Rămîne ca investigaţii ulterioare minuţioase, focalizate în special pe anii 1430—1431, să conducă, prin îndepărtarea capcanelor unor ipoteze, oricît de tentante ar fi ele, dar şi prin evitarea pericolului unor concluzii negativiste sau anchilozante, la o înţelegere exactă a sensului precizărilor din documentele citate de la Dan al II-lea — poate, cu o şansă în plus, chiar şi la aflarea împrejurărilor în care a dispărut acest voievod — şi în general, la problema accesului statului muntean la Marea Neagră în perioada următoare lui Mircea cel Mare.

Acest obiectiv poate fi atins prin reinterogarea coroborată a tuturor categoriilor de surse istorice. Alături de istoria politică, istoria economică — istoria comerţului şi a căilor comerciale—poate furniza concluzii importante şi solide. Dar nu trebuie pierdute din vedere nici datele furnizate de izvoarele narative. În acest sens, în încheierea prezentului studiu, ne exprimăm opinia că sursele narative externe susţin şi ele teza că accesul statului muntean la Marea Neagră nu poate fi redus la perioada domniei

lui Mircea cel Mare şi cu atît mai puţin la numai o parte din domnia acestui voievod. Dacă n-ar fi fost aşa, ar fi greu de admis că unii cronicari străini de la mijlocul sau a doua jumătate a secolului al XV-lea cum sînt cei turci[58] sau bizantini[59], de exemplu, ar fi putut vorbi atît de degajat, şi în termenii în care o fac, despre întinderea statului muntean pînă la mare.

NOTE

[1] Radu Ştefan Ciobanu, *A fost pierdută Dobrogea de Mircea cel Bătrîn?* în „Revista de istorie", tom 39 (1986), nr. 8, p. 764—773: Nagy Pienaru, *Relaţiile lui Mirc a cel Mare (1386 1418) cu Mehm d I Çelebi (1413—1421)*, în „Revista de istorie", tom 39 (1986), nr. 8, p. 774—794.

[2] Radu Ştefan Ciobanu, *o). cit*, p. 7 5 si notele aferente de la p. 771.

Documenta Romaniae Historica (in continuare DRH), Seria B, Ţara Românească, vol. I (1247—1500) (întocmit d P.P. Pan it cu si D. Mioc), Edit. Academiei R.S.R, Bucureşti, 1966, doc. 43, p. 88.

[4] Denumi ea de Marea Neagră este neîndoielnic o aducere la zi a celui care a tradus şi a rezumat; neuzitată în actele cunoscute cancelariei muntene de pînă atunci este delimitarea frontierei de vest a ţarii prin indicarea Porţilor de Fier.

[5] RH, B, ol. , doc. 45, p. 91. Vezi, de exemplu, titlul lui Mircea in documentul di 10 iunie 1415 (idem doc. 38, p. 80—82).

[6] Idem doc. 48, p. 95—98.

[7] Idem doc. 92, p. 157—159.

[8] Pe baza document lor incluse in DRH, B, vol. I, se poate face următoarea con tatare: în inderea stapîn'rii „pîna la Mare" este upri a n 5 din cele 26 documente şi o menţiune de document emi e de can elaria lui Mircea, n două din cele 5 documente şi un rezumat tîrziu provenind din cancelaria lui Mihail; unul din cele două documente din timpul lui Radu Praznaglava, nici unul din cele 16 documente şi 2 menţiuni de documente provenind de la Dan al II-lea; nici unul din ele 6 documente din timpul lui Alexandru Aldea; unul din cele 17 documente şi o menţiune de document din timpul lui Vlad Dracul.

[9] DRH, Seria D, Relaţii între Ţările Române, vol. I 1222—1456) întocmit de Şt. Pascu, C. Cihodaru, K C. Gundisch, D. Mioc, şi Vior ca Pervain) Edit. Academiei RSR, Bucureşti, 1977, doc. 175. p. 277. Menţionăm ca ne-am permis o uşoară corectare a traducerii acestui pasaj. În DRH, D, vol. I, 175 s-a tradus prin „. . . de la Porţile de Fier pînă la Marea cea Mare", adică „daje do" a fo t tradus prin . „pînă" si nu prin : încă pînă la" sau „chiar pînă la", asa um a fost tradus, corect, de x mplu, în R , B vol. I, doc. 28, 32, 34 ş.a.

[10] Idem.

[11] Idem.

[12] Idem.

[13] DRH, D, I, doc. 121.

[14] Idem. În document se stabileşte între altel a „ *cei ce vin de p mare* sau de peste Dunăre, sa plateasca dintr-o suta, trei", (subl. ns.—M.C.).

[15] Idem doc. 120.

[16] Vezi DRH, D, I, doc. 121, şi no ele vezi ş oan Bogdan, *Docum nt ivitoare la relaţiile Ţarii Româneşti cu Braşovul şi Ţara Ungu ea i n sec. X şi XVI*, vol. I., 1413—1508, Bucureşti, 1 05, doc. XVII şi adn., p. 32 38 te de remarcat, de asemenea, că privilegiul emis de Dan în ianuarie 1431 'ndică pentru vămuire monede 'dentice cu acelea din privilegiul cu data 25 august 1413 şi nu cu acelea d n documentul slav, emis la 6 august 1413 (vezi DRH, D I, doc. 120, 121 şi 175)

[17] DRH, D, I, doc. 120.

[18] Idem, doc. 134, p. 219.

[19] Idem, doc. 137, p. 223. Vezi şi documentul din 10 noiembrie 1424, în care se fac referiri, de asemenea, la „. . . drumul Braşovului de la Rucar şi pînă la Brăila . ." (idem, doc. 142, p. 231—232).

[20] Ioan Bogdan, *op. cit.*, doc. XIII, p. 28—29.

[21] Vezi documentul citat din 10 iulie 1418, în DRH, B, I, p. 88.

[22] Ioan Bogdan, *op. cit.*, doc. XLIX, p. 71—74.

[23] DRH, B, I, doc. 106, p. 186—187.

[24] Idem, doc. 129, p. 220—222.

[25] Idem doc. 275, p. 448—449.

[26] Ioan Bogdan, *op. cit.*, doc. CLXXX, p. 216.

[27] Ibidem, doc., XIV, p. 29—30.

[28] DRH, D, I, doc. 153, p. 248.

[29] Vezi Al. V. Vasilescu, *Urmașii lui Mircea cel Bătrîn pînă la Vlad Țepeș 1418—1456* în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie", vol. XV (1914), București, 1915, p. 138—158; I. Minea, *Principatele române și politica orientală a împăratului Sigismund. Note istorice*, București, 1919, p. 171—193; *Istoria României* vol. II, Edit. Academiei, București, 1962, p. 386—388; Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman pînă la 1656*, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1978, p. 85—86.

[30] Vezi, de exemplu, Gh. Mărculescu. *România și românii în cîntecele populare bulgărești*, în „Convorbiri literare" an XXX, vol. II, nr. 12, p. 661—667. Vezi și B.P. Hașdeu, *Negru Vodă. Un secol și jumătate din începuturile statului Țerii Românești*, București, 1898.

[31] Al. Jordan, *Les relations culturelles entre les Roumains et les Slaves du Sud. Traces des voevodes roumains dans le folklore balkanique*, Imprimeria Națională, București, (f. a.) Teza a fost susținută la 19 iunie 1936 în fața unei comisii constituite din C. Rădulescu-Motru, N. Cartojan. P. P. Panaitescu, C. C. Giurescu, I. A. Candrea.

[32] *Ibidem*, p. 66, 83; *Istoria României*, vol. II, p. 1013.

[33] Vezi *Istoria României*, vol. II, p. 387.

[34] Cităm, în acest sens, un fragment dintr-o baladă bulgară; „S-a împrăștiat și Țara Valahă,/Țara Valahă și Bogdania, /Bogdania și întreaga Dobroge/Unii merg în sus,/Alții fug în jos,/În fața cruzilor turci și a înspăimîntătorilor unguri/..." (Cf. Al. Jordan, *op. cit.* p. 64 și nota 3. Vezi și varianta Gh. Mărculescu *op. cit.* p. 663). Considerăm că analiza fragmentului și coroborarea conținutului său cu evoluția istorică nu susține opinia formulată de Al. Jordan că balada ar reflecta epoca lui Mircea și conduce la interpretarea pe care am propus-o mai sus.

[35] Vezi Al. Jordan, *op. cit.* p. 39 și urm.

[36] *Ibidem*, p. 48—50.

[37] *Ibidem*. p. 50.

[38] *Ibidem*, p. 59.

[39] *Ibidem*.

[40] Vezi *Istoria României*, vol. II, p. 385; Anca Ghiață, *Aspecte ale organizării politice în Dobrogea medievală (secolele XIII—XV)*, în „Revista de istorie", tom 34, 1981, nr. 10, p. 1890—1891. Un punct de vedere recent, care modifică într-o măsură interpretările anterioare, la Nagy Pienaru, *Relațiile lui Mircea cel Mare (1386—1418), cu Mehmed I Çelebi (1413—1421)*, în „Revista de istorie" tom 39, 1986, nr. 8, p. 774—794.

[41] Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman pînă la 1656*, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1978, p. 80; A. Ghiață, *op. cit.* p. 189.

[42] Cf. Virgil Ciocîltan, *Competiția pentru controlul Dunării inferioare (1412—1420)* în „Revista de istorie", tom 35, 1982, nr. 10.

[43] Șerban Papacostea, *Kilia et la politique orientale de Sigismund de Luxemburg*, în „Revue Roumaine d'Histoire" tome XV, 1976, nr. 3, p. 429.

[44] *Ibidem*, p. 431; *Istoria României*, vol. II, p. 387.

[45] DRH, D, I, doc. 121.

[46] Idem, doc. 141, p. 228—230 și doc. 142, p. 231—232.

[47] Idem, doc. 142, p. 231—232.

[48] Idem.

[49] Idem, doc. 175, p. 277.

[50] Idem, doc. 141, p. 229—230.

[51] Anca Ghiață, *op. cit.*, p. 1883—1884.

[52] Iată textul însemnării de la începutul anului 1706: „Această sfîntă cărticică, și sînt două cărți într-însa, una să chiamă Carte creștinească, alta să chiamă carte Flo⟨area⟩ Darurilor și a fost a Peatrii negutătorul din București. Și au îmbrăcat 300 tal⟨leri⟩ pe marfă și au rugat Dumnezeu ca să meargă la Țaringrad ca să vînză marfa aceea, să e altă fel de marfă, să fie iar la București. Și au intrat de la Brăila în corabie și au mersu 5 luni pre Ma⟨rea⟩ Neagră și au venit pînă la un loc, de-aici s-au spart corabie și abie au scăpat cu sufletul și au intrat într-altă corabie și au venit pînă în Țarigrad. Și au mersu la săraiul muntenescu și au șezut acolo. Și-era Sterie căpitanul capichihae la Poartă. Și eram eu So ⟨are⟩

copil în casă la cap⟨itanul⟩ şi amu cumparat acea sta⟩ carte dereptu bani gata taleri 2. I et 7214(1706) fevrarie 15. Şi amu şazutu în Ţarigradu luni 6 si de ⟨a⟩cie amu venit iar în ţara (I. Corfus, *Însemnări de demult*, Edit. Junimea, Iasi, 1975, p. 102—103).

[53] Vezi Ş. Papacostea, *op. cit.*, *loc. cit.*, p. 423 429.

[54] *Cf.* Zs. P. Pach, *Levantine Trade Routes to Hungary 15 th — 17 th Centuries*, p. 8 (Text difuzat la cel de al XVI-lea Congres Internaţional de Stiinţe Istorice, Stuttgart, 1985).

[55] *Ibidem* p. 7.

[56] *Ibidem* p. 7 8.

[57] *Ibidem* p. 9.

[58] Nu avem aici în vedere problema ţărilor române şi a populaţiei româneşti dintre Dunăre şi Mare în acea epoca, ci, aşa cum am menţionat, întinderea statului muntean pînă la mare. În acest sens menţionăm ca diverşi cronicari turci se referă la ,,ţărmul românesc", la hotarul Ţarii Romanesti la care se ajungea pe mare etc. şi, aşa cum este cazul lui Halil Ibn-Ismail, consemnează că pe mare se putea ajunge ,,la hotarul Moldovei şi în ţinuturile Ţării Romanesti" (vezi *Cronici turcesti privind Ţările Române*, vol. I, p. 27).

[59] Analiza atentă a pasajului în care Laonic Chalococondil (*Expuneri istorice*, în româneşte de Vasile Grecul, Edit. Academici, Bucureşti, 1958, p. 63), referindu-se la campania lui Baiazid contra lui Mircea, trece la descrierea Ţarii Româneşti şi a Moldovei, demonstrează că autorul are în vedere, de fapt, situaţia ulterioară domniei lui Mircea cel Mare şi Alexandru cel Bun, cea pe care, de altfel, o si cunoştea mai bine, fiindu-i mai apropiată, contemporană. Este pasajul în care cronicarul se referă la faptul că românii din cele două ţări „au obiceiul sa nu ramînă cu aceiaşi domni ...", ceea ce poate fi înţeles atunci cînd se are în vedere situaţia nu din timpul celor doi voievozi cu domnii îndelungate, ci aceea din timpul succesorilor lor. În acest context, Chalcocondil descrie întinderea Ţării Româneşti nu la timpul trecut, ci la timpul prezent, arătînd că hotarul statului muntean „întinzîndu-se spre mare, are *de-a dreapta* fluviul Istru, iar *la stînga* ţara aşa numită *Bogdania*..." *(ibidem)* (subl. ns. M. C.).

DAN II, PRINCE RÉGNANT JUSQU'À LA „GRANDE MER". TRADITION ET RÉALITÉ

Résumé

L'étude relève que nul des documents connus, émanent de la chancellerie de Dan II — qui a régné avec des interruptions entre 1420—1431 — ne mentionne l'étendue de la possession de celui-ci jusqu'à la Mer Noire, comme c'est le cas d'autres successeurs (Michel I-er, Radu Praznaglava, Vlad le Diable) du grand voïèvode Mircea (1386—1418).

Mais l'auteur soument au débat certaines précisions contenues dans deux documents émis au temps de Dan II qui démontrent, à son avis, que ce prince a étendu en fait sa domination jusqu'à la ,,Grande Mer". On analyse avec priorité le privilège commercial accordé par Dan II aux négociants de Braşov, le 30 janvier 1431 où l'on établissait entre autres, que ceux-ci pouvaient ,,commercer toute marchandise *à travers tout le pays* et ⟨toutes⟩ mes possessions, librement, sans aucune entrave depuis *les Portes de Fer jusqu'à la Grande Mer*, ne payer nulle part de taxe de douane, ni à quelque faire ni à quelque point de frontière ..." (soulignements de l'auteur). Une minutieuse analyse et une comparaison avec des documents antérieurs et ultérieurs démontrent que cette précision ne représente pas une copie ou une influence d'autres actes similaires et que la formule utilisée, en indiquant le territoire sur lequel portait le privilège douanier, précisait implicitement que ,,tout le pays et les possessions" de Dan II s'étendaient jusqu'à la mer. Cette opinion est étayée d'un autre document,

à savoir une lettre de Dan II du printemps 1427, où le prince valaque annonçait les habitants de Braşov qu'il avait conclu la paix et „Ç'est pourquoi celui qui veux commercer peut aller librement *au moins jusqu'à la mer*" (soulignement de l'auteur).

On souligne que la tradition balkanique orale a retenu avec persistence l'image de Dan II, dénommé „le Vaillant" et que certaines productions folkloriques sud-danubiennes semblent se faire l'écho d'une possession de Dan II jusqu'à la mer.

Dans la dernière partie de l'étude on relève les difficultés de l'établissement plus précis de ce que l'on pouvait comprendre par possession „jusqu'à la mer" au temps de Dan II et l'on insiste notamment sur la possibilité que le problème soit solutionné en connexion avec l'analyse des actions dans lesquelles a été impliqué Dan II, pour le contrôle du port de Kilia et de la route commerciale qui portait de là vers l'Europe Centrale.

EXTRACȚIA MINIERĂ ÎN BANAT ÎN SECOLELE XVI–XVII (II)

CRISTINA FENEȘAN

d) Extragerea aramei, fierului și silitrei în eialetul Timișoara

Extragerea și prelucrarea zăcămintelor de cupru și a minereurilor de cupru cu conținut de argint, bogății dintre cele mai de seamă ale subsolului din Banat, au avut loc la Oravița, Ciclova, Sasca și Moldova Nouă. În 1718, în momentul ocupării fostului eialet Timișoara de trupele imperiale, Oravița era un centru minier adevărat (Bergstättl) în care existau, conform raportului întocmit de comisarul imperial, Alexander Kallanek, cîteva mine așezate în apropierea bisericii parohiale[75]. Fără îndoială că Oravița străjuită la miazănoapte de munții Coșovățului, Tîlvei și Tîlvei Cornului, iar la miazăzi de cei ai Vadarnei, Ciclovei și Timișului, foarte bogați în zăcăminte de minereu, și-a avut însemnătatea sa, de vreme ce înainte de ocuparea definitivă a Banatului, reprezentanții cîrmuirii habsburgice au încercat să cunoască situația acestui centru minier. La 1703 Matthias Brunner a fost trimis împreună cu 13 mineri din Tirol pentru a cerceta starea minelor exploatate la Oravița de către reprezentanții administrației otomane[76]. Chiar dacă raportul întocmit de Matthias Brunner nu a fost încă descoperit, putem reconstitui, în schimb, pe baza datelor consemnate în protocolul subdelegației Neoacquistice, condițiile de retribuire lunară ale fostului maistru minier „din vremea turcilor" respectiv ale ultimului emin al minelor și topitoriilor de la Oravița. Acestea constau din: asigurarea consumului lunar de pîine și plata a 6 taleri imperiali[77]. Retribuția amintită pare să fi fost cea corespunzătoare muncii și experienței sale, de vreme ce el era gata să-și reia, în aceleași condiții, funcția avută la Maidanpek, unde mai slujise 7 ani tot ca emin al minelor și topitoriilor.

Trecerea Banatului de sub stăpînirea otomană sub cea imperială nu a adus daune prea mari topitoriei de la Oravița, care și-a reluat activitatea în 1717, după reparații sumare. Această manufactură deschisă de administrația otomană a prelucrat atît zăcămintele de minereu extrase la Oravița, cît și cele provenind din mina de cupru de la Ciclova. Pînă în 1718 fuseseră exploatate 8 puțuri mici, în care ar fi rămas filoane de cupru pe o lungime de jumătate de stînjen[78].

Amplasarea și structura zăcămintelor de minereu au determinat părăsirea unor puțuri de mină deschise la Sasca[79]. Cantitatea mare de zgură de aramă și de plumb, care mai putea fi întîlnită la jumătatea secolului al XVIII-lea în munții de la Sasca provenea de la fosta topitorie folosită în vremea ocupației otomane[80]. Și la Moldova Nouă, a existat pe lîngă

mina repusă în funcţiune în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, o topitorie, care a prelucrat cupru pînă în 1733, cînd a fost desfiinţată de autorităţile habsburgice[81].

În eialetul Timişoara, minereul de fier şi zinc s-a extras şi s-a prelucrat la Ocna de Fier şi la Bocşa. Exploatarea fierului a fost înlesnită la Ocna de Fier de faptul că minereul se afla aproape de suprafaţă, putînd fi scos, după mărturia lui Fr. Griselini, ,,cu uşurinţă şi în cantităţi mari" [82]. Urmele rudimentare, descoperite la Ocna de Fier şi în împrejurimile sale, la minele Kraču şi Victoria l-au întărit pe inginerul minier G. Marka în convingerea sa, că exploatarea a fost începută de românii, care au fugit din calea turcilor. Experienţa sa de inginer minier din a doua jumătate a secolului al XIX-lea l-a determinat pe G. Marka să califice, în observaţiile sale publicate, drept primitivă, metoda de obţinere a fierului din minereu aplicată la exploatarea de la Ocna de Fier[83].

Minereul de fier extras din puţurile de mină era mai întîi pisat de şteampuri puse în mişcare de apele rîului Moraviţa şi redus apoi, cu cărbuni sau mangal în vetre. Analiza chimică a zgurei depozitate pe pantele înălţimilor aflate în apropierea perimetrului Francisc şi Paullus a dovedit folosirea cuptorului vertical, de dimensiune mai mare, numit *stückofen*, pentru producerea luptelor de fier. Acest tip, de cuptor, — al cărui profil interior rezultă din suprapunerea pe o bază comună a două trunchiuri de con şi a cărui parte superioară se demola la sfîrşitul operaţiei de reducere a oxizilor de fier, — a avut în secolele XIV-XV o înălţime de 4—4,5 m şi o lăţime de 1,51—,8 m în partea sa mediană. Cuptorul de tip *stückofen* a fost construit din cărămidă, căptuşit cu argilă şi prevăzut, în partea de jos, cu orificii pentru insuflarea aerului şi evacuarea zgurei. Etichetarea acestei metode de obţinère a fierului[84] în eialetul Timişoara drept primitivă cuprinde şi o doză de exagerare, care provine din raportarea la nivelul tehnic înalt folosit în a doua jumătate a secolului al XIXlea în metalurgia fierului. Se vede că G. Marka a uitat că primele furnale, în care s-a obţinut fontă în mod intenţionat nu s-au deosebit prea mult de cuptoarele de produs lupe de fier, de tip *stückofen*. De altfel răspîndirea furnalelor a fost un proces lent, necunoscut geologului, mineralogului, metalurgului Georgius Agricola (Georg Bauer), care nu le-a menţionat deci în lucrarea sa *De re metallica*, tipărită în 1556 [85].

După aceleaşi mărturii ale lui G. Marka, topitoria în care s-au obţinut atît lupe de fier cît şi pechblendă (aramă neagră) s-a aflat lîngă mina Theresia, nu departe de moară [86].

Minereul de zinc a fost supus, la rîndul său, unui proces complex de prelucrare, care a constat din zdrobirea sa de şteampuri, reducerea în vetre şi din rafinarea în retorte şi în cuptoare speciale de distilat [87].

La Bocşa, exploatarea şi prelucrarea minereului de fier s-a făcut după o metodă asemănătoare celei aplicate la Ocna de Fier [88].

Extragerea şi prelucrarea zăcămintelor de minereu aflate în subsolul eialetului de Timişoara şi-au dobîndit şi păstrat însemnătatea şi în măsura în care au corespuns, în anumite momente, cerinţelor crescînde de producere a muniţiilor şi armamentului, generate de politica unui stat prin excelenţă războinic. Astfel se şi explică transformarea activităţii desfăşurate de o anumită ramură a extracţiei miniere într-o afacere de stat de maximă importanţă. Acesta este cazul extragerii şi prelucrării silitrei, relevat de

menţiunile exprese cuprinse în poruncile care au fost înregistrate în Condicile afacerilor importante (*Mühimme Defterleri*): „dat fiind că problema silitrei face aşadar parte din problemele de maximă importanţă" sau „sporirea şi acumularea pulberei fiind acum una dintre afacerile deosebit de însemnate"[89]. Înregistrarea poruncilor cu privire la extragerea silitrei şi la fabricarea pulberei în aceste condici şi nu în cele aparţinînd cancelariei pentru mine (*ma'den kalemi*) precum şi insistenţa cu care însemnătatea acestei ramuri extractive este menţionată şi repetată în cuprinsul actelor amintite constituie dovezi grăitoare în acest sens. Din cercetarea Condicilor afacerilor importante rezultă, de pildă, că în a doua jumătate a secolului al XVI-lea au fost înregistrate numai porunci referitoare la situaţii deosebite ivite în procesul general de exploatare minieră din Imperiul otoman. Şi pentru a da doar cîteva exemple trebuie să menţionăm ordinul trimis la 3 septembrie 1559 (966 H. zilka'de selh) beilerbeiu-lui de Timişoara[90] cu privire la mărirea ţimarului lui Hagi Mehmed, concesionarul minei de aramă de la Moldova Nouă sau firmanul referitor la decăderea şi distrugerea minelor din regiunea europeană a Imperiului otoman, adresat în 1580 (988 H.) cadiilor şi supraveghetorilor (*nuzzar*) minelor din vilayetul Rumeliei[91]. Însemnătatea deosebită, pe care autoritatea centrală i-a atribuit-o silitrei, s-a datorat faptului că aceasta a fost, pînă la sfîrşitul secolului al XIX-lea, materia primă de bază pentru obţinerea, în amestec de 75% cu cărbune de lemn 14-15% şi cu sulf 10-11%[92], a prafului negru de puşcă (*barut-i tufenk ve barut-i siyah*). Silitra, respectiv azotatul de potasiu (NO_3K), care a fost descoperită şi folosită în mod independent de egipteni şi chinezi[93] s-a extras dintr-un pămînt saturat cu resturi minerale de orice fel, aflat ca zăcămînt de suprafaţă sau de adîncime mică. Extragerea şi prelucrarea sa, prin spălare şi fierbere în cazane, s-a făcut printr-un procedeu relativ simplu, care nu a suferit în sine modificări deosebite, în timp, în diferitele regiuni ale Imperiului otoman. De aceea, însemnările funcţionarului otoman rămas încă anonim, despre modul în care, în 1742, s-a dobîndit silitra în Moldova, la Movila Rîbiei (Han-Tepesi) de lîngă Ţuţora, pot lămuri desfăşurarea aceluiaşi proces în Banat, vechi pămînt românesc, ocupat de otomani la mijlocul veacului al XVI-lea. „Pămîntul se sapă, apoi se pune deasupra gropii o scîndură lungă în formă de jghiab scobit, pe care se aşează butoaiele şi coşurile ce se umplu apoi cu pămîntul scos. Peste acestea se toarnă apă clocotită, care, scurgîndu-se pe jghiab ajunge într-un cazan unde fierbe, amestecîndu-se într-una. În cazan se moaie nişte beţe care, peste noapte, se acoperă cu un strat de silitră gros de un deget. Pentru a obţine un rezultat mai rentabil, această operaţie se repetă în mai multe rînduri"[94].

Procedeul amintit se aseamănă cu cel folosit la jumătatea secolului al XVI-lea în Franţa. El a fost consemnat în lucrarea *Petit traité contenant plusieurs artifices de feu* inclusă în *Livre de la Canonnerie et artifice de feu* şi editată de Vincent Sertenas la Paris, la 1561[95]. Diferenţa constă în procesul de rafinare propriu-zisă, în care este folosită apa de ploaie tratată cu var nestins.

Atelierele de prelucrare a silitrei şi de fabricare a pulberei negre, numite *baruthane* au fost amplasate, în mod curent, în apropierea nemijlocită a exploatărilor de silistră şi au împînzit astfel tot Imperiul otoman

Existenţa atelierelor de fabricat pulbere este atestată documentar în a doua jumătate a secolului al XVI-lea nu numai în Asia (la Alep, Bagdad, în Yemen) şi Africa (în Egipt), ci şi în regiunile europene ale Imperiului otoman : la Istanbul, Belgrad, Buda şi mai apoi şi la Timişoara [96]. Prezenţa lor masivă corespunde, fără îndoială, etapei de consolidare a economiei miniere, pe care Skender Rizaj [97] o delimitează în funcţie de acţiunea de codificare a vestitei legi miniere din 1536 la cererea sultanului Süleyman Legiutorul şi în funcţie de sporirea producţiei propiu-zise.

Creşterea înregistrată de extragerea şi prelucrarea silitrei s-a datorat nu numai exploatării intensive a zăcămintelor existente ci, mai ales, valorificării bogăţiilor din regiunile recent cucerite, adică teritoriul de la cîmpie al Banatului, locuit în majoritate covîrşitoare de populaţie românească şi care a format eialetul Timişoara. Conţinutul mare de silitră din pămîntul Banatului a fost relevat ulterior şi de contele Carol Bathányi, în cuprinsul raportului întocmit în urma călătoriei sale din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea: „Pămîntul are un conţinut mare de silitră, astfel încît silitra se găseşte prin săpat, sub pămînt sub formă de bulgări, de parcă ar fi pietriş mărunt, din care se degajă emanaţii dăunătoare, atunci cînd acest pietriş este dizolvat în apă" [98].

Pe de altă parte, creşterea producţiei de silitră şi de pulbere ca urmare a cererilor insistente adresate de puterea centrală beilerbeilor şi sangeacbeilor din Asia, Africa şi din Europa coincide cu momentele în care Imperiul otoman a pregătit expediţii importante : cea de cucerire a cetăţii Sziget din 1566 şi expediţia navală din 1571 încheiată cu distrugerea flotei otomane în lupta de la Lepanto. Acest fenomen caracterizează modul în care, istoria politică determină în anumite momente însemnate, subordonarea accentuată a mineritului necesităţilor militare imediate.

Poruncile întregistrate în Condicile afacerilor importante (*Mühimme Defterleri* în perioada 1565 – 1566 pun în lumină acţiunea de concentrare treptată, în diferite centre asiatice şi europene ale Imperiului otoman, a cantităţilor însemnate de silitră şi de pulbere neagră [99] destinate expediţiei sultanului Süleyman Legiuitorul în Ungaria.

Mai interesant este faptul că, informaţiile extrase din acelaşi fond, referitoare la anii 1568-1572, dovedesc raportul de interdependenţă existent între acţiunea de pregătire a expediţiei navale din 1571, urmată de refacerea pierderilor suferite la Lepanto şi descoperirea unor zăcăminte necunoascute de silitră în eialetul de Timişoara, impusă de autoritatea centrală. Cerinţa amintită s-a înscris, în mod firesc, în acţiunea generală şi de durată, de prospectare a zăcămintelor de silitră existente în eialetul amintit, în cadrul căreia se ilustrase, Iskender, sangeacbeiul de Cenad. Lui i se datorase descoperirea minelor de silitră din sangeacul Cenad în rîndul cărora se numărau şi cele din satele Tîlva (Teplova) şi Minek (Yenk), menţionate în porunca emisă la Istanbul, la 10 aprilie 1568 (975 H. şevval 12) [100]. Drept răsplată pentru sîrguinţa dovedită atît în descoperirea şi deschiderea exploatărilor de silitră cît şi în construirea instalaţiilor de prelucrare (cuptoare, cazane) [101] i s-a încredinţat conducerea minelor şi a atelierelor de fabricat pulbere (seni mubaşir ta'yin idüb) [102].

Şi ordinul trimis cadiului de Alaca Hisar (Kruševać), lui Mevlâna Mehmed, de a cerceta şi raporta la Poartă dacă există mine de silitră în teritoriile aflate sub jurisdicţia sa, se înscrie în cadrul aceleiaşi acţiuni generale de prospectare a zăcămintelor de silitră în eialetul Timişoara în ajunul luptei de la Lepanto. Rezultatul negativ la care s-a ajuns în urma cercetării experţilor (ehl-i vukuf) din sangeacul Alaca Hisar [103] a fost compensat, în schimb, de semnalarea precedentelor existente în epoca anterioară cuceririi otomane, în sangeacul Gyula, cuprinzînd şi localităţi din părţile de apus ale fostului comitat al Aradului, locuite de români. Beilerbeiului de Timişoara îi revenise, aşadar, misiunea încredinţată prin ordinul emis la 2 februarie 1571 (978 H. ramazan 7) [104] şi reînnoit apoi în acelaşi an [105] de a verifica informaţiile transmise de cadiul de Alaca Hisar despre extragerea şi prelucrarea silitrei în regiunea Gyula. Cercetările pe care trebuie să le întreprindă însoţit de experţii (*ehl-i vukuf ve musinn*) din acele locuri aveau ca scop descoperirea locurilor de extragere şi a instalaţiilor de prelucrare a silitrei, a posibilităţilor de procurare a combustibilului (lemn) şi de extindere a producţiei anuale de pulbere [106].

Obligaţia beilerbeiului de Timişoara de a raporta întocmai situaţia în care se aflau minele şi instalaţiile de prelucrare a silitrei în sangeacul Gyula a fost extinsă şi asupra altor regiuni aşa cum reiese din ordinul primit în 1571[107]. Rolul său sporit în conducerea activităţii de prospectare şi construire a instalaţiilor de prelucrare avea să asigure creşterea cît mai mare a producţiei silitră, în limitele posibilităţilor existente. Acelaşi beilerbei trebuia să facă toate eforturile necesare pentru a asigura funcţionarea neîntreruptă a atelierelor de fabricat pulbere din oraşul Timişoara dar şi pentru a procura materialele necesare punerii în funcţiune a cazanelor de fiert silitră în acele localităţi din eialetul Timişoara, în care se descoperiseră zăcăminte noi. Din numărul de 33 de cazane de fiert silitră menţionat într-un ordin emis în 1571, 25 fuseseră instalate la Măcău, Nădlac şi Mănăştur, iar din alte 8 cazane păstrate anterior în arsenalul din Timişoara au fost puse în funcţiune cîte 4 la minele de silitră de la Mănăştur şi de la Nagy Baştoc [108].

Mubaşirii, care conduceau de fapt atelierele de fabricat pulbere[109], răspundeau în mod nemijlocit de producţia propriu-zisă, de sporirea ei în funcţie de cerinţele exprimate de autoritatea centrală ca şi de depozitarea ei în cetatea Timişoara. Din ordinul adresat la 21 octombrie 1568 beilerbeiului de Timişoara rezultă că, sangeacbeiul de Cenad, Iskender, depozitase, în calitatea sa de mubaşir, 43 de cîntare şi 5 ocale (vakiyye)[110], respectiv 2.483,205 kg[111], ,,dobîndite cu silinţă şi strădănii de tot felul''. Faptul că întregul proces de extragere şi prelucrare a silitrei a fost considerat o afacere de stat de importanţă maximă, aşa cum rezultă din poruncile emise în 1571 [112], justifică subordonarea sa deplină beilerbeiului de Timişoara. Printre atribuţiile sale în această privinţă se înscriau : supravegherea directă a extracţiei şi prelucrării silitrei, precum şi mărirea producţiei fixate la un moment dat de către autoritatea centrală. Şi aceasta cu atît mai mult, cu cît mărimea producţiei de silitră nu a fost fixată de la început şi pentru totdeauna, aşa cum rezultă şi din cercetarea întreprinsă pentru regiunea Nagy-

Körös[113]. Ştim de pildă că, în octombrie 1568 i s-a cerut beilerbeiului să ia toate măsurile necesare pentru a se ajunge la o producţie de circa 1.000—2.000 de cîntare, respectiv 57.600 —105.200 kg[114], în timp ce instrucţiunile din porunca emisă la 14 august 1570 fixau şi cantitatea de silitră : 4—500 cîntare (19.200 — 24.000 ocale), ce urma să fie cumpărată cu banii fiscului de la negustorii transilvăneni sosiţi la Cenad şi Gyula[115].

Cererile repetate şi stăruitoare de mărire a producţiei motivate cu însemnătatea deosebită a silitrei[116], care sînt înscrise în toate poruncile emise între 1568—1572, dobîndesc o semnificaţie nouă după înfrîngerea de la Lepanto. Necesităţi economice şi militare impuse de refacerea pierderilor deosebit de mari suferite în primul rînd de flota otomană justifică frecvenţa mare şi insistenţa în cererea continuă de a se spori în orice chip cu putinţă : prin extragere, prelucrare dar şi prin cumpărare din principatul autonom al Transilvaniei, cantităţile de silitră, pucioasă şi pulbere[117]. Pînă la 10 martie 1572, defterdarul de Timişoara raportase existenţa a 216 cîntare de pucioasă, 700 cîntare de silitră produse şi 267 cîntare de silitră cumpărate cu banii fiscului precum şi o cantitate de silitră înmagazinată în cetate în vremea defterdarului precedent, capabilă să asigure producţia de pulbere pentru o perioadă de peste un an şi jumătate[118].

Nu sînt întîmplătoare nici precizările referitoare la rolul concret al beilerbeiului de Timişoara, făcute în porunca de la 11 iunie 1572 în legătură cu prelucrarea unor cantităţi mari de silitră[119]. Sprijinul cerut pentru mubaşiri presupunea aceeaşi contribuţie nu numai la procurarea lemnului ca şi cea din 1568[120] de pildă, ci şi la transportarea cantităţilor mari de silitră în baloturi (*denk*) şi la introducerea lor rapidă în procesul de fabricare a pulberei[121].

Atelierele de fabricat pulbere (*baruthane*) s-au aflat şi ele sub supravegherea strictă a beilerbeiului, care fusese însărcinat de Poartă, în 1571 să folosească pentru paza pulberăriei cîte un regiment de soldaţi din cetatea interioară (*iç kale*) şi din cetatea exterioară (*dîş kale*) a Timişoarei[122]. Pulberăria a fost construită la Timişoara mai tîrziu, în orice caz în urma ordinului adresat la 24 noiembrie 1568 beilerbeiului de Buda de a trimite un meşter destoinic la Timişoara[123]. Se pare că, pînă la acea dată, silitra extrasă în eialetul Timişoara era prelucrată la Buda şi numai primejdiile, care ameninţau transportarea sa pe o distanţă atît de mare, au determinat autoritatea centrală de la Istanbul să-i impună beilerbeiului de Timişoara construirea unei pulberării[124].

Însemnătatea deosebită a silitrei ca materie primă pentru fabricarea muniţiilor şi pentru monetării explică grija deosebită a birocraţiei acestui stat cu caracter militar pronunţat pentru întocmirea unei evidenţe stricte pe baza căreia se putea stoca şi redistribui apoi, în funcţie de necesităţile imediate, cantităţile de pulbere fabricate în eialetul Timişoara.

Atît beilerbeiul cît şi defterdarul de Timişoara au primit porunci ferme pentru a întocmi rapoarte reale şi amănunţite cu privire la producţia individuală şi globală a minelor de silitră, producţia lunară şi anuală de pulbere precum şi la modul de prelucrare şi la productivitatea fiecărui atelier de fabricat pulbere. Raportul care i s-a cerut, de pildă, defterdarului de Timişoara la 21 iunie 1568 a avut de fapt menirea de a controla

activitatea sangeacbeiului Iskender, în calitatea sa de concesionar al minei de la Cenad, motivîndu-se prin necesitatea de a se şti : „ce cantitate de silitră s-a prelucrat şi ce cantitate este gata”[125].

Pe lîngă evidenţa strictă a cantităţii de pulbere expediată la Belgrad şi Buda şi a celei existente la data respectivă în eialetul Timişoara, rapoartele mai trebuiau să cuprindă date precise referitoare la producţia curentă, la modul şi la preţul de achiziţie pe cheltuiala fiscului, a pulberei fabricate în principatul autonom al Transilvaniei.

Pregătirea războiului cu liga antiotomană condusă de Veneţia a impus, în mod firesc şi treptat, necesitatea raportării unei evidenţe cît mai precise şi mai diversificate. Spre deosebire de caracterul său global pentru producţia anului 1570[126], raportarea evidenţei cantităţilor de silitră şi de pulbere urma să se facă, în 1571, în conformitate cu poruncile trimise de sultan, pînă la cele mai mici amănunte[127]. Acest mod caracterizează şi evidenţa comunicată în anul următor, potrivit căreia, pînă la 25 august 1572, beilerbeiul şi defterdarul de Timişoara trimiseseră la Belgrad pentru a fi păstrat în cetate un total de 2.000 de cîntare[128] de pulbere, care însumau, printre altele, 606 cîntare din pulberea produsă la sfîrşitul lunii rebi I din anul 980 (12—21 iulie 1572) precum şi alte 350 de cîntare.

Faptul că cetatea Belgrad s-a transformat în această perioadă într-un centru de concentrare şi de înmagazinare a pulberei produse în eialetul Timişoara nu este întîmplător. El se explică nu numai prin poziţia strategică a cetăţii amintite ci şi prin existenţa unui corp însemnat de armurieri (*topçii*) înfiinţat în 1521 în cadrul garnizoanei Belgradului.

Aproape toate ordinele primite de beilerbeiul şi de defterdarul de Timişoara în anii 1570—1572 indică Belgradul ca pe un loc de depozitare a pulberei negre fabricate în Banatul ocupat de otomani. Stăruinţa cu care un ordin a fost confirmat şi reînnoit în ajunul bătăliei de la Lepanto dovedeşte că stocarea la Belgrad a cantităţilor de pulbere a făcut într-adevăr parte din problemele însemnate ale Porţii[129]. Şi evidenţa întocmită de autorităţile otomane din cetatea Belgrad unde se păstra „într-un loc foarte sigur şi ferit” [130] pulberea trimisă de către beilerbeiul de Timişoara era deosebit de strictă. Pulberea trebuia predată, în conformitate cu ordinele sultanului Selim al II-lea, beiului de Semendria (Smederevo) iar cadiul urma să întocmească evidenţa fiecărei livrări. El înregistra deci cantităţile de pulbere ale transportului respectiv (*irsalîye*) într-un catastif (*sicill*), eliberînd, totodată, împreună cu beiul şi dizdarul de Belgrad dovada de luare în primire (*temessük*). Responsabilitatea acestor funcţionari pentru modul de păstrare a pulberei subliniate şi de formula „să vă feriţi mult de a o distruge şi de a i se aduce pagube şi stricăciuni”[131] decurgea din faptul că cetatea Belgrad a fost deopotrivă centrul de concentrare şi de redistribuire a pulberei pentru o parte însemnată a peninsulei balcanice. Cadiul de Belgrad fusese însărcinat de sultan să ia personal cunoştinţă de poruncile trimise în vederea aprovizionării cu pulbere a unor cetăţi din Balcani. Supraveghind el însuşi executarea acestei acţiuni, cadiul trebuia să ţină o socoteală cît se poate de strictă a cantităţilor de pulbere livrate. Acelaşi cadiu de Belgrad trebuia să predea contra chitanţă sangeacbeiului Mehmed, ca urmare a cererii sale înaintate sultanului Selim al II-lea, o cantitate de 200 de cîntare de pulbere necesare unor autorităţi din Bosnia[132].

Dacă aceste nevoi trebuiau acoperite, aşa cum rezultă din ordinul sultanului emis la 17 august 1572 din pulberea disponibilă de la Belgrad, în schimb doleanţele prezentate Porţii în aceeaşi privinţă de sangeacbeiul de Herţegovina au fost îndeplinite, folosindu-se producţia curentă de la Timişoara. Ordinul trimis la 9 august 1572 beilerbeiului şi defterdarului de Timişoara prevedea livrarea, prin intermediul beiului de Semendria şi a cadiului de Belgrad, a celor 300 400 cîntare de pulbere neagră, cerute prin raport *(arz)* pentru cetatea Nova (Novigrad)[133].

Producţia de silitră obţinută în eialetul Timişoara la sfîrşitul anului 1571 şi la începutul anului următor a fost folosită parte de autorităţile otomane locale, parte pentru stocul de muniţii ale arsenalului din Istanbul. Acest sens îl dobîndesc poruncile adresate simultan, la 10 februarie 1571, atît beilerbeiului de Timişoara, beiului de Semendria cît şi cadiului de Brăila în vederea expedierii silitrei de la Timişoara la Pančevo şi de la Pančevo, prin Brăila, la Istanbul. Transportul şi paza baloturilor de silitră erau „asigurate pînă la Brăila de către beiul de Semendria[134], iar din acel loc de către cadiul de Brăila". Acestuia i se cerea folosirea corăbiilor, pentru care se asigurau cheltuielile de transport (*navlun gemileri*)[135].

Datele furnizate de poruncile înscrise în Condica afacerilor importante (*Mühimme Defterleri*) sînt relevante nu numai pentru exploatarea propriu-zisă a silitrei ca ramură distinctă a mineritului în eialetul Timişoara, ci şi pentru rolul cetăţii Timişoara ca centru de producţie şi bază de aprovizionare cu pulbere neagră a expediţiilor otomane întreprinse în Europa. Acest rol nu a fost temporar şi impus doar de pregătirea luptei de la Lepanto şi de necesitatea refacerii stocului de muniţii. Dimpotrivă, el a avut un caracter permanent, aşa cum reiese şi din efortul pe care l-a presupus, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, purtarea războiului pentru ocuparea insulei Creta. Fără îndoială că, atelierul de fabricat pulbere (*baruthane*) de la Timişoara a contribuit, potrivit posibilităţilor sale de aprovizionare şi producţie, la formarea stocului de muniţii, printre care s-au aflat 15.000 cîntare, respectiv 850.500 kg de pulbere neagră[136], transportate de flota otomană la începutul războiului (30 aprilie 1645). Desfăşurarea acestui război îndelungat şi de uzură a sporit în mod continuu cererea de muniţii. Aceasta devenise atît de mare în 1667, încît Hasan paşa, sangeacbeiul de Lipova şi în acelaşi timp conducătorul atelierului de fabricat pulbere, a primit ordinul de a trimite de îndată la Belgrad pulberea neagră existentă în stoc la Timişoara. Potrivit poruncii sultanului Mehmed al IV-lea, locuitorii sangeacului Timişoara urmau să transporte pulberea neagră, socotită ca fiind de o însemnătate deosebită, neputînd fi asemuită „cu nici un fel de alte afaceri"[137]. Pulberea produsă şi din prelucrarea silitrei livrate de sangeacurile Smederevo şi Vidin nu putea acoperi cererile autorităţii centrale, restul urmînd a fi obţinut prin achiziţii. Procurarea sumei de 1.000 de guruşi pentru cumpărarea pulberei din sangeacul Titel devenise, în decembrie 1667, o problemă însemnată şi urgentă. Suma trebuia vărsată — aşa cum rezultă din ordinul primit de defterdarul de Timişoara — din fondul alocat pentru solda garnizoanei din cetate, urmînd a fi recuperată din încasarea dării pentru incartiruire[138]. Nevoile crescînde de pulbere aveau să fie acoperite şi mai tîrziu, în 1670 din necesarul de silitră procurat — şi prin achiziţii

— din eialetul Oradea. Lipsa zăcămintelor de silitră l-a obligat însă pe sultan să renunţe la ordinul său iniţial, care prevedea livrarea, contra costul de 25 akce ocaua, a 20.000 ocale de silitră rafinată [139].

Reluarea politicii de expansiune spre Europa centrală a amplificat în a doua jumătate a secolului al XVII-lea rolul jucat de cetatea Timişoara în sistemul economic şi militar al Imperiului otoman. Cetatea Timi şoara a devenit în anumite momente critice locul de concentrare şi de depozitare a pulberei fabricate în alte eialete. Din arsenalul de la Buda au fost trimise la Timişoara, pentru expediţia ıntreprinsă în 1658 împotriva Transilvaniei, 845 cîntare de praf de puşcă negru, care nu au fost folosite; se mai aflau acolo şi în 1679 [140]. Pregătirile făcute în vederea expediţiei de cucerire a Vienei au însemnat totodată supravegherea strictă şi reorganizarea muncii în atelieıul de fabricat pulbere (*baruthane*) de la Timişoara. Adoptarea acestor măsuıi devenise stringentă, dat fiindcă acoperirea trebuinţelor de silitră şi sulf prin alocarea anuală a sumei de 200.000 akce nu putuse asigura funcţionarea neîntreruptă a atelierului de fabricat pulbere. Mehmed aga, care răspunsese de producţia de praf de puşcă în perioada 1 aprilie 1669 3 ianuarie 1682, avea să primească, aşadar suma de bani cuvenită numai în schimbul livrării cantităţilor corespunzătoare de pulbere neagră [141]. Creşterea producţiei de pulbere s-a realizat, în anii 1682 — 1683 şi prin prelucrarea unor cantităţi de silitră cumpărată de locuitorii impozabili din sangeacurile Timişoara, Smederevo şi Srem. sub formă de iştira (achiziţe). Sumele de bani au provenit din încasarea dării *bedel-i nüzül* (de ıncartuire) pe anii 1093 H (10 ian. 1682 30 dec. 1682). 3.450.000 akce [142] şi 1094 H (31 dec. 1682 — 19 dec. 1683) : 1.250. 000 akce [143]. În 1093 H ele au fost folosite la procurarea a 15.000 ocale de silitră curată, cumpărată de locuitării impozabili de la Timişoara 25.000 ocale de silitră curată au fost procurate în anul următor pe cheltuiala — suportată în mod diferenţiat — de locuitorii sangeacurilor Timişoara, Smederevo şi Srem. Acest sistem de procurare a silitrei a fost folosit şi în 1685, sumele necesare provenind însă din transformarea în bani a restanţelor dării în orz şi făină strînse în anul 1904 H (31 dec. 1682 — 19 dec. 1683) în sangeacurile Srem, Smederevo, Timişoara etc. în locul dării bedel-i nüzül [144].

Dezastrul suferit sub zidurile Vienei de armata otomană condusă de Kara Mustafa paşa, urmat de contraofensivă armatei imperiale în Ungaria, s-a aflat în strînsă legătură cu reorganizarea atelierului de fabricat pulbere de la Timişoara, măsură preconizată în aprilie 1684 de către autoritatea centrală. Schimbarea conducerii atelierului de fabricat pulbere a fost însoţită de o revizie contabilă şi de cercetarea cantităţilor existente de materii prime şi de silitră rămase în mîna contribuabililor [145]. Pustiirile care au însoţit în 1696 asediul cetăţii Timişoara au pus capăt pentru pentru un timp activităţii atelierului de fabricat pulbere. Refacerea şi reorganizarea sa, hotărîtă de sultanul Ahmed al III-lea, în ianuarie 1707 [146], se impusese datorită dificultăţilor pe care le ridica transportul pulberei fabricate la Istanbul şi în alte centre ale Imperiului otoman. Restaurarea atelierului de fabricat pulbere şi a fortificaţiei de la Timişoara a întîmpinat multe greutăţi, determinate atît de lipsa forţei de muncă cît şi a silitrei. Cheltuielile mari de bani impuneau în iunie 1707 reluarea grabnică a producţiei cu locuitorii satelor locuite de nemusulmani [147].

Cele cîteva aspecte ale problemei puse în discuţie dovedesc fără putinţă de tăgadă faptul, că nu se poate vorbi de inexistenţa sau decăderea exploatării miniere în Banat în vremea stăpînirii otomane. Aceasta a cunoscut o evoluţie asemănătoare, cu perioade de avînt şi de stagnare, proprie şi altor exploatări miniere din peninsula balcanică. Fără îndoială că răscoala antiotomană din 1594 şi războaiele turco-austriece din secolul al XVII-lea au înrîurit în mod direct şi negativ extracţia minieră propriu-zisă. Totuşi acest sistem de extracţie considerat pînă acum primitiv şi superficial, la fel ca şi metalurgia, cu un caracter de mic meşteşug, au constituit punctul de plecare pentru extinderea şi valorificarea lor maximă, cu mijloace tehnice de nivel european, în vremea dominaţiei habsburgice asupra Banatului. Trebuie totodată subliniat faptul, că necesităţile militare ale unui stat, care a promovat mai întîi o politică ofensivă şi mai apoi o politică defensivă, s-au aflat în interacţiune cu dezvoltarea sistemului său economic, stimulînd sau oprind chiar acţiunea de descoperire şi de exploatare a zăcămintelor miniere.

Cercetarea viitoare a seriei de condici aparţinînd cancelariei pentru minerit (*maden-i kalemi*), pentru arendarea minelor (*başmukata'a kalemi*), pentru fabricarea prafului de puşcă (*baruthane amaneti kalemi defterleri*) va contribui la reconstituirea imaginii globale şi diferenţiate, precum şi a dinamicii înregistrate de exploatarea zăcămintelor bogate de minereu pe care Banatul, acest vechi pămînt românesc, le-a ascuns în adîncurile sale.

NOTE

[75] Pentru descrierea acestui centru minier vezi mărturiile lui Fr. Griselini, *Încercare de istorie politică*, p. 273.

[76] Fr. Pesty, *Krassó vármegye történele*, vol. II, Budapesta, 1884, p. 85.

[77] HKA Wien Banater Akten Fasz. rote 2 f. 43—49, Microfilme Austria, rola 125, c. 1062.

[78] HKA Wien Banater Akten Fasz. rote nr. 1 f. 380—384, Microfilme Austria, rola 125, c. 223.

[79] G. Marka, *Einige Notizen...*, p. 311.

[80] Fr. Griselini, *Încercare de istorie politică*, p. 295.

[81] C. Feneşan, *Mineritul şi metalurgia...*, p. 49.

[82] Fr. Griselini, *op. cit.*, p. 287.

[83] G. Marka, *Einige Notizen*, p. 320.

[84] O. Hătărăscu, *Drumul fierului...*, Bucureşti, 1985, p. 41—42, 49.

[85] *Ibidem*, p. 50.

[86] G. Marka, *op. cit.*, p. 320.

[87] G. Marka, *ibidem*.

[88] C. Feneşan, *op. cit.*, p. 52.

[89] MÜD nr. 14 doc. nr. 1608, Microfilme Turcia, rola 1, c. 611 şi doc. nr. 142, Microfilme Turcia, rola 1, c. 647.

[90] MÜD nr. 3, doc. nr. 279, Microfilme Turcia, rola 15, c. 113.

[91] MÜD, nr. 43, p. 43 apud S. Rizaj, *op. cit.*, p. 33—34, 36.

[92] C. C. Giurescu, *Contribuţii la istoria ştiinţei şi tehnicii româneşti în secolele XV — începutul secolului XIX*, Bucureşti, 1973, p. 193; o proporţie asemănătoare la M. Reinaud, M. Favé, *Histoire de l'artillerie*, vol. I *Du Feu grégeois et des Feux de guerre et des origines de la Poudre à canon*, Paris, 1845, p. 83.

[93] *Ibidem*, p. 14—15; şi G.S. Collin, art. *Barud*, *Encyclopédie de l'Islam*, vol. I. fasc. 17, Leyda, 1959, p. 1087 1088.

[94] M. C. Karadja, *Principatele române văzute de un funcţionar turc din veacul al XVIII-lea*, în „Arhivele Olteniei", vol. XII, fasc. 67—68, 1933, p. 268.

[95] M. Reinaud, M. Favé, *op. cit.*, p. 146, p. 151.

[96] S. Rizaj, *op. cit.*, p. 42.

[97] *Ibidem*, p. 336—337.

[98] J. Szentkláray, *Száz év Délmagyarország újabb történetéből 1779—től napjainkig*, Timişoara, 1879, p. 39.

[99] G. Elezović, *Iz Carigradskih turskih arhiva-Mühimme Defteri*, Beograd, 1950, Doc. nr. 420, p. 86, nr. 423, p. 87, nr. 1274, p. 187, nr. 1284, p. 188, nr. 1296, p. 190, nr. 1325, p. 193, nr. 1412, p. 203, nr. 374, p. 248, nr. 376, p. 249, nr. 379, p. 249, nr. 552, p. 267, nr. 574, p. 270, nr. 585, 586, 587, p. 271, nr. 627, p.276, nr. 645, p. 277, nr. 660, p. 279, nr. 667, p. 280, nr. 690, p. 282, nr. 714, p. 285, nr. 732, p. 287, nr. 805, p. 294, nr. 850, p. 299, nr. 866, p. 301, nr. 890, p. 303, nr. 924, p. 307, nr. 987, p. 313, nr. 988, p. 313. nr. 1018, p. 316, nr. 1043, p. 319, nr. 1134, p. 328, nr. 1138, p. 329, nr. 1163, p. 331, nr. 1178, p. 333, nr. 334, nr. 1248, p. 340, nr. 1261, nr. 342, nr. 1314, p. 347, nr. 1456, p . 361.

[100] Vezi MÜD nr. 7 doc. nr. 1204, Microfilme Turcia, rola 15, c. 460 : „găsindu-se acum (o) mină cu pămînt de silitră în satele numite Tîlva (Teplova) şi Minek (Yenk) din sangeacul Cenad"

[101] *Ibidem*, Doc. nr. 2299 din 21 octombrie 1568 (976 H. rebi II 29), Microfilme Turcia, rola 15, c. 527.

[102] *Ibidem*, Doc. nr. 1149 din 27 martie 1568 (975 H. ramazan 27), Microfilme Turcia, rola 15, c. 454.

[103] MÜD nr. 14, Doc. nr. 1107 din 2 februarie 1571 (978 H. ramazan 7), Microfilme Turcia, rola 1, c. 625 şi dat fiind că există ordinul meu zicînd : „să raportezi dacă se află mine de silitră în sangeacul Alaca Hisar ei au înştiinţat că, cercetîndu-i pe experţi, nu s-a găsit nimeni pînă acum, care să ştie de existenţa (vreunei) mine de silitră".

[104] *Ibidem.*

[105] *Ibidem*, Doc. nr. 1608 din 1571 (978 H.), Microfilme Turcia, rola 1, c. 611.

[106] *Ibidem*, Doc. nr. 1107, Microfilme Turcia, rola 1, c. 625 : „nezăbovind şi avînd grijă de acest lucru aşa cum trebuie să cercetezi dacă, fiind într-adevăr în ţinuturile Gyulei pămînt şi mine de silitră, s-a prelucrat în vremurile de demult, silitră în acele locuri. Luîndu-i cu tine pe experţii acelor părţi, să raportezi, în scris, explicit şi amănunţit dacă este cazul — în ce loc s-a prelucrat silitră...".

[107] *Ibidem*. Doc. nr. 1608, Microfilme Turcia, rola 1, c. 611 ; dîndu-ţi silinţă aşa cum cum trebuie în această privinţă, să cercetezi dacă se află (silitră) în părţile Gyulei şi dacă este în alte locuri, dacă mai este la atelierele de fabricat pulbere, care lucrează din trecut şi pînă acum şi în minele de silitră şi să treci la prelucrarea (ei) continuă, străduindu-te şi ostenindu-te în orice fel ar fi cu putinţă pentru creşterea si sporirea (producţiei de silitră) atît cît este posibil".

[108] *Ibidem.*

[109] MÜD nr. 19 doc. 207 din 11 iunie 1572, Microfilme Turcia, rola 15, c. 687 : „să-ţi dai silinţa în această privinţă, aşa cum trebuie, ca mubaşirii care stau (la conducerea) atelierelor de fabricat pulbere aflate în cele părţi să poată face eforturi mari şi să pună să se prelucreze pulbere destulă şi în cantitate mare" şi doc. nr. 1149 din 27 martie 1568 (975 H. ramazan 28) c. 454: „şi deoarece tu faci parte din experţii acelui vilaiet, te-am desemnat mubaşir.

[110] MÜD nr. 7 doc. nr. 2299 din 21 octombrie 1568, Microfilme Turcia, rola 15, c. 527, „ai făcut cunoscut că, Iskender, care este acum sangeacbei de Cenad, să-i sporească onoarea—, fiind pricina descoperirii minelor de silitră din livaua pomenită şi dat fiind că este expert, a luat nespus de multe măsuri pentru (îndeplinirea) unora dintre (lucrurile) necesare care s-au impus .şi pentru construirea cuptoarelor (de fiert silitră) şi că a depozitat în cetatea Timişoara 43 de cîntare şi 5 ocale (vakiyye) de silistră dobîndite cu silinţă şi strădanii de tot felul".

[111] Calculul s-a făcut pe baza echivalenţelor date de L. Fekete, *Die Siyakat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*, Budapesta, 1955, p. 709, 710.

[112] MÜD nr. 14, Doc. nr. 1608, Microfilme Turcia, rola 1, c. 611 : „dat fiind că problema silitrei face aşadar parte din problemele de maximă importanţă", doc. nr. 1541, c. 618, doc. nr. 142, c. 647 : „sporirea şi acumularea pulberei fiind acum una dintre afacerile deosebit de însemnate".

[113] E. Hübner, *Nagykörös salétromfözése a török uralom alatt* în „Magyar Gazdasági Szemle", 1900, p. 236.

[114] MÜD nr. 7 doc. nr. 2299 din 21 octombrie 1568 (976 H. rebi II 29), Microfilme Turcia, rola 15, c. 527. „Să ai grijă cum trebuie, în problema pulberei astfel ca, străduindu-

te, să te sileşti în fel şi chip să faci să se ajungă la (o producţie de) 1000 sau 2000 de cîntare (de silitră).

115 V. Veliman, *Documente...*, p. 423.

116 MÜD nr. 7, doc. nr. 1149 şi doc. nr. 1289, Microfilme Turcia, rola 15, c. 454, 492, doc. nr. 1593, 1608, Microfilme Turcia rola 1, c. 675, 611.

117 MÜD nr. 18, doc. nr. 296 din 10 martie 1572 (979 H. şevval 23), Microfilme Turcia, rola 15, c. 677 : „fără să compari pregătirile (necesare procurării) silitrei şi pulberii cu alte (pregătiri), să nu pierzi nici o clipă în sporirea lor şi să pregăteşti, în orice chip ar fi cu putinţă, foarte multă silitra şi pucioasă şi pulbere".

118 *Ibidem*.

119 MÜD nr. 19, doc. nr. 207, Microfilme Turcia, rola 15, c. 687.

120 MÜD nr. 7, doc. nr. 2299 din 21 octombrie 1568, Microfilme Turcia, rola 15, c. 522.

121 M. A. Mehmet, *Documente turceşti privind istoria României*, vol. I, *1455—1774*, Bucureşti, 1976, doc. nr. 114, din 21 iulie 1572, p. 109.

122 MÜD nr. 14, doc. nr. 1665 din 1571 (978 H), Microfilme Turcia, rola 1, c. 610 : „ai făcut cunoscută desemnarea unui regiment de soldaţi care a fost luat din garnizoana cetăţii interioare şi a altuia din garnizoana cetăţii exterioare a Timişoarei deoarece a fost nevoie de trupe pentru paza pulberăriei şi a palancii construite în apropiere de pulberaria creată la Timişoara".

123 MÜD nr. 7, doc. nr. 2522 din 24 noiembrie 1568 (976 H. cemazi II, 4), Microfilme Turcia, rola 15, c. 545.

124 *Ibidem* : „... că unele locuri aflate pe drumul de la Timişoara la Buda sînt primejdioase şi că s-au întîmplat multe greutăţi".

125 MÜD nr. 7, doc. nr. 1593 din 21 iunie 1568, Microfilme Turcia, rola 1, c. 675.

126 MÜD nr. 14, doc. nr. 683 din 17 decembrie 1570, Microfilme Turcia, rola 1, c 626.

127 *Ibidem*, doc. nr. 142, Microfilme Turcia, rola 1, c. 647 şi doc. nr. 1541, c. 618, M. A. Mehmet, *op. cit.*, doc. nr. 95, p. 91.

128 *Ibidem*, doc. nr. 126, p. 118.

129 MÜD nr. 14, doc. nr. 1338 din 10 februarie 1571 (978 H. ramazan 15), Microfilme Turcia, rola 1, c. 622, rola 15, c. 590.

130 M.A. Mehmet, *op. cit.*, doc. nr. 125 din 17 august 1572, p. 117.

131 *Ibidem*, doc. nr. 124, p. 117 şi nr. 125, p. 117.

132 *Ibidem*, doc. nr. 124, p. 117.

133 Vezi Divan-i Hümayun Kalemi 67/7 doc. nr. 127, Microfilme Turcia rola 45, c. 114.

134 Vezi MÜD nr. 18 doc. nr. 90, Microfilme Turcia, rola 15, c. 672 şi doc. nr. 92.c. 673.

135 *Ibidem*, doc. nr. 91, Microfilme Turcia, rola 15, c. 673.

136 A. Decei, *Istoria imperiului otoman pînă la 1656*, Bucureşti, 1978, p. 393.

137 I. Karácson, *Török-Magyar oklevéltár*, doc. nr. 284, p. 274.

138 *Ibidem*, doc. nr. 285, p. 275.

139 St. Andreev, *Török iratok Temesvár XVII—XVIII századi történetéröl a Szófiai Nemzeti Könyvtárban* în „Levéltári Közlemenyek' vol. XLVIII—XLVIX, 1978, doc. nr. 4, p. 197.

140 *Ibidem*, doc. nr. 7, p. 198.

141 *Ibidem*, doc. nr. 8, p. 199.

142 *Ibidem*, doc nr. 9, p. 199.

143 *Ibidem*, doc. nr. 11, p. 199.

144 *Ibidem*, doc. nr. 12, p. 199—200.

145 I. Karacson, *op. cit.*, doc. nr. 302, p. 287.

146 *Ibidem*, doc. nr. 360, p. 328—329.

147 Şt. Andreev, *op. cit.*, doc. nr. 55, p. 208.

L'EXTRACTION MINIÈRE AU BANAT AUX XVI-e XVII-e SIÈCLES (II)

Résumé

L'extraction et la transformation des gissements de minerai (cuivre, cuivre argentifère, fer) et de salpêtre se trouvant dans le sous-sol du vilayet de Timişoara ont acquis et conservé leur importance dans la mesure

oú ont répondu aux nécessités croissantes en munitions et armament, engendrées par la politique d'un Etat par excellence belliciste. C'est précisément ces nécessités militaires qui se sont trouvés en interaction avec le développment du système économique de l'Etat ottoman, stimulant ou arrêtant même l'action de découverte et d'exploitation des gissements miniers. Ainsi s'expliquent par ailleurs, la transformation de l'extraction et du traitement du salpètre en affaire d'Etat d'extrême importance, fait mentionné expressèment dans les actes inscrits dans les Registres des affaires importantes (Mühimme Defterleri) no. 3, 7, 14, 18, 19.

L'exploitation des gissements miniers et de salpêtre a connu, suivant les conclusions qui découlent de la présente investigation, une évolution similaire, enregistrant des périodes d'essor et de stagnation propres à d'autres exploitations minières de la péninsule balkanique. Certes, la révolte antiottomane de 1594 et les guerres turco — autrichiennes du XVIIe siècle ont influé directement et de manière négative sur l'extraction minière proprement dite. Ce système d'extraction considéré jusqu'a présent primitif et superficial, de même que la métalurgie à caractère de petite activité artisanale, ont constitué, comme il résulte des rapports présentés à la Cour de Vienne en 1716, le point de départ pour leur extension et mise en valeur, par des moyens techniques attégnant au niveau européen au temps de la domination des Habsbourg au Banat. L'étude de la future série de registres appartenant à la chancellerie pour l'extraction minière, pour la nise à bail des mines contribuera à la reconstitution de l'image globale et différenciée, ainsi que de la dynamique enregistrée par l'exploitation des gisements de minerai de fer de cette zone du pays.

ILUMINISM ŞI MODERNISM ÎN POLITICA REFORMATOARE A DOMNITORULUI ALEXANDRU IPSILANTI

MATEI D. VLAD

Încheierea păcii de la Kuciuk-Kainargi (21 iulie 1774) a avut însemnate urmări pentru Principatele Române. „De atunci începe — scrie N. Iorga — în toate domeniile, o viaţă cu desăvîrşire nouă". Cei ce au înţeles spiritul şi sensul acestor prefaceri economice, sociale, politice, şi culturale, specifice *iluminismului* şi *modernismului* european, s-au grupat pe lîngă „cei doi mari domni şi reformatori care vin după 1774". Aceştia au fost — continuă N. Iorga — „Alexandru Ipsilanti la munteni şi Grigore Alexandru Ghica în Moldova"[1].

Alexandru Ipsilanti, cu trei domnii, prima şi ultima în Ţara Românească (1774—1782 şi 1796—1797), iar a doua în Moldova (1786—1788), a avut un sfîrşit tragic, asemănător întrucîtva cu cel al lui Constantin Brîncoveanu, dacă avem în vedere torturile şi modul cum a fost executat. Domniile sale însumează 9 ani şi 10 luni de guvernare efectivă şi acoperă cronologic (cu lungile întreruperi ce s-au produs) aproape în întregime ultimul pătrar al veacului al XVIII-lea. Acest răstimp a fost dintre cele mai prospere pentru Principatele Române, din toată perioada domniilor fanariote (1711—1821), deşi, numai la un deceniu şi jumătate după pacea de la Kuciuk-Kainargi, ele au redevenit teatrul unor confruntări militare (1787—1792) între imperiile vecine, otoman, habsburgic şi ţarist[2], care — cum se arată în Programul partidului — „prin războaie, prăzi şi biruri au secătuit, veacuri de-a rîndul, avuţia ţărilor româneşti"[3].

În pofida consecinţelor nefaste, rezultatele din ciocnirile armate dintre beligeranţi (1768—1774), anii ce au urmat tratatului de la Kuciuk-Kainargi au dus la apariţia unor perspective ceva mai bune pentru poporul nostru. Sîntem la cumpăna de timp cînd Principatele Române vin în contact tot mai strîns cu ideile novatoare ale iluminismului şi modernismului european, cînd „duhul franţozesc", cum se spunea atunci, cîştigă tot mai mult teren, fie direct, fie prin intermediul fanarioţilor[4]. Într-adevăr, în ultimele trei decenii ale secolului al XVIII-lea, societatea românească tinde să ia o altă înfăţişare, aspectul ei — scrie N. Iorga — „nu mai este oriental, ci occidental"[5]. În afară de schimbările petrecute pe plan intern, în structura forţelor şi relaţiilor de producţie, care, în mod obiectiv s-au răsfrînt şi pe plan suprastructural, o influenţă a avut-o „secolul luminilor", îndeosebi — scrie D. Prodan — prin „monumentala operă care a fost Enciclopedia"[6]. Asemenea schimbări, petrecute în conştiinţa oamenilor, explică predilecţia multor boieri români pentru cultura europeană din Apus, cum au fost, de pildă, Ienăchiţă Văcărescu sau episcopul Chesarie de Rîmnic, ambii remarcabili ctitori de limbă română literară, ultimul solicitînd

„Revista de istorie", tom 40, nr. 10, p. 997—1016, 1987

chiar să i se trimită Enciclopedia franceză [7]. Un răsunet destul de puternic în conştiinţa românilor l-au avut ,desigur, frămîntările revoluţionare din această vreme.

Meritul lui Alexandru Ipsilanti şi al colaboratorilor săi apropiaţi, *majoritatea pămînteni*, constă în faptul că el a intuit sensul dezvoltării economice şi sociale din Ţara Românească şi a acţionat în direcţia procesului de modernizare. El şi-a dat seama că vechile instituţii feudale, tradiţionale, deveniseră anacronice şi nu mai corespundeau vremii sale, stadiului de dezvoltare a societăţii româneşti. Din această cauză, prima guvernare munteană (1774—1782) a fost în exclusivitate destinată punerii în aplicare a vastului său program, menit „să inaugureze o eră de reforme în sens occidental" [8] şi să schimbe toate sectoarele fundamentale ale vieţii economice, sociale şi culturale ale ţării, deoarece următoarele două guvernări, din cauza împrejurărilor intervenite pe plan extern, au fost domnii efemere, de un an şi ceva fiecare.

Este meritul istoriografiei noastre mai vechi, şi încă prin cei mai străluciţi reprezentanţi ai ei, de a fi observat că, prin reformele sale, Alexandru Ipsilanti se înscrie în rîndul celor mai de seamă promotori ai iluminismului şi modernismului din întreaga epocă fanariotă. Astfel, A. D. Xenopol scria în 1892 că principele Alexandru Ipsilanti reprezintă una din „figurile cele mai deosebite ale epocei fanariote, care se pot aşeza fără teamă de a fi întunecate, alăturea cu Nicolae şi Constantin Mavrocordat" [9]. Trei decenii şi jumătate mai tîrziu (1928), N. Iorga afirmă că Alexandru Ipsilanti „merită a fi pus printre cei mai buni domni ai noştri din secolul al XVIII-lea, dacă locul său nu e în fruntea lor chiar [10]"

Spre deosebire de predecesorii săi iluminişti din prima jumătate a secolului al XVIII-lea (Nicolae şi Constantin Mavrocordat, Grigore al II-lea Ghica) [11], izvoarele privitoare la biografia viitorului domn Alexandru Ipsilanti, sînt mai puţine şi nu îndeajuns de concludente. După ştirile furnizate de Chesarie Constantin Daponte [12] şi Dionisie Fotino [13], Alexandru Ipsilanti ar fi fost fiul lui aga Enache (Ianachi), deşi Dora d'Istria (Aurelia Ghica), într-o lucrare publicată în 1873, îl socotea fiul lui Atanasie Comnen Ipsilanti, părere infirmată însă de celelalte izvoare [14]. Unele îndoieli există şi cu privire la locul şi anul naşterii. După relatările lui Atanasie Comnen Ipsilanti şi ale lui Manase Eliade, Alexandru Ipsilanti s-ar fi născut la Constantinopol [15], în jurul anului 1736, dată ce poate fi admisă din moment ce primul îi atribuie domnitorului vîrsta de peste 70 de ani în 1807, anul executării sale.

Ion Neculce aminteşte în cronica sa de „Constantin Psiolu [Ipsilanti] hatman şi cu fiiu-seu Enache aga [tatăl domnitorului], lazi de neamul lor, oameni tirani" [16]. Neculce mai spune că în timpul celei de a treia domnii a lui Mihai Racoviţă în Moldova (1715—1726), hatmanul Constantin, deci bunicul viitorului domn, era velpostelnic. Faţă de restul boierilor, acesta era considerat „mai în cinste" deoarece „avea un frate capichihai la Poartă, anume Manolachi Chiurci-başe" [17]. Manolachi a sfîrşit tragic la Constantinopol, fiind întemniţat şi ţinut în închisoare vre-o cîteva zile pînă „i-au luat tot ce-au avut, ca la 3000 pungi, cu odoară". După aceea, Manolachi Ipsilanti a fost „spînzurat în mijlocul uliţii, unde se vînd blanile la tîrgu" [18]. Preluînd mărturiile lui Neculce, A.D. Xenopol şi

N. Iorga susţin că Alexandru Ipsilanti provine dintr-o familie grecească din Istanbul, încuscrită ulterior cu boieri şi domni din Principatele Române. „După femei — scrie N. Iorga — are sîngele Mavrocordaţilor şi, deci, prin el, al vechii dinastii din Moldova".

Înainte de a ajunge în scaunul de la Bucureşti, Alexandru Ipsilanti a ocupat funcţia de postelnic în Moldova [19]. Astfel, într-o însemnare făcută pe un manuscris, există precizarea că Alexandru Ipsilanti „au fost postelnic la Moldova la Grigori vodă Calemah" [20], care, după cum se ştie, a ocupat în două rînduri scaunul domnesc de la Iaşi (1761—1764 şi 1767—1769). Este mai mult decît probabil că această dregătorie i-a deschis lui Ipsilanti drumul spre demnitatea de dragoman al Porţii otomane. În noua calitate, el a fost însărcinat — scrie Atanasie Comnen Ipsilanti — cu „traduceri de scrisori creştineşti ale Europei şi de cărţi care înşiră [arată] starea şi veniturile şi orînduielile tuturor regatelor Europei" [21]. Într-adevăr, majoritatea ştirilor cuprinse în izvoarele interne şi externe ni-l înfăţişează pe Alexandru Ipsilanti ca pe un om deplin format, cu un larg orizont cultural şi politic, stăpînind bine în afară de limba maternă, turca, franceza şi italiana. Cu impresia aceasta a rămas călătorul italian Domenico Sestini care l-a vizitat „în casa de ţară pe care o avea la Arnăutchioi" [22], atunci cînd era dragoman. De asemenea, italianul Lionardo Panzini, care-l vizitează în 1776 la curtea domnească din Bucureşti, spune despre Alexandru Ipsilanti că era un principe cu „maniere plăcute şi plin de multă omenie, vorbind bine şi franţuzeşte şi italieneşt›". Era, adaugă Panzini — un om „*cu adevărat de judecată, de lectură şi de pătrundere*" [23] (s.n.).

Impresiile călătorilor italieni sînt confirmate şi de mărturiile lui Ignaz Stephan Raicevich, preceptorul fiilor voievodului, şi de cele ale lui Manase Eliade care susţin că principele Alexandru Ipsilanti „studiase filozofia, logica, metafizica, fizica, matematica, şi mai cu deosebire morala filozofică, astronomia şi geografia, fiind foarte versat în vechea literatură elină" [24]. Autorii săi preferaţi erau Seneca, Plutarh, Tucidide, fiind totodată un admirator al luminiştilor şi raţionaliştilor din secolul al XVIII-lea, citindu-i cu pasiune pe Voltaire, Montesquieu etc., precum şi pe vestitul Metastasio, a cărui operă lirică şi dramatică îl ajutase să-şi perfecteze cunoştinţele de limbă italiană [25]. De aceea, nu întîmplător, Chesarie Constantin Daponte, într-un *Catalog istoric*, destinat personalităţilor celebre din secolul al XVIII-lea, spune despre Alexandru Ipsilanti că era „*ca nimeni altul acum în aceste vremuri*" distingîndu-se mai ales prin „*bunătatea şi milostivirea sa, şi alte bunuri ce a făcut în Valachia*" [26] (s.n.). La rîndul său, Dionisie Fotino compară prima domnie munteană a lui Alexandru Ipsilanti cu o epocă de „*multe şi bune întocmiri în ţară*" [27] (s.n.).

Relatările cuprinse în principalele surse externe concordă, în majoritatea cazurilor, cu ceea ce au consemnat şi cărturarii noştri. Astfel, Ienăchiţă Văcărescu, care a deţinut în perioada 1775—1782 dregătoria de vistier şi apoi de spătar [28], trăind deci în apropierea voievodului, scria că Alexandru Ipsilanti era un om „*înţieleptu şi bun otcîrmuitoriu*" [29] (s.n.). La fel, Chesarie de la Rîmnic, în prefaţa *Mineiului* pe luna noiembrie 1778, aseamănă „fără nici o sfiială" domnia lui Ipsilanti cu „un veac însemnat, veacul de acum al Ţării Româneşti, care l-au făcut însemnat şi

în vremile cele viitoare ... domniia prealuminatului nostru domn Alexandru Ipsilant voievod" [30]. Aprecierea cea mai elogioasă şi cuprinzătoare o întîlnim, desigur, la Dionisie Eclesiarhul, care, cu pana lui de talentat povestitor şi fin observator al faptelor şi evenimentelor pe care le descrie, vede în Alexandru Ipsilanti *„un om înţelept şi cu minte înaltă care ... au pus toate trebile ţierii cu rînduială bună"* [31] (s.n.).

Înclinarea lui Alexandru Ipsilanti spre cultura şi ideile iluministe rezultă şi din modul cum el a înţeles să-şi educe copiii. Ienăchiţă Văcărescu ne informează că pentru instrucţia lor, principele angajase „dascăli elineşti, şi deosebi de hogii turceşti, avea şi dascăli evropei [europeni], şi de limba franţiozească şi de limba talienească, oameni vrednici de laudă şi împodobiţi cu multe sciinţie" [32]. De asemenea, soţia voievodului, doamna Ecaterina, fiica domnitorului moldovean Constantin Moruzi, era — după opinia lui N. Iorga — „o femeie cu dispoziţii poetice" [33].

În afară de inteligenţă şi o vastă cultură, Alexandru Ipsilanti a fost înzestrat şi cu un real simţ politic. Herbert de Rathkeal şi Saint Priest, ambasadori la Constantinopol, relatează că domnitorul urmărea cu multă atenţie evenimentele ce aveau loc pe plan european şi la Istanbul, prin tot felul de publicaţii, dar mai ales prin intermediul agenţilor care-l ţineau la curent cu tot ceea ce se întîmpla în culisele diplomatice ale capitalelor marilor imperii şi state europene [34]. Fără îndoială, funcţia de dragoman al Porţii, deţinută înainte de domnie, i-a creat posibilitatea să se iniţieze în secretele diplomaţiei turceşti şi să-şi facă prieteni în rîndul celor mai înalţi demnitari din Seraiul sultanului. De aceea nu i-a fost prea greu să obţină cu ajutorul acestora, numirea sa în scaunul de la Bucureşti, la 15 septembrie 1774.

Investirea s-a făcut contrar hotărîrii boierilor munteni care — după un izvor olandez, din 3 noiembrie 1774 — aleseseră „ca domn al lor pe Ştefan Prâşcoveanu" [35]. Nerecunoaşterea acestuia de către sultan, a constituit un adevărat succes pentru Alexandru Ipsilanti, dacă avem în vedere că un alt raport diplomatic (tot olandez), din 3 octombrie 1774, relatează că la Constantinopol se vîntura deja ideea că *„Principatele de acum înainte vor fi cîrmuite de domni ce se vor alege dintre boieri"* [36] (s.n.). De altfel, după ştirea furnizată de Atanase Comnen Ipsilanti, însuşi generalul rus Rumianţev îndemnase pe „boierii munteni să aleagă domn pe cine vor voi, şi acelaşi lucru l-a făcut şi faţă de moldoveni" [37]. Legăturile pe care Alexandru Ipsilanti le avea în rîndul cercurilor conducătoare de la Istanbul au fost, se pare, mult mai puternice şi în stare să infirme alegerea făcută de boieri în ţară. Aceştia — spune Dionisie Eclesiarhul — „au rămas cu buzele umflate" şi neavînd altă cale au mers „cu mare grijă şi sfială la domnul Ipsilanti de i s-au închinat" [38]. Marele stolnic Dumitrache, membru component al delegaţiei boierilor trimişi la Constantinopol, notează că „priimindû o carte de la boierii simpatrioţi" [compatrioţi]" din ţară, erau sfătuiţi să „recunoască pe Măria sa vodă de domn, cu supunere, şi împreună să fie sîrguitori pentru cîştigarea pronomiurilor [drepturilor] ţărei" [39]. În cele din urmă, chiar şi Rumianţev, în schimbul a 200 de pungi, primite din partea lui Alexandru Ipsilanti, a fost de acord cu numirea acestuia ca domn al Ţării Româneşti [40]. Unele surse diplomatice atribuie un rol însemnat în numirea lui Alexandru Ipsilanti ca domn al Ţării Româneşti lui Thugut, reprezentantul Austriei la Constantinopol. Acesta, în raportul

înaintat cancelarului Kaunitz, la 17 noiembrie 1774, îi atrage atenţia ca la sosirea în ţară, noul domn să fie felicitat de către generalii austrieci din Transilvania [41].

Alexandru Ipsilanti a sosit în Bucureşti, după patru luni şi ceva, adică la 3 februarie 1775, enigmă greu de descifrat. În tot cazul, şederea sa la Istanbul, după învestire, devine şi mai stranie dacă avem în vedere că el fusese asigurat — o spune raportul diplomatic din 4 ianuarie 1775 — că *„îşi va păstra principatul său toată viaţa sa şi că nu va putea să fie mazilit decît în caz de necredinţă sau trădare"* [42] (s.n.).

După solemnitatea primirii şi înscăunării pe tron în Bucureşti, Alexandru Ipsilanti a trecut la elaborarea proiectelor sale de reformă încă din primul an de guvernare. Mai întîi — cum a remarcat V.A. Urechiă — *„şi-a compus divanul din boieri pămînteni"* [43] (s.n.), incluzîndu-l şi pe fostul său adversar, Ştefan Prâşcoveanu. O excepţie a constituit-o numai dregătoria de spătar pe care a încredinţat-o unui prieten al său din Istanbul [44], pentru ca, spre sfîrşitul domniei, s-o dea lui Ienăchiţă Văcărescu, pînă atunci vistier, unul din cei mai apropiaţi colaboratori ai săi.

În cadrul activităţii sale reformatoare, una din primele măsuri a avut drept scop principal să creeze o stare de ordine şi stabilitate demografică în ţară, resimţită după războiul din 1768—1774. Prin diferite hrisoave, el a urmărit să atragă un număr cît mai mare de braţe de muncă în ţară, oferind avantaje şi scutiri noilor veniţi [45].

Pe plan fiscal, Alexandru Ipsilanti a luat măsuri menite să pună ordine şi să înlăture abuzurile săvîrşite cu prilejul impunerii şi perceperii dărilor, continuînd şi îmbunătăţind în această privinţă, reforma iniţiată de Constantin Mavrocordat. După cum rezultă din hrisovul din decembrie 1775, domnitorul era nemulţumit de „înmulţirea sferturilor şi încurcătura socotelilor, după care sărmanii creştini nu erau scutiţi măcar o zi de supărările tacsidarilor" [strîngătorilor] de bani. El nutrea convingerea că numai reorganizarea sistemului fiscal putea să-i ajute „pe cei sărmani" şi să scoată ţara din „starea cea mai tristă şi tînguibilă" [46]. Pentru a contracara eventualele reacţii din partea clasei privilegiate a boierilor, Alexandru Ipsilanti s-a simţit dator să declare, cu acelaşi prilej, următoarele: „De cînd providenţa ne-au pus în capul acestei ţări drept credincioase, *am socotit că precum ne-au dăruit cu tronul domniei, ne-a impus şi datoria pentru buna cîrmuire a poporului ţării noastre"* [47] (s.n.). Această mărturisire pune în evidenţă, între altele, concepţia sa cu privire la conducerea statului, întemeiată pe ideile luministe şi raţionaliste, concepţie întîlnită şi în alte acte ce-i poartă semnătura. Aşa, de pildă, în hrisovul din 4 iulie 1777, Alexandru Ipsilanti arată că „domnii şi oblăduitorii cărora li se încredinţează şi li se dă sub stăpînire ţări şi noroade" au o „netăgăduită datorie" [48] ca prin „cuget şi voinţă" să declare „războiul cel mai mare oricărui obstacol şi oricărei greutăţi" şi să contribuie prin „puterea care înlesneşte orice efort" la „îndreptarea şi propăşirea ţării" [49].

Aplicarea reformei fiscale a dus la înlocuirea vechiului sistem al „sferturilor" prin cele patru „sămi" şi la înlăturarea unor abuzuri. Prin sistemul „sămilor", repartizarea birului trebuia să se facă „după numărul

locuitorilor fiecărui sat", urmînd ca „ţăranii să-şi facă cisla între ei ca să plătească fiecare în analogie [în raport] cu puterea sa"[50], revenindu-se la o formă mai veche, practicată şi în secolul precedent[51].

Reforma fiscală a fost completată cu cea privitoare la stabilirea raporturilor agrare, între stăpînii de moşii şi ţărani, reglementare legiferată prin *Pravilniceasca condică* din anul 1780. Conform prevederilor din *Condică* şi din unele aşezăminte care au precedat-o, ţăranii erau datori „a clăcui stăpînului de moşie cîte 12 zile de om, însă numai cei ce vor fi casnici şi vrednici de muncă, iar holteii să nu se supere". Aceste zile trebuiau prestate „de la începutul primăverii pînă la sfîrşitul toamnei, în 9 luni, iar nu tot deodată"[52]. Prin aceeaşi reglementare, stăpînii de pămînt erau opriţi „să-şi ducă clăcaşii la muncă pe alte moşii ale sale la o distanţă mai mare de 2—3 ore de moşia pe care locuiau"[53]. În pofida acestor înlesniri, stăpînii de moşie s-au străduit să eludeze dispoziţiile din *Pravilniceasca condică*, ceea ce a provocat nemulţumirea ţăranilor care s-au adresat divanului domnesc, acesta fiind deseori obligat să dea cîştig de cauză locuitorilor lezaţi în drepturile lor. Concludentă în această privinţă este, spre exemplu, hotărîrea luată de domnitor prin hrisovul din 6 iunie 1776, referitoare la doi oameni săraci, închişi pentru neplata unei datorii de 800 de taleri faţă de creditorul lor. Pentru a se edifica, voievodul a însărcinat *Departamentul al doilea* să cerceteze „ce poruncescu pravilele asupra unei pricini ca aceştiia". Întrucît pravila conţinea o dispoziţie în favoarea celor nevoiaşi, Ipsilanti a poruncit ca cei doi săraci „să să sloboază de la închisoare ca să umble dupe muncă a se hrăni şi cîştigînd ca să plătească"[54].

Lui Alexandru Ipsilanti nu îi erau străine nici ideile specifice *mercantilismului* şi *fiziocratismului*, curente ce puneau accentul, primul, pe circulaţia mărfurilor, iar al doilea pe sporul populaţiei agricole. De altfel, cîţiva ani mai tîrziu, cînd se afla în a doua domnie moldoveană, Alexandru Ipsilanti era avertizat de secretarul său, Alexandre d'Hauterive, prin memoriul din 1787, că „Moldova nu este locuită potrivit cu întinderea şi rodnicia sa" şi mai ales că „poporaţia celor ce aduc roade folositoare este mică, dar a acelor ce consumă fără folos este mai mare decît s-ar crede"[55].

Îndreptarea situaţiei, întîlnită mai întîi în Ţara Românească, Alexandru Ipsilanti o vedea prin intensificarea lucrării pămîntului şi creşterii vitelor. În preambulul hrisovului din 13 noiembrie 1775, domnitorul îşi mărturiseşte convingerea că „lucrarea pămîntului şi păstoria" au un rol fundamental în propăşirea economică a ţării, deoarece „dintr-aceste curge mierea şi lapte". Pentru a face ca aceste ramuri să prospere, Ipsilanti preconiza că aici trebuie „orînduiţi oameni iscusiţi şi procopsiţi [înzestraţi] spre a face cereri şi băgări de seamă" cu privire la „grăsimea [rodnicia] pămîntului". După opinia sa, aceştia trebuiau să fie nu numai oameni „iscusiţi", dar şi în stare „*să ia plugul înşişi la începutul lucrărei, să dea pildă vrednică de minune*" (s.n.).

Adept convins al sporirii agriculturii şi creşterii vitelor, idee caracteristică fiziocraţilor, învăţatul principe socotea că locuitorii ar trebui îndemnaţi „pentru însuşi folosul lor ... să sîrguiască cu cea desăvîrşită silinţă şi bucurie la buna lucrare a pămîntului, la înmulţirea vitelor şi la

orice altfel de zaharea, ca şi ei să trăiască cu îndestulare"[56]. Aceste îndemnuri n-au rămas, desigur, fără urmări practice. Ele au fost sesizate şi de Dionisie Eclesiarhul care arată că „ţăranii îşi lucrau pămînturile lor, nesupăraţi cu greutate de dăjdi" şi că „toţi se bucurau, şi fără grijă petrecea, ieftinătatea era la mărfuri şi la dobitoace, boii, vacile, caprele cu puţin preţ, bucatele mai cu puţin preţ"[57]. Această stare rezultă şi din constatările cuprinse într-un raport pe care un anonim îl înaintează lui Alexandru Ipsilanti. Între altele, autorul raportului („aflîndu-se necontenit în mijlocul locuitorilor") ştie că aceştia „sînt toţi în paşnică stare" şi mulţumiţi că domnitorul, „de la început, din ce zi a venit, a deschis către ei poarta dreptăţii"[58].

Lui Alexandru Ipsilanti îi aparţine, de asemenea, ideea reorganizării meşteşugurilor şi breslelor din Ţara Românească. Influenţat de concepţiile „liberalismului" economic de esenţă luministă şi enciclopedică, el şi-a dat seama de însemnătatea „meseriilor liberale", socotind că acestea sînt „de neapărată trebuinţă a se înmulţi". În hrisovul din decembrie 1775 (din care cităm) el hotărăşte să înfiinţeze „o societate deosebită de opt boieri care să se ocupe de pricinile tuturor meseriilor şi ale rufeturilor [breslelor], şi *îndeosebi de orice invenţiuni noi şi orînduiele bune ce pot fi spre folosul şi podoaba patriei*"[59] (s.n.).

În elaborarea şi aplicarea reformelor sale, Alexandru Ipsilanti a profitat de faptul că cei mai mulţi dintre secretarii, sfetnicii şi colaboratorii săi apropiaţi au fost cărturari de seamă, animaţi ei înşişi de spiritul înnoitor şi modern, al luminismului şi raţionalismului. Aşa, de pildă, în hrisovul din august 1776, privitor la înfiinţarea manufacturii de hîrtie („harturghiei") de pe apa Leuta, pe moşia Batiştei din judeţul Prahova, domnitorul, împreună cu „boierii cei mari ai divanului", care semnează actul, consideră că „*datorie au domnii şi oblăduitorii ţărilor, ca unii ce sînt ca nişte părinţi ai patriei*, a se sili şi a se nevoi, nu numai pentru ceea ce aduc folos la o parte, *ci mai ales pentru ceea ce s-ar cunoaşte că este de obşte folos norodului şi de podoabă şi fală patriei*" (s.n.). Din fragmentul citat, ca şi din întregul context al actului, se degajă idei specifice curentului iluminist. Domnitorul şi boierii sînt animaţi de dorinţa de a avea o „fabrică de hîrtie" care să fie de „folos norodului" şi să facă „fală patriei". Lipsa unor oameni deprinşi să lucreze în această „harturghie" trebuia suplinită temporar cu meşteşugari străini „ce nu se află în ţară". Aceştia urmau să intre sub protecţia domniei care se angaja să-i apere de orice vexaţiuni, fiind obligaţi, la rîndul lor, să-i deprindă şi „pe pămînteni la meşteşuguri străine", pentru ca în viitor să nu mai fie „*trebuinţă a aduce din străinătate acest fel de lucru*"[60] (s.n.).

Ideile cuprinse în acest hrisov ne conduc spre o constatare mai generală şi anume că boierimea, îndeosebi cea antrenată în comerţul cu produse agricole, începe să-şi dea seama că „atît sub raport economic cît şi sub raport politic, dominaţia otomană o privează de largi posibilităţi de înavuţire şi de afirmare politică"[61]. În aceste condiţii, boierii fac tot mai mult apel la sentimentele patriotice, considerîndu-se „părinţi ai patriei" şi datori să fie de „folos norodului"[62]. Considerente similare îi determină să subscrie la ideea că înfiinţarea „harturghiei" de hîrtie constituie „*un meşteşug de fală ţării şi foarte trebuincios atît politiei* [*statului*], *cu trebuinţa scrisorilor, cît şi bisericii cu tipăritul cărţilor*"[63] (s.n.). În acelaşi timp,

hrisovul din august 1776 ne înfățișează pe Alexandru Ipsilanti ca pe un principe modern care veghează „în tot chipul, cu tot felul de lucruri, ce ar putea fi de folos țării și locuitorilor". El nu uită, de pildă, să atragă atenția că multe din „cîrpiturile [zdrențele] ce se află pe la norod, care nefiindu-le de trebuință ar vrea să le lepede", dar că strîngîndu-le și „dîndu-le pentru treaba harturghiilor, pe plată cu bani, nu le păgubește". Mai mult chiar, conform ideilor învățate de la mercantiliști, domnitorul considera că prelucrarea acestor „cîrpituri" ar aduce avantaje economice statului, deoarece „*suma banilor ce se cuvine a se cheltui pe hîrtia ce vine din alte părți, nu iesă din țară afară, ci rămîne iarăși aicea în țară*" [64] (s.n.). Pe bună dreptate, N. Iorga observa că nu se putea ca Alexandru Ipsilanti, „principe luminat din secolul al XVIII-lea, să nu fie .și un adept al școlii economice ce recomanda să nu se lase aurul a se scurge în străinătate, orice țară trebuind să aibă manufacturi" [65].

Concomitent cu reorganizarea meseriilor și breslelor, Alexandru Ipsilanti și-a dat seama de importanța pe care o deține comerțul în propășirea economică a țării. Așa cum afirma, în decembrie 1775, el era convins că negoțul, alături de agricultură și meșteșuguri, reprezintă o îndeletnicire „*ce aduce îmbelșugare și prosperitatea locuitorilor țărei*". În acest scop, el a decis ca pe lîngă „comunitatea negustorilor pămînteni" să mai înființeze alta nouă, formată din „negustori străini cu staroste" pentru ca în modul acesta să găsească „înlesnire fiecare" și „să se îndemne a practica profesiunea aceasta" [66]. Ponderea și rolul principal în negoț trebuia să-l dețină însă elementele autohtone. Așa cum rezultă din multe cărți de privilegii, negustorii străini nu aveau, spre exemplu, dreptul să „*vîndă marfă făcută în țară*" [67] sau „*cu ridicata*" [68]. Concepția „protecționistă", de factură mercantilistă, este și mai pregnantă în hrisovul din iulie 1781 prin care domnitorul fixează anumite norme privitoare la vînzarea vinului și rachiului din țară. Alexandru Ipsilanti își manifestă indignarea împotriva acelor negustori străini care „s-au obrăznicit... încît au rămas vinurile țărei fără de nici un fel de căutare, pricinuind o pagubă și o nedreptate pămîntenilor de obște". Pentru remedierea situației, el a decis să pună capăt acestui comerț al străinilor „printr-ascuns". Reacția este foarte categorică și avea drept scop principal „să fie poprit a nu mai veni din părți străine vin, rachiu și holercă, ci *numai al pămîntului vin, rachiu să se vîndă*" [69] (s.n.). Aceste măsuri au contribuit, desigur, la prosperitatea economică a negustorilor de țară care — după expresia lui Dionisie Eclesiarhul — „se lățiau cu alișverișurile lor la cîștig" [70].

O activitate cu totul deosebită și pe care nu o întîlnim la restul domnitorilor fanarioți, privește atenția pe care Alexandru Ipsilanti a acordat-o aprovizionării populației bucureștene cu produsele necesare hranei obișnuite. Această preocupare — scrie V.A. Urechiă — îl face pe Ipsilanti — „mai demn de laudă decît mulți domni de origine curat românească" [71]. Într-adevăr ,pentru a se ajunge la o aprovizionare „ritmică" a orașului, el a emis mai multe „pitace" (porunci) prin care ispravnicii județelor erau obligați să-i îndemne pe țărani să-și desfacă produsele pe piața Bucureștilor. Caracteristice în această privință sînt îndeosebi poruncile date de el în luna noiembrie 1775, prin care ispravnicii județelor vecine cu Bucureștiul, erau autorizați „a strînge din țară miere, unt, seu, să ia și să trimită aici [în Capitală] trebuincioasa sumă [cantitate]" [72]. Cu acest prilej, isprav-

nicii sînt avertizaţi că trebuie „să poarte grijă ca pe toată săptămîna să se pornească'' din acele judeţe un număr suficient de căruţe „cu cele trebuincioase" pentru „a fi îndestulare în Bucureşti'' [73]. Li se mai atrăgea atenţia că aprovizionarea oraşului de scaun „să nu o socotiţi treabă mică, a nu vă sili, pentru că iată am orînduit asupra acestei trebi aici în Bucureşti pe Constantin Nicolescu, polcovnic, să cerceteze adesea prin oraş, şi de va fi lipsă să înştiinţeze domniei mele''. În sfîrşit, pentru a contracara tendinţele de speculă, prin hrisovul din 15 noiembrie 1775, se fixau preţurile la produsele desfăcute şi vîndute pe piaţa Bucureştilor. Actul viza în primul rînd pe zapcii care erau datori „să *cerceteze prin tîrg de vin cele trebuincioase spre vînzare a fi îndestul şi a nu fi lipsă*'' şi mai ales dacă „se *păzeşte nartul* [preţul] *după cum s-au găsit cu cale*'' [74] (s.n.).

Alexandru Ipsilanti s-a remarcat, de asemenea, prin reforma din octombrie 1775, privitoare la reorganizarea „menzilurilor'' sau poştei. Prin cele 18 „ponturi'' pe care le conţine, hrisovul respectiv adaugă noi elemente care pun şi mai mult în lumină faptul că societatea românească se îndrepta spre noi orizonturi ale lumii moderne, în care transmiterea corespondenţei să intre în responsabilitatea statului, iar oamenii să nu fie „stînjeniţi din grabnica lor călătorie''. Vechea organizare a „menzilurilor'' era apreciată de domnitor ca „*foarte silită şi tiranică*''. Dîndu-şi seama de implicaţiile economice şi sociale pe care urma să le declanşeze reforma „menzilurilor'', el a trebuit să manifeste „tărie şi străşnicie, necăutînd nici într-un chip, nici la cheltuială, nici la paguba domniei mele''. Printre altele, Alexandru Ipsilanti a decis ca toţi caii de olac (aflaţi la „poşte'') „să se cumpere cu cheltuiala domniei şi să fie domneşti''. Totodată se preconiza ca „hrana acestor cai să fie de la domnie'' [75], iar surugii să fie „juni neînsuraţi'' pentru a fi „slobozi pururea în toată vremea''.În schimbul prestării serviciilor respective, ei trebuiau să fie scutiţi „de toate dăjdiile'', dîndu-li-se de la stat „pe lună cîte bani 90'' [76]. În al treilea „pont'' se preciza că în locurile fixate pentru schimbarea cailor de poştă trebuie să fie construite „grajduri de ajuns, după măsura cailor'', iar pentru adăpostul călătorilor să existe „în ogradă 3—4 case pentru musafirii ce merg şi vin'' [77]. Hrisovul stabilea şi „tarifele pentru transportul călătorilor'', deoarece — cum a remarcat C.C. Giurescu — „poşta la noi a fost şi precursoarea diligenţei'' [78].

O altă reformă importantă care îl aşează pe Alexandru Ipsilanti printre promotorii de frunte din istoria dreptului românesc, a fost cea privitoare la reoganizarea justiţiei. Izvorîtă din necesităţi legice şi obiective, reorganizarea justiţiei trebuia să răspundă exigenţelor impuse de apariţia şi dezvoltarea noului mod de producţie capitalist şi să contribuie la înlăturarea vechilor practici şi abuzuri feudale. Ea s-a integrat, în mod firesc, curentului de legiferare şi codificare ce avea loc pe plan european, în spiritul principiilor luministe şi raţionaliste din secolul al XVIII-lea [79]. În hrisovul prin care Alexandru Ipsilanti îşi anunţa publicarea *Pravilnicestei condici* din 1780, el arăta că în viaţa statului pravilele sînt la fel de necesare ca şi lumina pentru un călător „ce umblă întru întunearec'', deoarece ele ajută „spre chipzuirea dreptăţii şi adevărului''. Reorganizarea justiţiei pe principii noi, moderne, trebuia să ducă spre acel ideal, în

care — după opinia sa — „toţi cei năpăstuiţi să-şi afle dreptatea lor la limanul bunelor pravili şi la toţi supuşii noştri să se arate biruitoare dreptatea". Dîndu-şi perfect seama că principiile şi normele cuprinse în *Pravilniceasca condică* ar fi ineficiente şi fără nici o valoare practică în cazul unor abuzuri, Alexandru Ipsilanti s-a simiţit dator să precizeze că dacă vre-un judecător „va strica dreptatea pentru luare de mită sau va trece cu vederea dreptatea pentru pizmă", acela „nici într-un chip nu va putea scăpa de grea pedeapsă a domnii mele" [80].

Pravilniceasca condică a fost tipărită în anul 1780 în tipografia Mitropoliei, în greceşte şi româneşte. Aceasta rezultă din hrisovul din 1775, privitor la *„rînduiala departamenturilor de judecăţi"*, deci cu cinci ani înainte de publicare. Cu acest prilej, Alexandru Ipsilanti mărturisea că *„am făcut o pravilă, carea şi după ce vom arăta-o la toţi, tălmăcindu-se şi pe limba românească vom tipări-o"* [81] (s.n.). După opinia unor cercetători este posibil ca *Pravila*, destinată poporului român, să fi fost elaborată, mai întîi, în româneşte. Spre o asemenea încheiere ar pleda şi faptul că hrisovul „departamenturilor" din 1775 a fost redactat numai în româneşte [82]. Prin întregul ei conţinut, *Pravilniceasca condică* reflecta,din punct de vedere al suprastructurii juridice, o etapă de profunde schimbări în evoluţia societăţii româneşti, marcînd faza de trecere de la concepţiile justiţiei vechi, feudale, spre principiile noi, moderne, caracteristice orînduirii burgheze, aflată într-un proces continuu de ascensiune [83]. Pe bună dreptate, C.C. Giurescu sublinia în lucrarea destinată *Studiului originilor şi dezvoltării burgheziei româneşti pînă la 1848*, că „garantarea libertăţii individuale şi inviolabilitatea domiciliului ... înscrise în Condica pravilnicească a voievodului Alexandru Ipsilanti, din 1780", constituiau „două revendicări burgheze în esenţă, chiar dacă ele erau cerute şi de către boierime" [84]. Aceleaşi considerente stau şi la baza unei aprecieri mai vechi a lui A.D. Xenopol care scrie că dacă am avea în vedere numai *Pravilniceasca condică* a lui Ipsilanti şi „ar fi îndestulătoare spre a-i asigura un loc între acei domni, care au contribuit la propăşirea neamului românesc" [85].

Avînd o înclinaţie permanentă spre renovarea sectoarelor fundamentale ale vieţii şi statului feudal şi stăpînit de ideea — cum spunea el — că niciodată „curgerea anilor nu înceteneşte de a schimba şi a preface pururea pricinile vieţii ceale întîmplătoare" [86], Alexandru Ipsilanti s-a dovedit şi în domeniul învăţămîntului a fi un reformator de seamă. Aşa, de pildă, în hrisovul din ianuarie 1776, referitor la reorganizarea şcolilor din Ţara Românească, întîlnim idei şi principii care anticipează unele reforme din prima jumătate a secolului al XIX-lea. În acest act, ce-i poartă semnătura, principele Alexandru Ipsilanti „exprimîndu-se poeticeşte", ajunge să desprindă cele două elemente componente care influenţează viaţa şi personalitatea omului. După opinia sa „toate bunurile materiale", oricît „ar veni cu îmbelşugare în viaţa omului ..., nu pot să facă pe cel ce le posedă, fericit, pe cît timp lipseşte învăţătura" [87]. De aici convingerea că numai şcoala „învaţă pe om a trăi după raţiune şi a lucra raţionabil", deprinzîndu-l „să cunoască ce este adevărat şi bine prin legi foarte exacte" [88]. Cu alte cuvinte, orice progres material al locuitorilor trebuie dublat de unul spiritual, acesta din urmă realizîndu-se numai prin „înfiinţarea şi îmbunătăţirea şcoalelor şi internatelor din ţară". Aşadar, Alexandru Ipsilanti şi-a dat seama — cum remarca N. Iorga — că este nevoie să înfiin-

ţeze „şcoli de influenţă apuseană, cu un program de studiu progresiv şi cu introducerea ştiinţelor şi a limbilor moderne" [89]. De altfel, reorganizarea largă pe care a cunoscut-o învăţămîntul muntean în anul 1776, a fost precedată de unele dispoziţii date în anul precedent. Încă de la 1 februarie 1775, deci cu două zile înainte ca Alexandru Ipsioanti să-şi facă intrarea oficială în Bucureşti, el a însărcinat pe mitropolitul ţării să „afle" starea şcolilor din Ţara Românească [90]. Rezultatele desprinse din „ancheta" mitropolitului, l-au îndemnat să ia şi alte măsuri. Astfel, în decembrie 1775 decide să se formeze o „epitropie obştească" din opt boieri, al cărei scop principal era să vegheze la construirea noului local al Academiei domneşti din Bucureşti, terminat în anul 1779.

Alexandru Ipsilanti era atît de convins de eficacitatea reformei şcolare, încît — zicea el — „*sîntem dispuşi, ca să combatem, prin orice mod, pe acei care se opun celor zise de noi*" [91] (s.n.). Aflînd că la Academia domnească de la Sf. Sava existau unele „catedre vacante", iar şcoala era „lipsită de mijloace, ca să poată să întreţină mai mulţi decît doi profesori", Ipsilanti s-a angajat să „o ridice la o stare mai bună". În acest scop, el „a orînduit şi îmbunătăţit tot ce a fost în neregulă şi tot ce i s-a părut că e puţin", aducînd-o „prin mijloacele cuvenite, pînă la punctul acela, ca, acei care s-au adăpat din ea, să nu aibă setea de a căuta un alt izvor". Prin aceeaşi hotărîre a fost organizată, în Bucureşti, „şcoala cea vechiă de dialect slavon, fiind trebuincioasă şi aceasta, *pentru cetirea hrisoavelor vechi domneşti, care s-au scris în acea limbă*" [92] (s.n.), reorganizare anunţată încă de la 3 august 1775 [93]. De altminteri, în anul 1780, domnitorul va lua măsura, cu caracter mai general, de a înfiinţa *şcoli româneşti* într-un număr de 18 oraşe din Ţara Românească [94].

Reforma şcolară iniţiată de Alexandru Ipsilanti, prin vastul hrisov din ianuarie 1776, a avut urmări importante pentru evoluţia ulterioară a învăţămîntului românesc din ultimul pătrar al veacului al XVIII-lea. Ea a contribuit, întîi de toate, la introducerea spiritului luminist în şcoala şi cultura românească, spirit concretizat, între altele, prin aplicarea unei programe şcolare bazate pe principii pedagogice moderne.

Astfel, la Academia domnească din Bucureşti, elevilor li se punea condiţia „să nu fie mai mici ca de 7 ani în vîrstă, nici pre de altă parte prea înaintaţi, sau nişte leneşi şi greoi, încît să abată bunăvoinţa celorlalţi" [95]. Din punct de vedere social, la şcoală aveau acces feciorii negustorilor şi boierilor „căzuţi în sărăcie", unii „străini scăpătaţi", precum şi „*mojici şi ţărani, cărora li este dată agricultura şi păstoria şi se disting în privinţa lucrărei pămîntului sau creşterea vitelor*" [96] (s.n.).

Pentru a veni în ajutorul celor sărmani, documentul stabileşte măsuri concrete pentru „şcolarii lipsiţi de mijloace" şi dornici „să caute numai de carte". Alexandru Ipsilanti fixează şi un număr de „ipistaţi" (intendenţi) însărcinaţi cu îndeplinirea tuturor dispoziţiilor domneşti. Lectura atentă a întregului hrisov, de reorganizare a învăţămîntului muntean, ne duce spre constatarea că lui Alexandru Ipsilanti nu îi erau străine unele principii de educaţie şi instrucţie, întîlnite numai în concepţia marelui pedagog elveţian Johann Heinrich Pestalozzi (1746—1827). Aceasta explică, cel puţin parţial, grija domnitorului şi a colaboratorilor săi, ca alături de „ipistaţii" şi dascălii propriu-zişi, să fie desemnaţi pentru fiecare din cele cinci clase şi cîte „un efor sau pedagog, bărbat cu vază şi bună purtare".

Una din atribuţiile principale ale „eforilor" era „să supravegheze pe băieţi în toate mişcările şi umbletele lor, încît nici unul din şcolari să nu se poarte rău şi să nu fie leneş". Pedagogii erau, aşadar, făcuţi răspunzători de „ordinea, traiul şi buna purtare a elevilor" [97].

Programa şcolară din sistemul preconizat în hrisovul lui Alexandru Ipsilanti, punea un accent deosebit pe trăsăturile şi predispoziţiile native ale copiilor, tinzînd spre dezvoltarea lor armonioasă din punct de vedere intelectual, moral şi fizic. Aşa cum s-a spus, prin ideile şi principiile pe care le cuprinde, hrisovul „face elogiul raţiunii în termeni dragi filosofilor şi conţine un admirabil îndreptar pedagogic, străbătut de ideea, vrednică de Rousseau şi Pestalozzi, că individualitatea elevilor nu trebuie strivită sub o disciplină cazonă şi un potop de reguli scolastice" [98].

Anticipînd cu mult vremea cînd a fost elaborat, hrisovul lui Alexandru Ipsilanti conţine şi unele recomandări privitoare la înscrierea elevilor bursieri în şcoală. Admiterea acestora nu trebuia să se facă „*prin favoruri, nici prin mijlocirea altora, nici prin alt mod de părtinire, ci după aprobarea profesorilor*". Dascălii erau datori să primească „*numai pe acei care merită şi au înclinare naturală către carte*" (s.n.). În sfîrşit, elevii admişi, urmau să încheie un fel de contract cu şcoala, să dea „o promisiune în scris, că nu vor pleca de la şcoală pînă la fine, ci că vor asculta toate cursurile" [99]. Oprindu-ne la aceste exemple, considerăm că avea mare dreptate N. Iorga să aprecieze reorganizarea învăţămîntului de către Alexandru Ipsilanti (domnul „filosof" şi „reformator inveterat") [100], drept „un act de cea mai mare importanţă, care face onoare concepţiei şcolare în ţările noastre la această dată". Printre alte merite, N. Iorga nota şi faptul că prin această reformă „greceasca tradiţională face loc larg limbilor de aceeaşi origine cu a noastră, care deschid calea către învăţătura laică şi către noua cugetare modernă, permiţînd lecturi în vastul domeniu al „filosofiei" secolului al XVIII-lea" [101].

Alexandru Ipsilanti a fost şi „un sincer admirator al literaţilor timpului, dacă nu şi a unui mecenat al artelor sau ştiinţelor" [102]. Limba vorbită la curtea domnească a fost, desigur, cea grecească, precum şi limba franceză şi italiană. Însă mulţi boieri şi reprezentanţi ai clerului nu foloseau în rostirea curentă decît limba română şi în fruntea acestora se situau un Ienăchiţă Văcărescu, Chesarie de la Rîmnic şi alţii. Oricum, Alexandru Ipsilanti n-a impus nici un fel de restricţii menite să frîneze dezvoltarea limbii române. O dovadă grăitoare în această privinţă constă şi în faptul că unele din hotărîrile sale fundamentale, spre exemplu reforma justiţiei, a avut caracter bilingv, fiind tipărită atît în româneşte cît şi în greceşte, ori numai în româneşte. Pe de altă parte, trebuie să subliniem că multe din cărţile scrise sau traduse în timpul domniei sale, religioase şi laice, au fost tipărite în limba română. Astfel, într-o însemnare aflată pe un manuscris, se face precizarea că un „letopiseţ ... care are întru sine multe feluri de istorii ... s-au tălmăcit după cel grecesc *pre limba noastră rumânească* (s.n.), aicea în oraşu Bucureşti, la anul de la Hristos 1778, de către dumnealui Neculce sin Mihalache cluceru, la întîia domnie a preaînălţatului domn, Ion Alexandru Ipsilanti voevod" [103]. Adăugăm şi faptul că

încă din anii 1774 și 1775 au apărut la București, în limba română, unele cărți religioase, un *Apostol*, o *Evanghelie* și *Psaltire*, în prefețele cărora se aduc elogii lui Alexandru Ipsilanti „carele pentru a sa bunătate și multă vrednicie, fu ales de sus și pus la această domnie"[104]. În 1780 se tipărea, de asemenea, pentru a „treia oară" o Psaltire *„pre limba noastră românească, și tot în stihuri pentru mai lesnele cititorului și înțelegerea cea deplină"*[105] (s.n.).

În răstimpul primei sale domnii au fost tipărite și cele douăsprezece „Minee" ale lui Chesarie de la Rîmnic (octombrie 1776 — septembrie 1780), care, prin ideile cuprinse în prefețele ce le însoțesc, au contribuit în mod simțitor la dezvoltarea limbii literare românești și a ideii unității de neam ce tindea să se transforme în conștiință națională. Sprijinul acordat de domnitor tipăririi cărților îl îndeamnă pe Chesarie de la Rîmnic să scrie, în ianuarie 1779, că *„în anii lui Alexandru Ypsilantu Dachia se înnoiaște"* și că în acest proces de primenire un rol important l-a avut *„tipariul acestor cărți, care în vremea lui s-au început"*[106] (s.n.). Chesarie este entuziasmat că lui i-a revenit misiunea de a duce mai departe „tălmăcirea cărților dupre slovenie pre limba românească" și de a „da în tipariu" cărți care să fie înțelese de „compatrioții săi"[107].

Alexandru Ipsilanti a fost, de asemenea, un promotor de seamă în domeniul construcțiilor edilitare din București și din alte centre urbane ale țării. Atenția pe care el a acordat-o orașului de reședință, îl situează — scrie C.C. Giurescu — „printre ctitorii Bucureștilor"[108]. Din timpul lui Ipsilanti avem știri certe care pun în evidență preocuparea sa pentru treburile edilitare ale Capitalei, înființînd în acest scop, în decembrie 1775, *Epitropia obștească"*. Cei însărcinați cu salubritatea publică erau grupați în *Epistășia podurilor*, a cărei menire era să vegheze la întreținerea străzilor principale sau a „pavelelor" de lemn. El a trecut și la construirea unor cișmele și a unui sistem cu totul nou, de alimentare a Bucureștilor cu apă potabilă, adusă pe conducte. În hrisovul emis la 1 octombrie 1779, privitor la amenajarea cișmelelor, Alexandru Ipsilanti mărturisește că a fost îndemnat de rîvna „spre buna petrecere a norodului". „Am pus domnia mea — continuă el — de s-au construit aici în orașul București două fîntîni, ... *însă cu apă din izvoare adusă din depărtare cu mare cheltuială, spre a se adăpa obștea cu apă curată și limpede* (s.n.), mai ales în vremi zloatoase, cînd gîrla Dîmboviței trecătoare printr-acest oraș, curge turbure și cu multe necurățenii"[109].

Pe linia acelorași preocupări edilitare, Alexandru Ipsilanti, beneficiind de concursul tehnic al elvețianului Franz Joseph Sulzer, a poruncit executarea unei lucrări hidraulice neobișnuite, prin săparea „canalului" sau „șanțului" Dîmboviței. Scopul declarat al lucrării era de a devia o parte din apele acestui rîu în albia Argeșului pentru a feri orașul București de inundații atunci cînd apele Dîmboviței se revărsau peste maluri. Oricum, traseul acestui canal, în linie dreaptă, figurează și în harta lui Rigas Velestinlis (vestitul poet al Renașterii elene), apărută la Viena, în anul 1797[110].

Spirit întreprinzător și filantropic în același timp, Alexandru Ipsilanti a hotărît chiar înființarea unei *orfanotrofii*, un fel de azil pentru copiii orfani, așezămînt pus sub îngrijirea Mitropoliei și a unui „Consiliu" de opt boieri. Încă din decembrie 1775, în așa-numitul hrisov „testament", domnitorul era informat că în țară „sînt mulți săraci și nevoiași, lipsiți de cele

neapărate pentru vieţuire, şi copii orfani şi văduve sărace fără să aibă nici un ajutoriu". Pentru buna întreţinere a orfelinatului, Ipsilanti se angaja „ca să dea de la domnia noastră cîte 6000 lei pe an în arătatele ajutoare" [111]. După datele furnizate de un alt hrisov, de la 1 martie 1781, copiii urmau să fie crescuţi „*din pruncie pînă la şase-şapte ani*" [112] (s.n.). În aceeaşi ordine de idei, demne de subliniat sînt şi măsurile de organizare sanitară pe care Alexandru Ipsilanti le ia în prima şi a doua sa domnie, în Ţara Românească. Ele merg aşa de departe încît vizează chiar sectorul aşa-numitelor „spiţerii" sau farmacii din Bucureşti, cerîndu-se respectarea preţului medicamentelor, stabilit de *Epitropia obştirilor*, în temeiul pitacului domnesc din 5 ianuarie 17[illegible] [113]. Dar, încă din prima sa guvernare munteană, prin hrisovul din 20 noiembrie 1780, Alexandru Ipsilanti recomanda „doftorilor" spitalelor din Bucureşti să nu pretindă nici un fel de plată de la săracii din oraş şi în cazurile grave să acorde asistenţă chiar şi celor „îndestulaţi". În hrisovul mai sus-menţionat, domnitorul poruncea arhiiatrului [şeful] „doftorilor" următoarele : „Dumneata arhiiatre ... îţi poruncim să chemi pe toţi aceşti doftori, cîţi se află, să le zici şi să-le arăţi că este porunca ... să caute pe fieştecare de obşte cu silinţă ... *şi cei cu stare proastă, care sînt scăpătaţi, săraci şi ştiuţi că nu au, plată să nu ceară nimic, fiindcă pentru una ca aceasta îşi au fieştecare leafa orînduită pe luni*" [114] (s.n.).

În sfîrşit, lui Alexandru Ipsilanti îi aparţine şi iniţiativa construirii primelor case de odihnă în oraşul de scaun, aşa-numitele „chioşcuri". Unul era amenajat pe malul lacului Herăstrău, iar altul la Cotroceni, ambele fiind înconjurate de grădini naturale şi avînd apă de izvor sau de cişmea [115].

Prima domnie munteană a lui Alexandru Ipsilanti s-a încheiat, pe neaşteptate, la 4 ianuarie 1782, ca urmare a fugii în Transilvania şi apoi în Austria (la Viena) a celor doi fii ai voievodului, Constantin şi Dimitrie, dornici să vadă ţările Europei şi să se elibereze pentru o clipă de tutela cam aspră a părintelui lor. Profitînd de această fugă, adversarii lui Ipsilanti au lansat zvonul, la Constantinopol, că însuşi tatăl şi-ar fi îndemnat feciorii să treacă în Austria, cu care el întreţine relaţii secrete. Pentru a nu se compromite în ochii turcilor, Alexandru Ipsilanti şi-a cerut singur demiterea din scaunul domnesc, aprobată de sultan la 26 ianuarie 1782 [116].

După aproape 4 ani de şedere la Istanbul şi de surghiun în insula Rhodos, la 15 ianuarie 1787, sprijinit de Austria, Alexandru Ipsilanti ajunge în scaunul domnesc al Moldovei, înscăunare care a coincis cu agravarea contradicţiilor dintre Imperiul otoman şi Rusia ţaristă. Încordarea a dus, în cele din urmă, la declanşarea războiului ruso-austro-turc dintre anii 1787—1792. În contextul acestor confruntări militare, domnia lui Alexandru Ipsilanti în Moldova va dura foarte puţin, un an şi aproape trei luni de zile. În acest răstimp, el a fost însă adeptul politicii de coalizare făţişă cu Austria, cum rezultă dintr-un raport al consului austriac din Iaşi, din 24 august 1787 [117].

De altfel, în momentul intrării trupelor austriece în Iaşi, la 8 aprilie 1788, el a trecut împreună cu întreaga sa curte de partea acestora. Cronicarul bănăţean Nicolae Stoica de Haţeg notează că „First Ipsilanti vodă ... fugi la prinţ Coburg şi la Beci [Viena]" [118]. Întîlnirea dintre Ipsilanti

şi prinţul Coburg, comandantul armatelor imperiale, a vut loc la Cernăuţi. O altă întîlnire între Ipsilanti şi Coburg s-a produs la Pressburg [Bratislava] şi a fost consemnată în ziarul sibian de limbă germană *Der Kriegsbote*, în numerele sale din 4 şi 11 noiembrie 1791 [119].

Părăsind Moldova, Alexandru Ipsilanti a rămas patru ani pribeag în Austria, pînă în anul 1792, timp în care familia i-a fost sechestrată la Constantinopol. În această perioadă el a peregrinat „în cuprinsul imperiului habsburgic (Brünn, Viena etc.), devenind una din figurile populare pentru austriecii neobişnuiţi cu costumele orientale şi cu ciubucele turceşti" [120]. În oraşul Brünn, deasupra porţii de intrare a casei unde a locuit domnitorul există şi astăzi un bust de piatră, avînd încrustată (cu data 1788) inscripţia :*Ypsilanti Fürst V. Moldau* [121].

În anul 1792, la intervenţia împăratului Iosif al II-lea. Alexandru Ipsilanti a revenit la Constantinopol, după ce a primit asigurarea sultanului Selim al III-lea (1789—1807) că va putea trăi în linişte, fără a fi învinuit de trădare. La Istanbul, el a făcut tot ce i-a stat în putinţă pentru a reveni în domnia Ţării Româneşti, reuşind, după patru ani de aşteptare, să fie învestit în august 1796, scaun pe care-l va deţine pînă în noiembrie 1797. Voievodul, care acum era — scrie Dionisie Eclesiarhul — om „bătrîn albu ca óea" [122], îşi schimbase mult şi caracterul, lăsînd în această ultimă guvernare o amintire grea ţării, prin exploatarea la care a supus norodul. Într-adevăr, fiind obligat „să-şi plătească datoriile ce făcuse pentru ca să capete domnia, a trebuit să înmulţească şi dările" [123]. În urma situaţiei create în ţară, la care trebuie adăugate intrigile dragomanului Constantin Hangerli (succesorul său în domnie), precum şi datorită atmosferei declanşate de răscoala lui Pasvan-Oglu (paşa de Vidin), toate acestea au constituit motive pentru sultanul Selim al III-lea ca să-l destituie pe Alexandru Ipsilanti.

Domnitorul a mai trăit la Constantinopol pînă în anul 1807, fiind stăpînit mereu de grijile pe care i le provoca fiul său cel mare, Constantin Ipsilanti, ajuns domn, mai întîi, în Moldova (1799—1801), apoi în Ţara Românească (1802—1806 şi 1806—1807). În contextul războiului rusoturc din 1806—1812, acesta s-a refugiat în Rusia. Mînia sultanului s-a abătut atunci asupra tatălui său, aflat la Istanbul. Fiind învinuit de Poarta otomană — scrie Eclesiarhul — „cum că el au dat scire şi învăţătură fiului său Constantin Ipsilanti vodă, ca să fugă la muscali, şi cum fugind la muscali au scociorît [scormonit] răzmeriţa asupra Porţii", sultanul a poruncit întemniţarea lui Alexandru Ipsilanti, la 22 decembrie 1806, în vestita „Edikule". Aruncat în temniţă „cu lanţul de gît, şi la picioare cătuşe şi obezi de fier", după treizeci şi patru de zile de torturi, în urma cărora i s-a luat „toată avuţia ce au găsit în casele lui", bătrînul domn, de peste 70 de ani, a fost omorît, în chinuri groaznice, la 25 ianuarie 1807 [124]. Gealaţii turci — notează Eclesiarhul — „au început a-l tăia din toate încheieturile, adică de la degetele mîinilor pînă la umere, ... şi la picioare iar de la degete pînă la încheieturile armurilor la trup, ... şi rămînîndu-i numai trupul tăvălindu-se în sînge i-au tăiat pe urmă capul" [125]. În acest chip dramatic, a fost curmată viaţa domnitorului Alexandru Ipsilanti.

Într-un curs ţinut în faţa studenţilor, N. Iorga sublinia faptul că „sîntem totdeauna înduioşaţi cînd este vorba de pieirea lui Constantin

Brîncoveanu, dar trece cu totul neobservat sfîrşitul acesta crud al unuia dintre oamenii cei mai buni care au domnit vreodată la noi, reformînd şcoala, mănăstirile, organizînd industrii, alcătuind legi nouă"[126]. În sfîrşit, aceleaşi considerente îi îndemnau pe Constantin şi Dinu Giurescu să afirme în sinteza privitoare la *Istoria românilor* (1971) că principele Alexandru Ipsilanti a fost „unul din bunii stăpînitori pe care i-au avut ţările noastre şi o remarcabilă excepţie printre domnii fanarioţi"[127].

NOTE

[1] N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti. Introducere sintetică*, Edit. Minerva, Bucureşti. 1977, p. 161.

[2] Cf. valoroasa lucrare a lui Veniamin Ciobanu, *La graniţa a trei imperii*, Edit. Junimea, Iaşi, 1985.

[3] *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societăţii socialiste multilateral dezvoltate şi înaintare a României spre comunism*, Edit. politică, Bucureşti, 1975, p. 29.

[4] Cf. Pompiliu Teodor, *Interferenţe iluministe europene*, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1984; Vezi şi Nicolae Bocşan, *Contribuţii la istoria iluminismului românesc*, Edit. Facla, Timişoara, 1986.

[5] N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ed. Adrian Anghelescu, Edit. Eminescu, Bucureşti, MCMLXXXI, p. 351.

[6] D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, Edit. ştiinţifică, Bucureşti, 1967, p. 306.

[7] N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti. Introducere sintetică*, p. 172.

[8] N. Iorga, *Locul românilor în istoria universală*, ed. Radu Constantinescu, Edit. ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1985, p. 316.

[9] Alexandru D. Xenopol, *Epoca fanarioţilor (1711—1821)*, Iaşi, 1892, p. 254.

[10] N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688—1821)*, vol. II, ed. Barbu Theodorescu, Edit. didactică şi pedagogică, Bucureşti, 1969, p. 18.

[11] Vezi Florin Constantiniu, *Constantin Mavrocordat*, Edit. militară, Bucureşti, 1985; Matei D. Vlad. *Locul lui Constantin Mavrocordat în istoria românilor din secolul al XVIII-lea*, în „Revista de istorie", nr. 3, t. XXXVII (1984), p. 241—258; idem, *Politica internă şi externă a domnitorului Grigore al II-lea Ghica*, în „Revista de istorie", nr. 10, t. XXXVIII (1985), p. 987—1003.

[12] Chesarie Daponte, *Catalogul istoric al oamenilor însemnaţi din secolul XVIII, dintre carii marea majoritate au trăit în Ţările Române, Valahia şi Moldova*, în Constantin Erbiceanu, *Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă*, Bucureşti, 1888, p. 188.

[13] Dionisie Fotino, *Istoria generală a Daciei, sau a Transilvaniei, Ţării Munteneşti şi a Moldovei*, traducere George Sion, tom. II, Bucureşti, 1859, p. 171.

[14] Apud G. I. Ionescu-Gion, *Din istoria fanarioţilor. Studii şi cercetări*, Bucureşti, 1891 p. 52.

[15] *Ibidem*, p. 53.

[16] Ion Neculce, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ed. Iorgu Iordan, Bucureşti, 1955, p.349.

[17] *Ibidem*, p. 321.

[18] *Ibidem*, p. 275.

[19] N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, p. 376.

[20] Ilie Corfus, *Însemnări de demult*, Edit. Junimea, Iaşi, 1975, p. 13.

[21] N. Iorga, *Documente greceşti privitoare la istoria românilor*, în colecţia Eudoxiu Hurmuzaki, vol. XIV, partea II-a *(1716—1777)*, Bucureşti, 1917, p. 1217; idem, *Istoria românilor*, vol. VII, Bucureşti, 1938, p. 325.

[22] N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, p. 374.

[23] *Ibidem*, p. 376.

[24] Alexandru D. Xenopol, *Epoca fanarioţilor*, p. 239.

[25] N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, p. 376.

[26] Chesarie Daponte, *op. cit.*, p. 188.

[27] Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 172.

[28] Cf. Theodora Rădulescu, *Sfatul domnesc şi alţi mari dregători ai Ţării Româneşti din secolul al XVIII-lea*, Direcţia Generală a Arhivelor Statului, Bucureşti, 1972, p. 296 şi 299.

[29] Ienăchiţă Văcărescu, *Istoria preaputernicilor împăraţi otomani*, în A. Papiu Ilarianu, *Tesauru de monumente Istorice pentru România*, tom. II, Iaşi, 1863, p. 287.

[30] Ioan Bianu și Nerva Hodoș *Bibliografia românească veche*, tom. II *(1716—1808)*, București, 1910, p. 227.

[31] Dionisie Eclesiarhul, *Chronograful Țării Românești de la 1764 pînă la 1815*, în A. Papiu Ilarianu, *Tesauru de monumente istorice pentru România*, tom. II, Iași, 1863, p. 166; Însuși sultanul Abdul Hamid I recunoaște intr-un firman din 21—30 ianuarie 1787 că Alexandru Ipsilanti „a săvîrșit fapte demne de laudă". (Mustafa A. Mehmet, *Documente turcești privind istoria României*, vol. II *(1774—1791)*, Edit. Academiei, București, 1983, p. 99.

[32] Ienăchiță Văcărescu, *op. cit.*, p. 287: Printre preceptorii beizadelelor lui Alexandru Ipsilanti, amintim pe Stephan Reicevich (ajuns apoi consulul Austriei la București) și profesorul de limbă franceză Linchou (Dan A. Lăzărescu, *Imaginea României prin călători*, vol. I *(1716 1789)*, p. 184 și 232 (nota 6).

[33] N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, p. 383.

[34] G. I. Ionescu-Gion, *op. cit.*, p. 67.

[35] N. Iorga, *Știri despre veacul al XVIII-lea în țările noastre după corespondențe diplomatice străine*, vol. II (1750—1812), în „An. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist.," Seria II-a, tom. XXXII (1909—1910), București, 1910, p. 601.

[36] *Ibidem*, p. 600.

[37] N. Iorga, *Documente grecești...*, vol. XIV, partea II-a (1716—1777), p. 1218.

[38] Dionisie Eclesiarhul, *op. cit.*, p. 165.

[39] Biv. vel stolnic Dumitrache, *Istoria evenimentelor din Orient, cu referință la Principatele Moldova și Valahia, din anii 1769—1774*, ed. V.A. Urechiă, București, 1889, p. 114.

[40] N. Iorga, *Documente grecești...*, vol. XIV, partea II-a *(1716—1777)*, p. 1220.

[41] Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. VII *(1750—1818)*, București, 1876, p. 107; Cf. și A. D. Xenopol, *Epoca fanarioților*, p. 242.

[42] N. Iorga, *Știri despre veacul al XVIII-lea...*, p. 601.

[43] V. A. Urechiă, *Memoriu asupra perioadei din istoria românilor de la 1774 1786*, București, 1893, p. 29.

[44] Cf. Theodora Rădulescu, *op. cit.*, p. 296.

[45] Matei D. Vlad, *Colonizarea rurală în Țara Românească și Moldova (secolele XV—XVIII)*, Edit. Academiei, București, 1973, p. 83—85; Cf. și Mustafa A. Mehmet, *op. cit.*, p. 8—9.

[46] Dionisie Fotino, *op. cit.*, tom. II, p. 326.

[47] *Ibidem*, p. 323—324.

[48] V.A. Urechiă, *op. cit.*, p. 56.

[49] Dionisie Fotino, *op. cit.*, tom. III, p. 323—324.

[50] *Ibidem*, p. 327.

[51] Damaschin Mioc, *Despre modul de impunere și percepere a birului în Țara Românească pînă la 1632*, în „Studii și materiale de istorie medie", vol. II, 1957, p. 49—112.

[52] V. A. Urechiă, *Istoria românilor*, tom. I, București, 1891, p. 40.

[53] Ilie Corfus, *Agricultura Țării Românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Edit. Academiei, București, 1969, p. 13,

[54] *Acte judiciare din Țara Românească (1775—1781)*, ed. Gh. Cronț, A. Constantinescu, A. Popescu, Th. Rădulescu și C. Tegăneanu, Edit. Academiei, București, 1973, p. 91.

[55] Alexandre d'Hauterive, *Memoriu asupra vechei și actualei stări a Moldovei prezentat lui Alexandru vodă Ipsilanti domnul Moldovei la 1787*, București, 1902, p. 127; vezi și Dan A. Lăzărescu, *op. cit.*, p. 284—295.

[56] V. A. Urechiă, *Memoriu...*, p. 111.

[57] Dionisie Eclesiarhul, *op. cit.*, p. 166.

[58] N. Iorga, *Documente grecești...*, partea III-a (1560—1820), București, 1936, p. 204.

[59] Dionisie Fotino, *op. cit.*, tom. III, p. 324—325.

[60] V. A. Urechiă, *Istoria românilor*, tom. I, p. 95.

[61] Florin Constantiniu, *Cauzele revoluției de emancipare națională și socială din 1821*, în „Studii și articole de istorie", vol. XLIII—XLIV, București, 1981, p. 19.

[62] Cf. Ștefan Lemny, *Originea și cristalizarea ideii de patrie în cultura română*, Edit. Minerva, București, 1986, p. 74.

[63] V. A. Urechiă, *Istoria românilor*, tom. I, p. 95.

[64] *Ibidem*, p. 96.

[65] N. Iorga, *Locul românilor în istoria universală*, p. 323.

[66] Dionisie Fotino, *op. cit.*, tom .III, p. 324.

[67] V. A. Urechiă, *Memoriu...*, p. 736.

[68] V. A. Urechiă, *Istoria românilor*, tom. I, p. 99.

[69] *Ibidem*, p. 101—120.

[70] Dionisie Eclesiarhul, *op. cit.*, p. 166; Într-o relatare din luna martie 1776 se precizează, de asemenea, că Ipsilanti „a orînduit... prețul fiecăreia din mărfuri și a oprit astfel vătămarea și paguba săracilor" (N. Iorga, *Documente grecești...*, vol. XIV, partea II-a *(1716—1777)*, p. 1232); Cf. și Dionisie Fotino, *op. cit.*, tom. II, p. 172; Vezi și Dan A. Lăzărescu, *op. cit.*, vol. II *(1789—1821)*, București, 1986, p. 271

[71] V. A. Urechiă, *Memoriu...*, p. 121.

[72] *Ibidem*, p. 761.

[73] *Ibidem*, p. 762.

[74] *Ibidem*, p. 763.

[75] V. A. Urechiă, *Istoria românilor*, tom. I, p. 104.

[76] *Ibidem*, p. 105.

[77] *Ibidem*, p. 104.

[78] Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, partea II-a, București, 1946, p. 616.

[79] Cf. Dan A. Lăzărescu, care, analizînd aprecierile lui Thomas Thornton, precizează că „măsura luată de Alexandru Ipsilanti se poate înscrie în seria inițiativelor curente in penultimele decenii ale secolului Luminilor, în favoarea îndulcirii excesivei severități a legilor penale în întreaga Europă" *(op. cit.*, vol. II *(1789—1821)*, p. 61 și 99 (nota 81).

[80] *Pravilniceasca condică (1780)*, Edit. Academiei, București, 1957, p. 42—46.

[81] *Ibidem*, p. 165.

[82] *Ibidem*, p. 14.

[83] După opinia lui Raicevich, Alexandru Ipsilanti era „dornic să facă fericirea românilor" și în acest scop „a desființat pedeapsa cu moartea" (Apud Dan A. Lăzărescu, *op. cit.*, vol. I, p. 196 și 215 (nota 81).

[84] Constantin C. Guirescu. *Contribuțiuni la studiul originilor și dezvoltării burgheziei române pînă la 1848*, Edit. științifică, București, 1972, p. 9.

[85] A. D. Xenopol, *Epoca fanarioților*, p. 255.

[86] *Pravilniceasca condică* (1780), p. 41.

[87] V. A. Urechiă, *Memoriu...*, p. 83.

[88] N. Iorga, *Documente grecești...*, vol. XIV, partea II-a *(1716—1777)*, p. 1271.

[89] N. Iorga, *Bizanț după Bizanț*, Edit. enciclopedică română, București, 1972, p. 238

[90] N. Iorga, *Istoria învățămîntului românesc*, ed. Ilie Popescu-Teiușan, Edit. didactică și pedagogică, București, 1971, p. 51.

[91] V. A. Urechiă, *Istoria românilor*, tom. I, p. 84.

[92] *Ibidem*.

[93] N. Iorga, *Istoria învățămîntului românesc*. p. 51.

[94] Mihai Bordeianu și Petru Vladcovschi, *Învățămîntul românesc în date*, Edit. Junimea, Iași, 1979, p. 53; Cf. și Gh. Pârnuță, *Istoria învățămîntului și gîndirea pedagogică din Țara Românească (sec. XVII—XIX)*, Edit. didactică și pedagogică, București, 1971, p. 152; idem, *Începuturile culturii și învățămîntului în județul Dîmbovița*, Tîrgoviște, 1972, p. 109; Vezi și *Istoria învățămîntului din România*, vol. I *(de la origini pînă la 1821)*, Edit. didactică și pedagogică, București, 1983, p. 233—235.

[95] V. A. Urechiă, *Istoria românilor*, tom. I, p. 85.

[96] *Ibidem*, p. 86.

[97] *Ibidem*, p. 87.

[98] Paul Cornea, *Originile romantismului românesc. Spiritul public, mișcarea ideilor și literatura între 1780—1840*, Edit. Minerva, București, 1972, p. 52.

[99] V. A. Urechiă, *Istoria românilor*, tom. I, p. 87.

[100] N. Iorga, *Locul românilor în istoria universală*, p. 346 și 359.

[101] N. Iorga, *Istoria învățămîntului românesc*, p. 54: Vezi, pe larg, Matei D. Vlad, *Politica domnitorului Alexandru Ipsilanti de încurajare a învățămîntului*, în „Studii și articole de istorie", vol. XLV — XLVI, București, 1982, p. 231—244.

[102] Al. Alexianu, *Acest ev mediu românesc*, Edit. Meridiane, București, 1973, p. 321.

[103] Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1978, p. 231—232.

[104] Ioan Bianu și Nerva Hodoș, *op. cit.*, p. 213.

[105] *Ibidem*, p. 269.

[106] *Ibidem*, p. 233.

[107] *Ibidem*, p. 227.

[108] Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor. Din cele mai vechi timpuri pînă în zilele noastre*, Edit. pentru literatură, București, 1966, p. 103, col. II-a.

[109] V. A. Urechiă, *Istoria românilor*, tom. I, p. 120.

[110] Marin Popescu-Spineni, *România în izvoare geografice și cartografice. Din antichitate pînă în pragul veacului nostru*, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1978, p. 201 ; cf. și L. Vranoussis, *Rigas, un patriot grec din Principate*, Edit. Eminescu, București, 1980, p 135.

[111] Dionisie Fotino, *op. cit.*, tom, III, p. 325.

[112] Apud Constanttin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor* . . ., p. 105, col. I-a.

[113] V. A. Urechiă, *Istoria românilor*, tom. VII (1796—1800), București, 1894, p. 139—140.

[114] Apud G. Barbu, *Arta vindecării în Bucureștii de odinioară*, Edit. științifică, București 1967, p. 202.

[115] C.C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor* . . ., p. 389, col. II-a.

[116] A. D. Xenopol, *Epoca fanarioților*, p. 244—245 ; Cf. și Mustafa A. Mehmet, *Documente turcești* . . ., vol. II, p. 246—247.

[117] Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, partea I-a, București, 1942, p. 311.

[118] Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, ed. Damaschin Mioc, Edit. Academiei. București, 1969, p. 240 și 289.

[119] Iosif Pervain, Ana Ciurdariu și Aurel Sasu, *Românii în periodicele germane din Transilvania (1778—1840)*, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1977, p. 73.

[120] Al. Alexianu, *op. cit.*, p. 322—323.

[121] *Ibidem*, p. 322 : cf. și C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, partea I-a. p. 313.

[122] Dionisie Eclesiarhul, *op. cit.*, p. 184.

[123] Dionisie Fotino, *op. cit.*, tom. II, p. 183.

[124] C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, partea I-a, p. 324.

[125] Dionisie Eclesiarhul, *op. cit.*, p. 223.

[126] N. Iorga, *Istoria literaturii românești. Introducere sintetică*, Edit. Minerva, București, 1977, p. 162, nota 1.

[127] Constantin C. Giurescu și Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri pînă astăzi*, Edit. Albatros, București, 1971, p. 457 ; C. C. Giurescu, *Un remarquable prince phanariote : Alexandre Ypsilanti, prince de Valachie et de Moldavie*, în *Symposium sur l'époque phanariote*, Thessaloniki, 1974, p. 61—69 ; Aprecieri similare, de „domn cu totul excepțional", de „cîrmuirea lui înțeleaptă", vezi și la Dan A. Lăzărescu, *op. cit.*, vol. I *(1716—1789)*, p. 195.

LUMIÈRES ET MODERNISME DANS LA POLITIQUE RÉFORMATRICE DU PRINCE ALEXANDRE YPSILANTI

Résumé

Les trois règnes d'Alexandre Ypsilanti (deux en Valachie : 1774—1782 et 1796—1797 est un en Moldavie : 1786—1788) totalisent neuf ans et dix mois. Mais ils couvrent presque l'ensemble du dernier quart du XVIII siècle, période connaissant de profondes mutations économiques et sociales où les pays roumains sont venus toujours plus intensivement en contact avec les idées réformatrices des Lumières et du modernisme européen. Certes, ces idées étaient réceptionnées par les Roumains seulement dans la mesure où elles répondaient aux nécessités de notre vie intérieure, au processus nécessaire et objectif qui avait lieu dans la structure économique et sociale des Principautés Roumaines, comme suite de l'apparition et du développement des nouvelles relations de production capitaliste.

Le mérite d'Alexandre Ypsilanti et de ses proches collaborateurs, *pour la plupart autochtones*, consiste dans le fait d'avoir saisi le sens de ce

développement et d'avoir agi à cet égard. Il s'est rendu compte, donc, de la nécessité de la réorganisation des anciennes institutions dans en cadre nouveau, les formes féodales qui comportaient des éléments orientaux étant beaucoup trop étroites pour la société roumaine de la fin de XVIIIe siècle. De là aussi son effort évident surtout pendant le premier gouvernement en Valachie de mettre en application son ample programme de réformes, destiné à transformer les secteurs fondamentaux de la vie économique, sociale et culturelle du pays, motifs suffisants pour nos grands historiens de considérer Alexandre Ypsilanti comme un „réformateur invétéré" (N. Iorga) et en même temps „une remarquable exception parmi les princes phanariotes" (C. C. Giurescu).

RECEPTAREA MARII REVOLUȚII SOCIALISTE DIN OCTOMBRIE ÎN MIȘCAREA MUNCITOREASCĂ DIN ROMÂNIA (1917–1921)

DAMIAN HUREZEANU

1. Forță a lumii moderne cu un autentic spirit universal, mișcarea muncitorească înscrie în înseși condițiile sale de viață și în datele acțiunii sale reacția și solidaritatea cu fenomenele de aceeași esență cu propria practică socială, petrecute în alte state și în alte zone ale lumii. Istoria mișcării socialiste din România relevă, în această privință, o deosebită sensibilitate la evoluțiile care aveau loc pe scena mișcării socialiste internaționale, un simț participativ al solidarității — puternic și viu

Așa cum a arătat literatura de specialitate din țara noastră, nici unul dintre evenimentele internaționale de pînă atunci nu a produs o mai profundă rezonanță în mișcarea muncitorească din România ca Marea Revoluție Socialistă din Octombrie. Este vorba nu numai de o elocventă pagină de solidaritate proletară, de un focar luminos al legăturilor revoluționare româno-ruse, ci și de raporturile bogate în care se găsește această temă cu conținutul unor probleme esențiale ale activității mișcării muncitorești din România, în perioada amintită. Într-adevăr, studierea ei permite nu numai relevarea momentelor de solidaritate și a formelor sub care s-au manifestat ecoul și poziția mișcării muncitorești din România față de evenimentele Marelui Octombrie, dar ea oferă o perspectivă favorabilă și indicii semnificativi pentru a descifra caracteristicile gîndirii și acțiunii socialismului român, în acea perioadă. „Făurirea primului stat al muncitorilor și țăranilor, sub conducerea Partidului Comunist Bolșevic, în frunte cu V.I. Lenin — se subliniează în *Programul Partidului Comunist Român* — a dat un puternic imbold luptelor revoluționare de pretutindeni, a ascuțit și mai mult contradicțiile de clasă, contradicțiile între țările imperialiste și țările dominate, a stimulat întreaga luptă de eliberare națională și socială" [1].

2. Caracterul istoric mondial al evenimentului dă, în mod evident, în primul rînd, măsura impactului și a rezonanței lui. „Victoria Marii Revoluții Socialiste din Octombrie — subliniază tovarășul Nicolae Ceaușescu — a deschis calea înfăptuirii năzuințelor popoarelor de dreptate și libertate socială și națională" [2].

La receptarea deosebită a evenimentelor revoluționare din 1917 în cîmpul mișcării muncitorești din România au concurat, însă, cu aportul lor specific, o serie de factori pe care îi putem numai enumera în spațiul textului de față :

a) în ordine istorică este cunoscută vechimea relațiilor revoluționare ruso-române, raporturile apropiate de colaborare și întrajutorare internaționalistă, buna cunoaștere a fenomenului revoluționar rus în cadrul miș-

„Revista de istorie", tom 40, nr. 10, p. 1017–1026, 1987

cării muncitorești din România (unde au activat emigranți veniți din Rusia : N. Zubcu-Codreanu, Dobrogeanu-Gherea etc.) interesul pe care socialismul român l-a manifestat față de dezvoltarea mișcării de eliberare în Rusia (mai ales în timpul primei revoluții ruse — 1905—1907 — și al revoluției din februarie 1917).

b) vecinătatea României cu teatrul grandioaselor evenimente revoluționare din Rusia și contactele nemijlocite cu aceste evenimente în împrejurările războiului ;

c) radicalizarea stării de spirit a maselor în anii războiului și crearea unei ambianțe specifice social-economice și politice, favorabile pătrunderii ecoului revoluționar și mesajului eliberator al Marelui Octombrie.

3. Prima reacție este, cum e și firesc, un strigăt de admirație față de eveniment. Revoluția e întîmpinată cu o izbucnire de entuziasm care capătă uneori accente mesianice : „Strigați și cîntați de bucurie ! sună un manifest lansat în decembrie 1917 de către un grup de socialiști români ... Energia, cinstea și convingerea muncitorimii ruse, socialismul revoluționar a salvat omenirea de prăpastie.

De azi începe o nouă eră în istoria lumii ! ...

Revoluția rusă a făcut primul pas, nimicind cu avînt titanic tot ce i-a stat în cale. De acum soarta lumii e legată de victoria proletariatului !" [3].

În termeni similari se vestește revoluția într-un articol apărut în ziarul „Adevărul", organul mișcării socialiste din Transilvania, în noiembrie 1917. „Slavă și mărire vouă, muncitori ruși ! Alduit (slăvit) fie numele vostru, tovarăși ruși, care prin hotărîrea voastră eroică, prin sîngele vostru vărsat în luptele cu dușmanii poporului, ne-ați întărit credința în puterea socialismului ..." [4].

În noaptea apăsătoare a războiului, fulgerul revoluției din Octombrie a luminat calea istoriei — acesta este sensul atribuit evenimentului. Mișcarea muncitorească și reprezentanții săi de frunte au avut conștiința dimensiunii celor petrecute în Rusia. Importantă în sine ,prin proporția scenei istorice pe care s-a petrecut, Revoluția din Octombrie era socotită nu mai puțin importantă și revelatoare prin valoarea de simbol pe care a căpătat-o.

Revoluția era asociată cu izbînda socialismului, cu transformarea lui dintr-o teorie și o luptă revoluționară într-o realitate. Despre socialism și căile înfăptuirii lui nu se mai putea discuta în afara exemplului oferit de evenimentele ruse. Acest exemplu acoperea, parcă, întreaga experiență dobîndită de mișcarea muncitorească internațională ; de aci și un anumit exclusivism în considerarea și aprecierea lui. Nu mai era vorba de o anumită revoluție, în datele și evenimentele ei concrete, ci de revoluția însăși ca ideal și ca expresie a năzuințelor celor asupriți.

Prin aceasta nu înseamnă că exponenții mișcării muncitorești din țara noastră nu aveau conștiința condițiilor specifice în care izbucnise Revoluția din Octombrie. Dimpotrivă. Ei erau conștienți și de situația istorică aparte, generată de evenimentele primului război mondial, și de împrejurările proprii realității rusești, caracterizate prin relativa înapoiere a dezvoltării social-economice, față de alte țări europene, prin apăsătoarea dominație politică a țarismului și prin crearea unui autentic spirit revoluționar[5]. În cauză era însă esența problemei, faptul că evenimentele revoluționare ruse defineau o mișcare cu conținut socialist.

Cu toate greutăţile posibilităţii de manifestare şi cu toate obstacolele aflate în faţa mişcării muncitoreşti din România în anul 1917 şi în prima jumătate a anului 1918, aceasta a iniţiat o serie de acţiuni pătrunse de spirit revoluţionar care au arătat că relansarea mişcării nu mai putea fi oprită, oricîte măsuri ar fi luat cercurile dominante împotriva ei, şi că procesul început va ridica pe o nouă treaptă dezvoltarea mişcării muncitoreşti.

După terminarea războiului, mişcarea irupe în şuvoiul avîntului revoluţionar marcat de activitatea fără precedent a luptelor muncitoreşti, de creşterea vertiginoasă a organizaţiilor politice şi profesionale ale proletariatului, şi de un amplu proces de clarificare ideologică, dominat de elaborarea unei strategii de stînga şi de situarea problemei revoluţiei în termeni de acţiune. În aprecierile lui Vladimir Ilici Lenin despre condiţiile mişcării revoluţionare după război, evenimentele petrecute în România apar printre zonele intense ale acesteia. „Pîrjolul insurecţiei proletare a cuprins Finlanda — scria Lenin în articolul *O lecţie dureroasă dar necesară*. Flăcările ei s-au extins şi asupra României" [6]. Iar în octombrie 1918 se precizează într-un text leninist: „Mişcarea revoluţionară a maselor proletare şi a ţărănimii împotriva războiului imperialist a înregistrat în ultimul timp foarte mari succese în toate ţările şi în special în Balcani, în Austria şi în Germania" [7].

4. Intensificarea mişcării revoluţionare, curentul profund de reînnoire care o străbate au creat un climat favorabil creşterii interesului pentru Marea Revoluţie Socialistă din Octombrie, au imprimat o acuitate deosebită forţei de reacţie la cele petrecute în Rusia. *Totalitatea acţiunilor din mişcarea muncitorească din România legate de Marele Octombrie reprezintă ele însele o formă de manifestare a avîntului* revoluţionar *şi o parte componentă a acestuia.*

Problematica Marelui Octombrie este principala temă cu caracter internaţional prezentă în publicaţiile socialiste din anii avîntului revoluţionar. Se impune atenţiei frecvenţa dezbaterii experienţei evenimentelor din octombrie în coloanele ziarului „Socialismul", cea mai importantă publicaţie a mişcării muncitoreşti în epocă.

În afară de comentariile proprii din articolele consacrate experienţei Revoluţiei din Octombrie, în coloanele presei socialiste şi muncitoreşti au apărut articole aparţinînd figurilor conducătoare ale Revoluţiei, o deosebită importanţă avînd textele leniniste. Au fost, de asemenea, publicate studii, note de călătorie şi comentarii ale unor reprezentanţi ai mişcării muncitoreşti internaţionale privind evenimentele din Rusia, ştiri şi informaţii despre construcţia economică şi de stat a tinerei puteri sovietice despre politica educativă şi culturală a acesteia, despre raporturile dintre forţele politice şi mai ales date privind evoluţia operaţiilor militare pe fronturile războiului civil. Presa socialistă din România reflectă unele aspecte interesante ale întrepătrunderii dintre procesele mişcării muncitoreşti internaţionale (Ungaria, Germania, Italia, Franţa etc.) cu fenomenul revoluţionar rus.

Un capitol substanţial îl constituie articolele polemice împotriva campaniei ostile a presei burgheze la adresa noii orînduiri sociale.

Foarte insistent s-a discutat în documentele vremii şi în coloanele presei socialiste despre impactul revoluţiei asupra războiului şi apropierii perspectivelor de încheiere a păcii. *Decretul asupra păcii* era văzut ca ex-

presie a năzuinţei noii lumi care se năştea de a pune capăt războaielor, de-a inaugura o eră a păcii şi înţelegerii între popoare. „Noul guvern revoluţionar rus — sublinia un document editat de *Un grup de socialişti maximalişti* — în numele poporului muncitor şi al milioanelor de soldaţi din tranşee, a început tratativele de pace.

Trăiască pacea, care lasă să coboare peste sufletele noastre, peste mizeria noastră, peste ruinele nesfîrşite, razele unei lumi noi, speranţe noi !" [8].

Dezbaterea problemelor Marii Revoluţii Socialiste din Octombrie a avut o tentă pasională participativă cu totul deosebită. Evenimentul ca atare, prin grandoarea şi semnificaţia sa, impunea o astfel de atitudine. Era un nucleu fierbinte al istoriei în care clocotea acţiunea umană. Despre el nu se putea scrie decît la cea mai înaltă tensiune a gîndului şi a sentimentelor. Sau predispunea, trecînd la descifrarea semnificaţiei sale, la o meditaţie filosofică vizînd sensurile dezvoltării omenirii şi rolul acestor „tăieturi" (turnante) în istoria umanităţii. Caracterul aprins al dezbaterii era dat şi de faptul că ea nu viza doar evenimentul în sine; aspectele pe care le ridica erau discutate în strînsă legătură cu problemele proprii ale mişcării muncitoreşti din ţara noastră, pornind de la ele, căutînd răspunsuri la aceste probleme.

Elementele revoluţionare din mişcarea muncitorească din Romăia au avut foarte viu sentimentul că orice meditaţie asupra dezvoltării procesului revoluţionar mondial are în centrul ei realitatea şi exemplul revoluţiei ruse.

5. Discuţiile se polarizează în jurul unor probleme centrale, caută să pătrundă sensurile adînci ale revoluţiei. Într-o perioadă cînd adversarii acesteia nu osteneau să-i prezică iminenta cădere, militanţii mişcării socialiste arătau trăinicia revoluţiei, capacitatea ei de a rezista la atacurile forţelor ostile. Revoluţia era privită ca o treaptă consolidată a istoriei. „Cine e naivul să mai gîndească, în glumă măcar, — sublinia ziarul «Nădejdea» — căderea revoluţiei ruse? Izvorîtă din cauze politice, economice, şi sociale adînci, sprijinită de soldaţii, muncitorii şi ţăranii ruşi, cimentată apoi cu sîngele vărsat de aceştia pe străzile Moscovei, Petrogradului, Rusiei întregi [...] revoluţia ţăranilor şi muncitorilor ruşi, care n-a pierit pînă acum, nu va putea pieri de acum încolo" [9].

La numai doi ani de la izbînda revoluţiei, cînd noua putere îşi cucerea prin luptă dreptul la existenţă împotriva unor puternice adversităţi interne şi externe, socialiştii români, ataşaţi crezului revoluţionar, priveau cu încredere opera făurită în largul cuprins al Rusiei. „Statul socialist din Rusia nu mai poate fi distrus — se sublinia în articol. El are de acum înainte tot aparatul de stat necesar pentru existenţa, apărarea şi consolidarea lui" [10]. În ciuda greutăţilor prin care trecea statul sovietic, militanţii de stînga din mişcarea muncitorească din România ţineau să sublinieze opera constructivă pe care acesta a înfăptuit-o. „Nu e nevoie ca cineva să fie bolşevic — se arată în articolul *Aniversarea revoluţiei ruse* — pentru a recunoaşte această strădanie a bolşevicilor de a organiza statul rus pe baza principiilor socialiste, de a da poporului o completă emancipare de sub jugul dominaţiei capitaliste. În toiul luptelor, cînd atenţiunea condu-

cătorilor noului regim este mereu atrasă de situaţia de pe fronturi, bolşevicii au creat totuşi opere durabile atît pe tărîmul organizării economice a industriei, cît şi pe variile terenuri ale vieţii sociale"[11].

Izbucnirea Revoluţiei din Octombrie, susţin reprezentanţii cu orientare de stînga din mişcarea socialistă, a fost favorizată de situaţia specifică din timpul războiului, dar evenimentul are un caracter logic, decurgînd din ansamblul contradicţiilor societăţii capitaliste. „Înfrîngerea militară interesată la vechile forme — citim într-un articol consacrat acestui aspect — poate da *prilejul* revoluţiei, dar ea nu provoacă însăşi revoluţia ... Ne-am putea avînta mai departe şi am putea afirma că nici nu este nevoie de o înfrîngere propriu-zisă (militară — n.n.) pentru ca revoluţia să izbucnească"[12].

Orientarea de centru din mişcarea muncitorească îşi punea întrebarea dacă Rusia întrunea condiţiile materiale pentru o răsturnare revoluţionară, dar forţa probatorie a faptelor făcea inutile încercările de a rezista pe aceste poziţii. Exemplul cel mai elocvent îl constituie însuşi Dobrogeanu-Gherea, care, deşi mai dă necesităţii istorice o accepţie dominată de viziunea transformării graduale, sub imperiul premiselor materiale obiective, admite, într-un celebru interviu acordat ziarului „Socialismul", că perspectiva judecăţii sale asupra realităţii ruse ar putea fi refondată.

„Revoluţia rusă — arată el — a avut şi are, desigur, o înrîurire imensă asupra vieţii sociale din lumea întreagă. Experimentul bolşevist e, desigur, plin de cele mai profunde şi rodnice învăţăminte". Cu toate că în raport cu ideile sale privind prezenţa condiţiilor obiective maturizate, evenimentele revoluţionare din Rusia îi trezeau un anumit scepticism, Gherea recunoaşte : Se poate ca noi să fim „aceia care n-am văzut şi n-am ştiut să deslusim toate aceste condiţii"[13].

Sub aspectul pregătirii forţelor revoluţionare, a stării lor de spirit şi a năzuinţelor de care erau animate, Dobrogeanu-Gherea considera epoca de după primul război mondial ca o epocă a revoluţiei sociale.

6. *Ceea ce se impunea în primul rînd mişcării muncitoreşti din România, ca întregii mişcări muncitoresti internaţionale atunci cînd analiza fenomenul revoluţionar rus, era valoarea acţiunii în istorie, rolul hotărîrii de a acţiona ca factor constitutiv al creaţiei istorice.* Există numeroase referiri la acest moment cu o semnificaţie deosebită pentru că el se corelează cu linia de dezvoltare a strategiei revoluţionare înlăuntrul mişcării, cu lupta pentru triumful curentului revoluţionar, cu confruntările între principalele orientări existente în cadrul socialismului român, în această perioadă.

„Dacă revoluţia socialistă în Rusia a reuşit — se sublinia în cuvîntul unui participant la o importantă şedinţă a Secţiei din Bucureşti a Partidului Socialist (februarie 1919) — aceasta se datoreşte şi factorului subiectiv"[14].

În lumina experienţei revoluţiei ruse se impunea a fi regîndit raportul dintre factorul obiectiv şi cel subiectiv în istorie, dintre necesitate şi acţiune. Nu în sensul răsturnării termenilor, ci în acela al sesizării juste a capacităţii transformatoare a acţiunii. „Noi nu considerăm factorul subiectiv decît subordonat celui social — scria un militant revoluţionar al mişcării — dar în condiţii economice egale, factorul subiectiv este precumpănitorul, deoarece el este determinantul principal al pornirii la acţiune

[...] Cauza fundamentală a izbucnirii celei dintîi revoluții sociale (în sens de socialiste — D.H.), în Rusia trebuie căutat în această conștiință individuală și de masă...”[15].

Același aspect se reliefa în articolul *Datoria momentului* din ziarul „Socialismul”, urmărind să se formuleze concluzii pentru propria mișcare : „Da, am intrat în epoca revoluției sociale — citim în acest articol. De acest lucru trebuie să se pătrundă orice socialist, căci această convingere implică o anumită atitudine teoretică și practică. Mai ales nouă, socialiștilor români, conștiința acestui fapt ne impune datorii mari. Să nu pierdem o clipă din vedere că de *gradul pregătirii* noastre depinde într-o bună măsură modul și calitatea societății ce vom înfăptui”[16].

În afară de dimensiunea ontologică a acțiunii ca factor constitutiv al istoriei ea are și o încărcătură moral-etică pe care socialiștii români țineau s-o sublinieze cu deosebire în cazul marilor evenimente din timpul Revoluției din Octombrie. Fiindcă sforțările eroice ale luptătorilor revoluției în edificarea unei lumi noi, înfruntînd adversități nebănuite, sînt pătrunse de noblețea năzuinței spre mai bine, spre mai înalt, de frumusețea morală a spiritului de sacrificiu. „Puterea determinativă a adevărului moral”[17] — cum se exprima un socialist român în articolul *Revoluția rusă* a fost probată în prima linie de proletariat.

Ideea de revoluție socialistă s-a asociat statornic în imaginea mișcării muncitorești internaționale cu acțiunea proletariatului ca purtător al acesteia. Subliniind caracterul proletar al revoluției, nu numai după conținutul ei obiectiv, ci și după forța socială precumpănitoare, participantă la evenimente, mișcarea socialistă din România a scos în evidență calitățile de luptă ale proletariatului rus. Prețuirea operii istorice a proletariatului rus este turnată în forme de o mare expresivitate în publicistica socialistă a vremii.

Dar elementul polarizator al discuțiilor îl alcătuia problema bolșevismului, văzut mai ales ca metodă de acțiune și ca forță politică conducătoare a revoluției. Înțelegerea structurii gîndirii și acțiunii bolșevismului, a raporturilor sale cu socialismul, ca doctrină teoretică și ca mișcare politică, refectă caracteristicile cele mai profunde ale orientărilor prezente în mișcarea socialistă din România, modalitățile lor de a se raporta la realitatea românească, la căile de dezvoltare ale mișcării muncitorești. Discuția în jurul bolșevismului viza în fond modul de a concepe rolul și sarcinile mișcării revoluționare a proletariatului.

Recunoscînd caracterul fundamental al prefacerilor săvîrșite în Rusia, centriștii, care aveau, mai ales în 1919, o pondere însemnată în conducerea mișcării socialiste, dezaprobau, totuși, mijloacele revoluționare de luptă, ca tactică a propriei mișcări. Esența poziției lor nu este totdeauna vizibilă. Ea se retranșează de obicei înapoia unor teze privind raportul dintre dictatură și democrație, pregătirea maselor pentru conducere, „prin mijloace potrivite cu caracterul de masă al mișcării socialiste”, sau vizînd sfera de aplicabilitate a experienței ruse etc. De fapt principiul adecvării politicii și tacticii mișcării la condițiile concrete, just în sine și în conformitate cu caracterul creator al marxismului, era folosit, în cazul dat, pentru respingerea mijloacelor revoluționare de acțiune. Căci aceste mijloace erau în fond considerate inaderente la realitatea românească. Iar dacă la aceasta adăugăm faptul că exponenți ai centrismului nu făceau de loc economie

de mijloace în a proclama ataşamentul lor la cauza transformărilor sociale radicale, aşa cum procedau, de pildă, Şerban Voinea sau Leon Gheller [18], şi se declarau chiar pentru ideea dictaturii proletariatului, dar într-un ansamblu de măsuri care o făcea inoperantă, aşa cum a susţinut la Conferinţa partidului din aprilie 1920 secretarul acestuia, Ilie Moscovici [19], nedîndu-şi seama de complexitatea situaţiei.

Nu mai vorbim de exponenţii unor tendinţe mai moderate care ţineau să se delimiteze şi mai categoric de mijloacele şi metodele revoluţionare de acţiune asimilate nu o dată cu bolşevismul [20].

7. Dar fenomenul cel mai caracteristic, care domină perioada avîntului revoluţionar, este dezvoltarea curentului revoluţionar în mişcarea socialistă din România, ca şi pe plan internaţional. Acest curent înţelege că împrejurările istorice favorizează şi impun nu o simplă readaptare a metodelor tradiţionale ale social-democraţiei, nu o redresare doctrinară sau politică, ci o totală transformare care să aibă drept moment esenţial ruptura definitivă cu practica şi teoria oportunist-reformatoare, indiferent ce forme ar îmbrăca.

Curentul revoluţionar era puternic prin sprijinul pe care îl avea în masele proletariatului, prin faptul că exprima starea de spirit a acestora şi exigenţele noii etape istorice [21].

Reprezentanţii acestui curent au înţeles că evenimentele Marii Revoluţii Socialiste din Octombrie schimbau termenii dezvoltării mişcării muncitoreşti internaţionale, după cum, pe plan mai larg, ea a însemnat punctul unei noi dezvoltări a istoriei mondiale. Orice demers revoluţionar, orice perspectivă de dezvoltare a luptei proletariatului trebuia să ţină seama de această uriaşă experienţă istorică în care se plămădea o lume nouă. „Găsirea căii prin care proletariatul va ajunge la realizarea idealului său, calea apucată de proletariatul rus, se scria într-un articol aniversativ publicat în 1919, a provocat o puternică schimbare în felul de a înţelege viitorul, realizarea socialismului, la muncitorimea din restul Europei" [22]. Reprezentanţii stîngii în mişcare susţin cu toată ardoarea şi integral revoluţia şi experienţa ei istorică. Ei conferă bolşevismului semnificaţia sa istorică esenţială, respingînd acele reprezentări, de centru sau de dreapta, care făceau din el o categorie distinctă de socialism şi arătînd că el întruneşte, în fond, caracteristicile socialismului autentic revoluţionar. Dacă bolşevismul purta o caracteristică aparte — se menţiona într-un articol scris la puţină vreme de la izbucnirea revoluţiei — aceasta este hotărîrea sa în acţiune, sînt „mijloacele de care s-au servit şi se servesc (bolşevicii — n.ns.) în realizarea programului lor socialist" [23]. Erau mijloace impuse de împrejurările istorice, dar aveau determinări în însăşi condiţia socialismului mişcare revoluţionară transformatoare a societăţii. Abordarea „apropiată de înţelesul adevărat" al bolşevismului era văzută în „tendinţa de revoluţionare faţă de vechiul sistem politic, evident în special în ţările mai puţin liberale" [24]. Bolşevicii îşi asumau, în fond, o sarcină istorică spre care năzuia proletariatul, sarcină care corespundea intereselor sale fundamentale: „Cine poate contesta — scria unul dintre militanţii de frunte ai mişcării socialiste, în perioada avîntului revoluţionar — nobleţea sforţărilor acelora care vor să introducă în imensitatea Rusiei [...] un nou regim de egali-

tate economică, politică şi culturală? [...] Sforţările bolşevicilor ruşi, care este sforţarea proletariatului rus de a scăpa din exploatarea capitalismului pentru a introduce societatea socialistă, nu pot fi privite decît cu simpatie [...] Scopul urmărit de bolşevici este acel al socialismului, al proletariatului internaţional şi din acest punct de vedere noi sîntem solidari cu proletariatul din întreaga lume" [25].

În legătură cu tactica şi strategia bolşevică în timpul evenimentelor revoluţionare s-au purtat unele discuţii privind raportul dintre dictatură şi democraţie. Este caracteristic faptul că şi atunci cînd analiza teoretică a problemei nu era suficient de adîncită, militanţii socialişti erau încredinţaţi că dictatura proletariatului nu trebuie contrapusă democraţiei, nu înseamnă renunţarea la valorile deja cîştigate ale acesteia [26]. Uneori se găseau accente interesante şi sugestive în acest sens. „Excluderea tuturor revendicărilor de natură democratică din programul nostru (e vorba de *Declaraţia de principii* adoptată în decembrie 1918 — n.ns.) — se preciza în articolul intitulat *Programul maximal şi democraţia* a făcut pe unii să creadă că ne-am depărtat de democraţie ... Ţelul nostru final, emanciparea omenirii prin dezrobirea proletariatului, nu putem să-l atingem decît prin socializarea mijloacelor de producere care, la rîndul ei, nu se poate înfăptui decît pe calea celei mai largi democraţii" [27].

8. Cu o remarcabilă acuitate a dimensiunilor istorice este receptată, în perioada considerată, personalitatea lui Lenin ca a unui mare conducător revoluţionar [28].

Figura lui Lenin este des evocată în paginile presei socialiste, textele leniniste sînt traduse în româneşte. Unele dintre ele, de mare însemnătate principială, cum ar fi *Democraţia burgheză şi dictatura proletariatului*, *Statul şi revoluţia* sînt folosite în dezbaterile care vizează însăşi căile dezvoltării mişcării muncitoreşti din România [29].

Conducătorii Internaţionalei a II-a, susţinea un militant de stînga din mişcare, „n-au făcut altceva decît (...) să anihileze suflul revoluţionar al operelor lui Marx şi Engels. Cum l-au denaturat şi-l denaturează, rog pe tovarăşii cărora li s-au aprins călcîiele după Internaţionala a II-a să cerceteze scrierea lui Lenin *Statul şi revoluţia*". În marea mişcare istorică de după primul război mondial, Lenin devine un simbol şi o chemare; un simbol al lumii noi şi o chemare la acţiunea de transformare a celei vechi. *El întruchipează linia revoluţionară de dezvoltare a mişcării muncitoreşti — iată ideea pe care caută s-o pună în valoare militanţii de stînga ai proletariatului român* [30]. Discuţiile purtate de aceştia devin tot mai pătrunzătoare, mai bogate în substanţă, mai precis orientate spre miezul problemelor vizînd teoria şi practica mişcării muncitoreşti, pe măsură ce se dezvoltă procesul de clarificare ideologică, se conturează poziţiile existente în mişcare şi se profilează perspectiva marii opţiuni pentru crearea Partidului Comunist Român.

9. Convingerea în faptul că raportîndu-se la fenomenele revoluţiei şi la datele experienţei ei se ajunge mai uşor spre înţelegerea esenţei propriilor probleme, spre surprinderea caracteristicilor lor fundamentale, această convingere prezidează activitatea reprezentanţilor stîngii revoluţionare din mişcarea muncitorească din România. *Experienţa istorică a*

Marelui Octombrie pătrunde în procesul de asimilare a problemelor mișcării muncitorești de către militanții revoluționari; prin aceasta iradierea ei activă se conectează la creația istorică a mișcării muncitorești din România dominată de geneza Partidului Comunist Român. Figurat vorbind, Marea Revoluție din Octombrie este prisma care refractă pozițiile existente în mișcarea muncitorească internațională, ca și cele din România, descompunînd proprietățile fiecăreia, întărind și dînd o putere de afirmare deschisă celor revoluționare.

NOTE

1 *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism*, Edit. politică, București, 1975, p. 38.
2 „Scînteia", anul LVII, nr. 13 993 din 18 august 1987.
3 *Marea Revoluție Socialistă din Octombrie și mișcarea revoluționară și democratică din România. Documente și amintiri*, Edit. politică, București, 1967, p. 15.
4 *Ibidem*, p. 7.
5 *Suflet nou*, în „Socialismul", nr. 20 din 2 februarie 1920.
6 V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 35, Edit. politică, București, 1965, p. 407.
7 *Ibid.*, vol. 37, p. 129, vezi și p. 209; vol. 36, p. 10.
8 *Marea Revoluție Socialistă din Octombrie și mișcarea revoluționară și democratică din România. Documente și amintiri*, Edit. politică, București, 1967, p. 15.
9 „Nădejdea", an I, nr. 18 din 19 mai 1920.
10 „Socialismul", an XIV, nr. 245 din 9 noiembrie 1919.
11 Ibidem, nr. 244 din 8 noiembrie 1919. Ținînd seama de acuitatea problemei agrare în țara noastră militanții socialiști au prezentat pe larg transformările din domeniul economiei agrare în Rusia. „Spre deosebire de Apus — menționa un articol — în Rusia problema agrară a fost o constantă a gîndirii sociale și a curentelor și mișcărilor înaintate" („Socialismul", an XIII, nr. 57 din 5 decembrie 1918).
12 *Ibidem*, an XIII, nr. 9 din 26 noiembrie 1918.
13 „Socialismul" anul XIV, nr. 37 din 23 februarie 1920; vz. și Constantin Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 5, Edit. Politică, București, 1978, p. 306.
14 „Socialismul", an XIV, nr. 40 din 28 februarie 1919.
15 „Socialismul", nr. 20 din 2 februarie 1920.
16 *Ibidem*, nr. 75 din 1 mai 1919.
17 *Ibidem*, an XIII, nr. 21 din 30 noiembrie 1918.
18 Vezi „Socialismul", an IX, nr. 53 din 22 martie 1919; nr. 204 din 26 septembrie 1919; nr. 32 din 18 februarie 1920; nr. 61, din 25 martie 1920.
19 „Socialismul", an. XIV, nr. 8 din 16 aprilie 1920.
20 Este concludentă în acest sens poziția lui Ion Sion din articolul *Scopul și mijloacele noastre de luptă*. El scria că: „transformarea socială nu poate fi rezultatul unei acțiuni conspirative (înțelegînd prin aceasta revoluționare — n.n.)... ci încoronarea unei sforțări metodice, îndelungate și pașnice, duse pentru educarea și organizarea în Partid Socialist a clasei muncitoare" („Socialismul", IX, nr. 37 din 2 martie 1919).
21 Descriind atmosfera specifică unei ședințe a Secției din București a Partidului Socialist, un martor ocular nota: „Impresia ce se degajă este că spiritul internaționalist și intransigent, care a format întotdeauna puterea morală și unitatea mișcării socialiste din România stăpînește aproape unanimitatea tovarășilor din Capitală", („Socialismul", an IX, nr. 40, din 28 februarie 1919).
22 „Socialismul" din 8 noiembrie 1919.
23 „Socialismul", an XIII, nr. 10 din 27 noiembrie 1918.
24 Ibidem, an XIV, nr. 69 din 23 mai 1920.
25 Ibidem, an XIII, nr. 10 din 25 octombrie 1919.
26 Vezi articolul lui G. Alexe (Alexandru Dobrogeanu-Gherea) *Regimul dictaturii proletare. Stabilitatea lui*, „Socialismul" nr. 81 din 10 mai 1919; vezi și nr. 3 din 18 noiembrie 1918.
27 „Socialismul", nr. 53 din 22 martie 1919.

[28] Literatura de specialitate din România, ca şi cea din Uniunea Sovietică, a prezentat pe larg diversele ipostaze sub care apare figura lui Lenin în mişcarea muncitorească şi în presa socialistă din ţara noastră. Vezi Augustin Deac, Ion Ilincioiu, *Lenin şi România*, Editura militară, Bucureşti, 1970; *Forţa creatoare a ideilor leniniste*, Edit. politică, Bucureşti, 1970; E. I. Spivakovski, *Voprosî istorii Rumînii konţa XIX — naciala XX v trudah V.* I. *Lenina*, în culegerea *Istoria i istoriki. Istoriceskaia konţepţia V. I. Lenina. Metodologhia. Laboratoria. Istoriograficeskii ejegodnik* (*Istoria şi istoricii. Concepţia istorică a lui V. I. Lenin. Metodologia. Anuar istoriografic*, 1970, Edit. „Ştiinţa", Moscova, 1972, p. 499—528).

[29] „Socialismul", an XIV, nr. 43, din 1 martie 1920.

[30] „Facla revoluţiei care îşi împrăştie lumina asupra lumii întregi — scria gazeta «Nădejdea» — o poartă cu o mînă hotărîtă Vladimir Ulianov Lenin. [...] Lenin personifică libertatea muncii pentru toate popoarele, pentru toţi oamenii" (*op. cit.*, an I, nr. 35, din 6 iunie 1920).

LA RÉCEPTION DE LA GRANDE RÉVOLUTION SOCIALISTE D'OCTOBRE DANS LE MOUVEMENT OUVRIER DE ROUMANIE (1917 — 1921)

Résumé

L'auteur du présent article se propose d'examiner deux aspects du thème formulé dans le titre : a) l'écho des événements de la Grande Révolution Socialiste d'Octobre dans le mouvement socialiste de Roumanie, la propagation de ses messages, la présentation des faits et idées directrices de la révolution ; b) le débat des implications qui découlent du phénomène de la révolution pour la propre activité, la réaction aux événements de Russie par rapport aux tâches de développement du propre mouvement révolutionnaire. Dans cette perspective, l'article examine les conditions intérieures et ses effets sur le plan extérieur qui ont favorisé l'affirmation du courant révolutionnaire dans le mouvement socialiste de Roumanie durant l'intervalle 1917—1921.

Synthétisant l'expérience du développement du mouvement ouvrier de Roumanie et les exigences historiques présentes à l'époque, le courant révolutionnaire du mouvement contribuera à la création du Parti Communiste Roumain (1921). Dans le sens figuratif — conclut l'article — la Grande Révolution d'Octobre constitue le prisme à travers lequel se reflètent les positions existant dans le mouvement ouvrier international, ainsi que celles de Roumanie, en décomposant les propriétés de chacun, en consolidant et en conférant force d'affirmation ouverte à celles révolutionnaires.

MEMORII, CORESPONDENȚĂ, ÎNSEMNĂRI

ALEXANDRU CANDIANO-POPESCU—MARTOR ȘI CRONICAR AL TIMPULUI SĂU (III)

Încheiem în acest număr publicarea capitolului I — *Războiul de independență* — al volumului al III-lea din memoriile lui Al. Candiano-Popescu, *Amintiri din viața-mi*. În paginile ce urmează ne sînt descrise călătoriile lui Candiano la Petersburg și Tiflis, în misiune diplomatică, greutățile întîmpinate de delegații români la Congresul de pace de la Berlin, din 1878, și felul în care autorul acestor memorii a ajuns aghiotant regal.

Demn de semnalat sînt portretele cîtorva oameni politici (I. Brătianu, M. Kogălniceanu, C. A. Rosetti etc.), cărora Candiano, cu verva-i și pasiunea-i recunoscute, pe lîngă marile merite, nu se sfiește, deși-i erau amici politici, să le etaleze și defectele — unele destul de mari! — ceea ce dovedește, cum am mai subliniat, o mare doză de obiectivitate.

Dacă numeroase argumentații ale lui Candiano pe marginea politicii promovate de România în acei ani nu-și mai dovedesc astăzi valabilitatea, totuși, provenind dintr-o sursă directă, merită consemnate, chiar și numai pentru a cunoaște părerile tuturor contemporanilor cu privire la un eveniment atît de însemnat ca obținerea independenței de stat a României.

Precizăm că la transcrierea textului am păstrat forma originală, făcînd numai mici intervenții privind normele ortografice actuale, în așa fel încît farmecul scriiturii autorului să nu fie lezat în nici un fel.

Radu-Dan Vlad

Ion Brătianu, fiind ministru de război ad-interim, venea des la Plevna ca să vad trupele românești. Într-o zi, după ce luase dejunul la Verbița, cartierul general al generalului Cernat, plecă la Poradim, la A.S. domnitorul. Mă ia și pe mine. Pe drum, aducîndu-mi aminte de raportul colonelului Anghelescu, prin care cerea să fiu înaintat, zisei d-lui Brătianu, cu mirare și mîhnire:

— D-le Brătianu, știu că ești scîrbit de toate intrigile ce se petrec în armată în fața dușmanului, dar nu credeam că și D-ta să-ți fi micșorat sufletul, aflîndu-te în contact cu atîtea suflete mici.

— Nu pricep nimic din ce îmi vorbești, îmi răspunse d-nul Brătianu, țintind la mine ochii săi cei fermecători și cu privirea de oțel.

— Cum nu pricepi nimic, cînd de mai bine de o lună comandantul diviziei a IV-a a adresat un raport generalului Cernat, cerînd să fiu înaintat la gradul de locotenent-colonel în miliție pentru purtarea mea la Grivița și d-ta nu ai dat nici o urmare acelui raport? Sîntem în timp de război, răsplata trebue făcută repede. Moartea ne poate răpi în orice minut și să se lase o lună și jumătate un raport fără deslegare în asemenea împrejurări?

— Acum aud pentru prima oară, vorbindu-mi-se de așa ceva. Informează-te la cartierul general, la Cernat, să nu fie pe acolo raportul, cocoloșit pe undeva.

Întorcîndu-mă de la Poradim mă dusei la cartierul general, căutai prin cancelarie și găsi raportul pus la dosar de generalul Cernat. Luai numărul raportului și o copie, mă dusei la Turnu-Măgurele, unde se afla d-l Brătianu și îi arătai ceea ce descoperisem.

Revolta lui Brătianu nu și-o poate nimeni închipui, văzînd o așa îndrăzneață tăgăduire de dreptate din partea comandantului armatei române, pe care îl amenință cu destituirea de-l va mai prinde cu astfel de abateri.

Ordonă imediat generalului Cernat să-i trimeată raportul și îndată mijloci ca domnitorul să mă înainteze.

De aci rezultă că raportul comandantului diviziei pentru înaintarea mea, poartă data de 2 septembrie 1877, iar decretul domnesc cea de 14 octombrie 1877. Aceste date vorbesc de sine.

„Revista de istorie", tom 40, nr. 10, p. 1027—1037, 1987

Şi cu toate acestea generalul Cernat nu era un om rău, ci se găsea strivit sub poziţia neaşteptată ce i se crease. Nedreptăţind pe Candiano, el căuta să facă plăcere unei clici ce-l înconjura, neţinînd socoteală de abuzul ce-l săvîrşea. Nu îmbrăţişase cariera armelor fiindcă avea vocaţie, ci pentru că avea nevoe de o slujbă. Fiece epocă cu moravurile sale. De unde era croit să rămîie sublocotenent sub caimacania lui Vogoridi, s-a pomenit şeful armatei române la Plevna.

Evenimentele din 1877 au surprins România şi din punctul de vedere al tăriei puterii noastre militare şi din punctul de vedere al instrucţiei şi educaţiei şefilor.

Ion Brătianu a pus toată puterea sa fizică şi intelectuală ca războiul să izbutească. Prin nişte licăriri aruncate peste viaţa sa, se poate judeca focul ce încălzea şi lumina puternicul său suflet.

L-am văzut cu ochii mei, pe el, cel slab de sănătate, în noroi pînă la genunchi, lîngă Nicopoli, îmbărbătînd pe ţăranii ce duceau cu carele provizii armatei la Plevna.

Un car se înnămolise. Împingea tot convoiul la dînsul. Puse umărul şi Ion Brătianu. Veneam călare de la Griviţa la Turnu-Măgurele, cînd am văzut acest sublim şi plin de învăţaminte spectacol.

Primul ministru al ţării muncea cu geniul său de om de stat şi muncea şi ca un hamal.

Şi nimeni nu ştia cine este, atît era de naturală şi de patriotică simplicitatea lui.

— Cine o fi logofătul ăsta de se ţine după noi, ziceau ţăranii? Trebuie să aibă vre-un copil la Plevna, de îşi rupe hainele de pe dînsul împingînd la car cu noi.

Da, Ion Brătianu avea copii la Plevna : armata română.

Un alt fapt.

Pe la sfîrşitul lunei septembrie 1877 mă găseam la Turnu-Măgurele. Ploua fără întrerupere de trei săptămîni. Podul peste Dunăre se rupse. Un frig neobişnuit se înteţise.

Lipseau ostaşilor şi mîncarea şi îmbrăcămintea. Ne surprinse o adevărată calamitate. Răspunderea şi grija lui Ion Brătianu trebuiau să fie mari.

Eram poftit la masă la dînsul, unde se aflau şi doamne. La masă n-a stat decît de glume. Mă miram şi mă întristam. Cum? Acest om cu atîta răspundere, să aibă atîta nepăsare? După masă am intrat cu toţii într-un salon şi ne-am aşezat pe vorbă. Stam lîngă fereastră. Uşa şi fereastra salonului erau deschise. Uşa da pe un balcon.

Ion Brătianu, furişîndu-se de lume, se apropie de uşă şi pe cînd vorbea scoase mîna, afară. Tot ploua. Deodată ese în balcon şi cu glasul înăbuşit de durere, uitîndu-se către cer, zise cu exasperare :

— Te-ai turcit şi tu, Doamne.

Aste cuvinte s-au întipărit în auzul meu, căci era un ţipăt de deznădejde scos din pieptul unui uriaş al voinţei.

Credea că nimeni nu-l auzise, că nimeni nu-i descoperise descurajarea.

Numai eu îl auzisem fiindcă eram lîngă fereastră.

Apoi puternicul ministru reintră în salon, reluîndu-şi conversaţia şi glumele. Cîtă linişte la suprafaţă şi cîtă stăpînire de sine avea acest om. numai atunci le-am măsurat.

Nu era un parvenit al întîmplării acest bărbat. Minte adîncă şi sănătoasă, hotărîre, discreţie, stăpînire de sine, iată însuşirile lui cardinale Prin aceste daruri el exercita o dictatură morală de zecimi (sic !) de ani peste întreaga ţară.

Ţara, prin reprezentanţii săi, ce dasera un vot foarte evaziv în 1877, constînd în aceea că România să se apere, dacă va fi atacată, fuse, împreună cu domnitorul, tîrîtă în luptă de voinţa, de prestigiul, de autoritatea acestui eminent cetăţean, aflat în capul afacerilor publice.

Dacă nu isbutea, toată răspunderea, cu drept cuvînt, trebuia să fie a d-lui Brătianu, dar pentru că a isbutit. întregul merit, cu drept, i se cuvine tot d-lui Ion Brătianu.

28 octombrie este sărbătoare mare pentru ruşi. Este ziua marei Împărătese Caterina şi totdeodată praznicul ordinului Sfîntului Gheorghe, creat de nemuritoarea Împărăteasă. În acea zi ţarul, domnitorul, marele duce Nicolae şi toţi cavalerii ordinului Sfîntului Gheorghe au fost poftiţi să ia parte la un serviciu divin. Generalul Mihail Skobeleff al 2-lea, generalul Cernat şi eu ne aflam asemenea la ceremonie. După terminarea slujbei, Skobeleff se adresează Suveranului nostru, rugîndu-l să mă ataşeze pe lîngă dînsul pînă la sfîrşitul campaniei. Principele consimţi imediat.

La praznic se băuse şi multă şampanie. Generalul Cernat era cam chirchilit. Văzînd că am fost numit pe lîngă Skobeleff, se apropie de mine şi cu limba împleticită îmi şopti :

— Doară din asta nu vei mai scăpa.

În vino veritas.

La 28 noiembrie cade Plevna. Skobeleff a fost numit comandantul ei pentru că se ilustrase mai mult decît toți generalii la astă împresurare. Fiind atașat pe lîngă dînsul, Osman Pașa mie îmi fu încredințat a-l îngriji ca prizonier, cîteva ore, ce le-a petrecut lîngă noi.

Nu Osman, ci Tefik-Bey, șeful său de stat major, părea a fi fost nervul afacerii Plevnii. Osman Pașa era om energic, însă puțin cult. Tefik era energic, inteligent și cu instrucție militară.

Purtarea lui Osman Pașa, rănit și prizonier, fuse foarte demnă. Privea împrejuru-i cu resemnare și tăcere.

Skobeleff era o frumoasă figură și un frumos caracter. Cît am stat cu dînsul în Plevna, am avut prilej să-l cunosc. Vorbeam mult politică amîndoi.

— Dacă voi trăi, Alexandre Dimitrovici (așa mă chema dînsul) ai să auzi vorbind de mine, zise într-o zi.

Într-altă zi, țarul trebuia să vie să inspecteze Plevna. Skobeleff se sculase de dimineață și pusese să mături dinaintea cortului său, ca să fie curat, căci Alexandru al II-lea se putea opri și aci.

— Nu e act de curtezan sau de slugarnic ce-l fac, îmi zise el cu mîndrie, ci act de atenție al unui ostaș către superiorul său și către un monarh slăvit și iubit.

Dacă trăia Skobeleff, război între Germania și Rusia s-ar fi întîmplat. Dînsul visa dictatura militară.

Cînd a sosit știrea morții lui Skobeleff, ducele de Nassau, actualul mare duce de Luxemburg, care este rudă de aproape cu familia împărătească rusă, se găsea la Sinaia. Regele consternat îi dă trista veste.

— Bine că a murit, răspunse ducele, căci era o nenorocire și pentru Rusia și pentru împărat. Au scăpat amîndoi de o mare primejdie.

Pare că ducele de Nassau cunoștea ceva din visurile tînărului erou.

Căpitanul Kuropatkin, care era șeful său de stat major în campania din Bulgaria, avea o ținută mult mai rezervată față de mine. Pare că nici nu-i plăcea că eroul Plevnii mă luase pe lîngă el. Se vedea însă că acest tînăr căpitan își împlinea misia cu conștiință și pricepere. Șeful său mi-l lăuda cu entuziasm și îi prezicea un însemnat viitor, ce s-a și realizat. Kuropatkin este astăzi ministru de război.

Greutăți mari am întîmpinat pînă ce s-au căpătuit răniții turci, care n-aveau nici de unele, și răniții ruși, cărora le lipseau multe.

Skobeleff era foarte milos. Soarta răniților turci, ce se ridicau la 4000, îl neliniștea foarte. Bisericile și ulițile Plevnii erau ințesate.

Înnoptase. Luam ceaiul cu generalul. Afară auzeam un muget. Socoteam că e furtună. Es afară ca să văd ce vreme este. Mă înșelasem. Zgomotul ce-l auzeam din casă nu era suflarea vîntului, ci geamătul răniților. Fioroasă noapte și fioroasă priveliște.

Să începi războiul fără să fi pregătit cu toate cele trebuincioase : hrană, muniție, ambulanțe, doctori, este o crimă. Mai mult decît oricînd viitoarele izbînzi le vor cîștiga armatele care vor avea o destoinică și prevăzătoare administrație.

Răniții, care umpleau cu vaetele lor văzduhul Plevnii, erau eroii care acoperiseră cu slavă numele osmanliiului și numele lui Osman Pașa. Tabăra întărită capitulase, după o luptă rămasă celebră în analele istoriei militare. Și cu toate acestea, starea acestei trupe insufla milă și groază.

În fața acestui trist rezultat, am jurat însumi, decît să îndur umilința și mizeriile unei capitulări, mai bine să mor. Moarte da, capitulare nu. Nu este logică hotărîrea mea, căci regele Francisc I al Franței, nici Seydlitz, pe cînd era sublocotenent, nu trebuiau să se dea prizonieri, ceea ce i-ar fi împiedicat să străbată glorioasele lor cariere. Cu toate acestea, stăpînirea impresiei a rămas asupra-mi mai covîrșitoare decît a recii rațiuni, și astăzi, după 21 de ani de la căderea Plevnii, impresia îmi stăpînește încă rațiunea.

Skobeleff cel tînăr locuia cu tatăl său. Pe amîndoi îi chema Mihail, amîndoi erau generali de divizie și amîndoi cavaleri ai lui Sfîntul Gheorghe. Skobeleff tatăl adora pe fiul său. De cîte ori plecam cu Skobeleff al 2-lea în recunoaștere sau în altă parte, îmi recomanda cu o dragoste duioasă să am grijă să nu se întîmple ceva generalului. Îi răspundeam regulat :

— Excelență, n-ai grije. Fiul vostru a trecut prin multe și celui plouat cu ploaia de foc, nu îi e frică de scînteie.

Cît am stat la Plevna, am trăit în belșug și luxos. Generalul avea un bucătar de la Broft și șampania curgea șiroaie. Spre rușinea mea, pe Șerban îl cam uitasem. Într-o zi mă pomenesc cu dînsul, pe cînd ședeam cu Skobeleff, cu niște fin în mînă și începe să mă admonesteze cu ochii plini de lacrimi :

— Apoi așa a fost tocmeala? Cînd am plecat de la Calafat mi-ai făgăduit să mă faci primarul Plevnii și acum, cînd s-a luat Plevna, bei și mănînci și pe mine m-ai uitat. Adi-

neauri mă ajunsese o foame de lup Fac semne spre gură unui cazac să-mi dea ceva de mîncare și cazacul mi-a adus o mînă de fin ca la un bou. Ce credeam să ajung și ce am ajuns, d-le.

— Șerbane, nu te mihni, îi răspunsei. Cazacul a crezut că ceri mîncare pentru cal, nu pentru tine, și de aceea ți-a dat mîna de fin.

Skobeleff sta de față la acest mucalit dialog. Îi explicai cine este Șerban, ce ambiție are și ce s-a întîmplat cu mîna de fin. Eminentul om de război începu să rîdă cu hohote și oferi el singur un pahar de șampanie lui Șerban pentru a-l împăca cu vitrega restriște.

Bietul Șerban, îl prigonise primarul și îl păcălisem și eu!

Skobeleff ar fi dorit să-l însoțesc peste Balcani. N-am crezut de cuviință să-l ascult deoarece relațiile începuseră a se înăspri între ruși și noi.

Căzînd Plevna, rușii nu mai aveau trebuință de concursul nostru. Ei cîntau și de rîndul acesta eternul cîntec al interesului. Trebuind să mă despart de ilustrul general, el avu bunăvoința de a scrie alăturata scrisoare d-lui ministru de război, trecută și în istoricul batalionului 2 de vînători:

„Domnului Ministru,

Încep această scrisoare prin a mulțumi Excelenței Voastre de grațioasa atenție ce a avut pentru mine, cînd după a Excelenței Voastre mijlocire, Alteța Sa Principele Carol a binevoit să atașeze pe lîngă persoana mea pe locotenent-colonelul Alexandru Candiano — Popescu.

Plevna căzută, funcțiunile locotenent-colonel Candiano-Popescu au încetat prin forța lucrurilor.

Profit însă de această circumstanță. Domnule Ministru, spre a vă repeta mulțumirile mele și a vă mărturisi stima ce acest ofițer a știut să cîștige în rîndurile noastre. cu ocazia teribilei zile de la 30 august cînd a luptat cu trupa sa alăturea de regimentul Arhanghel Gorod, precum și în urmă.

Eu însumi am găsit în acest ofițer un soldat franc și disciplinat.

Primiți. Domnule Ministru. asigurarea perfectei și respectuoasei mele considerațiuni, cu care am onoarea a fi al D-voastre devotat

General locotenent Mihai Skobeleff II"

Peste cîteva zile trupele generalului Skobeleff porniră spre Balcani. iar eu plecai în țară. Românii porniră spre Smîrdan, Belogragic și Vidin.

Prizonierii turci sînt porniți spre capitală. Mulți din ei mor pe drum de frig Chiar Osman Pașa este adus în București, unde stă cîtva timp pînă a fi trimis în Rusia.

Mort frumos ca turcul nu este pe pămînt. Murind credința lui îi rămîne zugrăvită pe față. Seamănă cu un om care doarme sau se roagă.

Un creștin ce moare e urît ca un cadavru, căci îi lipsește din suflet și nu i se răsfrînge pe chip credința adîncă a musulmanului.

O, capriciu al lucrurilor omenești! Și vremea și oamenii și evenimentele și soarta, toate se schimbă.

Mulțumesc cerului că m-am născut în epoca pe care am trăit-o.

Am fost față la cea mai grozavă umilire și în cea mai strălucită înălțare a neamului meu. Eu, în 1857, fiind elev în școala militară, văzui pe Kiamil-Bey citind în dealul mitropoliei firmanul de investitură a lui Vodă Ghica în căimăcămia țării și poporul Bucureștilor descoperit și umilit ascultînd respectuos pe trimisul Porții și tot eu, douăzeci de ani după aceea, am văzut pe Osman-Pașa prizonier de război al nostru și pe 10.000 turci, tot prizonieri de război, tăind, ca niște hamali, lemne populației bucureștene.

Am văzut Valahia și Moldova, două principate sărace și disprețuite și tot eu am văzut România puternică și glorioasă, ridicată la stare de regat, și regele purtînd coroana de oțel, făcută dintr-un tun, cucerit prin vitejia românească pe cîmpul de război.

Mulțumescu-ți, Doamne, cu recunoștință că mi-ai dat zile să văd toate acestea.

Complexă și delicată chestiune și aceea a retrocedării Basarabiei. Mai unanimitatea bărbaților din clasele noastre dirigente erau *atunci* contra retrocedării, cu toate că *acum* osîndesc pe Brătianu.

Cogălniceanu era pentru negociere şi între puţinii, ce împărtăşau această idee, mă număram şi eu. Rosetti era cu furie şi cu orbire contra. Discutînd cu dînsul şi invocînd exemplul lui Cavour, care fusese nevoit să cedeze lui Napoleon al III-lea Savoia, leagănul dinastiei lui Victor Emmanuel, şi Nissa, leagănul lui Garibaldi, amîndoi eroi ai războiului din 1859, Rosetti se năpusteşte, fără veste, asupra-mi, mă ia de piept şi începe să-mi strige în casa lui:

— Iudo, vrei să vinzi sîngele fraţilor tăi?

D-na Rosetti, speriată, intervine, zicîndu-i:

Ros, se poate să ajungi cu violenţa la asemenea extremităţi?

Rosetti se desmeticeşte, îşi vine în fire şi îmi cere scuze Şi cu toate că d-na Rosetti protesta contra violenţelor bărbatului ei, dînsa era pricina că dînsul se ridicase cu paroxismul la un aşa diapazon. Ne explicăm.

Geniul rău al României, în această chestiune. a fost ministrul Engliterii, White. White, un polonez de origine, un bastard al principelui Czartoriski. cu temperament nu de diplomat, ci de om politic, activ, prietenos. Îndată se sosi în ţară începu să lingușească pe d-na Rosetti şi isbuti să şi-o atragă, atrăgînd astfel şi pe Rosetti

White puse chestiunea Basarabiei pe tărîmul sentimentalismului, tărîm ce convenea şi naturii lui Rosetti. crescut la şcoala lui Michelet şi Quinet.

White urmărea într-aceasta un plan diabolic. Engliterii nu-i venea la socoteală ca noi, în război, să ieşim înfrăţiţi cu Rusia, căci aceasta dărăpăna influenţa engleză în Orient. Prin urmare, acest fiu al perfidiei (sic!) Albion căuta prin nenorocita de Basarabia, să bage atîta ură între ruşi şi români, încît cu greu să se mai poată stabili pe viitor o apropiere între aceste două popoare

Intrigînd şi pe la guvern şi pe lîngă fruntaşii ţării, dînsul asigura că, pe cînd armatele ruseşti sînt la San Stefano, între Austria şi Englitera se asociază o alianţă aprobată pe sub mînă şi de Germania. Că războiul se va declara negreşit, că armata austro-engleză are să intervină în Bulgaria, că linia de operaţie a armatelor ţarului va fi tăiată, că se va provoca un dezastru, că Rusia va fi nimicită şi că atunci nu vom avea numai o bucată, ci Basarabia întreagă.

— Prin urmare, rezistaţi, ne sfătuia dînsul, rezistaţi şi iar rezistaţi. Această rezistenţă va fi acoperită cu succes.

Iată lucrarea lui White în România, atît asupra guvernului, cît şi asupra deosebitelor partide politice.

Dacă portretul lui Napoleon al III-lea se cuvine să fie în orice casă de român, ca în toate zilel să-l vedem şi să-i cinstim memoria, portretul lui White ar trebui să fie asemenea în orice casă de român. ca necontenit să ne aducem aminte de acest geniu rău şi să-l blestemăm.

Situaţia fiind gravă şi plină de primejdie. Brătianu se duce să viziteze deosebitele cabinete. Merse la Viena şi contele Andrassy îl povăţui să nu cedeze în chestiunea Basarabiei arătîndu-i probabilitatea unui război. Merse la Londra şi lordul Beaconsfield îi ţinu acelaşi limbagiu. Merse la Berlin. unde principele de Bismark avu cavalerismul să-i vorbească lămurit şi să-l sfătuiască a se pune în relaţii bune cu Rusia şi a intra în negocieri, în ceea ce priveşte Basarabia.

D-l Brătianu, întorcîndu-se de la Berlin, mi-a spus că următoarea convorbire a avut loc între principele de Bismarck şi dînsul.

Principele de Bismarck: D-le Brătianu. Basarabia este un capriciu al împăratului Rusiei şi capriciile în amor, ca şi în politică, se plătesc scump. Orice compensaţii ai cere. Rusia ţi le va da. Nu-i place ţarului ca o chestiune aşa de spinoasă şi delicată să se discute la masa verde a congresului, unde Rusia nu are numai prieteni.

D-l Brătianu: Alteţă Serenisimă n-am încredere în făgăduelele ruşilor Am mai încheiat cu dînşii convenţia de la 4 aprilie prin care garantau integritatea României, şi astăzi cer să retrocedăm Basarabia. Prin urmare, cum are Rusia să-şi ţină făgăduielile, cînd nu-şi respectă actele internaţionale scrise şi subscrise de ea?

Principele de Bismarck: Încă o dată îţi declar: cere oricît pămînt vrei şi oricîţi bani, şi Rusia ţi le va da. Principele de Bismark este chezaş că această poliţă va fi plătită la timp. Şi contele Andrassy şi lordul Beaconsfield au să-ţi dea asigurări la ureche că vor susţine pe România şi că retrocedarea nu se va face, iar în ziua dezbaterii oficiale a congresului, toţi te vor părăsi şi te vei găsi în faţa unui crud fapt îndeplinit.

Eu zisei atunci:

— Cum, domnule Brătianu, cu asemenea făgăduieli de la pricipele de Bismarck şi mai stai la îndoială dacă trebuie să intri cu Rusia în tratări asupra Basarabiei? Foloseşte-te de un prilej ce veacuri pot să treacă fără a ţi-l mai înfăţişa. Omul de stat trebuie să facă ceea ce raţiunea de stat îl obligă, iar nu ceea ce îi cîntă lira sentimentalismului.

Candiano, sînt cuminte cuvintele d-tale, dar sînt cuvinte nepractice. Omul de stat trebuie să chibzuiască izbutirea unei combinaţii. Eu vroesc să negociez Basarabia. Dar Rosetti este contra în chip furios şi Rosetti este ROMÂNUL, şi ROMÂNUL este opinia publică. ROMÂNUL are azi mai multă însemnătate decît voi toţi. Mîine puteţi face voi mai mult decît dînsul. Sînt silit, prin urmare, să pierd prilejul, căci n-am putere destulă ca să desleg această chesiitune singur. Cogălniceanu nu-mi este de nici un folos, căci n-are autoritate morală. Domnitorul nu este om pe ale cărui hotărîri să te poţi rezima. Deci n-am elemente de isbutire şi voi fi silit să ţin socoteală de opinie publică rătăcită şi de o opoziţie lipsită de simţ politic

Părerea mea este că Brătianu putea să deslege singur chestiunea Basarabiei, cum a făcut singur atîtea fapte mari. Avînd însă atîtea elemente contra-i, nu s-a găsit în stare să treacă peste ele Principala piedică a fost Rosetti. O viaţă întreagă lucraseră împreună. N-a avut curajul să se despartă de el în 1878, cum s-a despărţit în 1884 Şi la 1884, cred că era mai practic să se despartă mai bine de putere decît de Rosetti, deoarece revenea peste puţin la guvern mult mai tare decît îl părăsise.

Brătianu putea să deslege chestiunea Basarabiei, căci exercita la acea epocă o dictatură morală neţărmurită. Nu ascultă, încercatul om de stat, în asemenea momente rare în istorie nici declaraţiile lui Gună Vernescu că îşi pune moşiile ipotecă ca să dea armatei cele trebuincioase pentru a lupta contra ruşilor, nici pe conservatori, care este un partid lipsit de patriotism adevărat şi fără rădăcini în simpatia naţiei.

Dacă ar fi negociat Basarabia, am fi luat linia Silistra-Varna. Bulgaria de azi n-am fi creat-o noi înşine. Viitorul nostru în Peninsula Balcanică n-ar fi fost astupat, nu ne-am fi pus între o Bulgarie tare şi o Rusie puternică, cum ne aflăm acum şi n-am fi fost în tripla Alianţă numai cu numele şi de fapt înfeudaţi Austriei. un stat muribund, stăpînit de unguri, vrăjmaşii noştri seculari. Relaţiile noastre cu imperiul ţarilor ar fi fost cordiale şi Germania ştiindu-ne protejaţi de Rusia s-ar fi silit să ne dea un sprijin şi mai serios pentru a ne atrage, iar nu ne-ar fi lăsat Austriei spre exploatare, pentru a o păstra în Tripla Alianţă, combinaţie politică genială întocmită de principele de Bismarck nu spre folosul României, ci ca să înlesnească Germaniei timpul să mistuiască în linişte ceea ce a înghiţit în războaiele victorioase din 1866 şi 1870.

Iată care ar fi fost situaţia României, dacă am fi negociat Basarabia în 1878. Astăzi se pare că ne căim de neprevederea noastră şi drumul regelui la Petersburg * seamănă a fi drumul Damascului al politicei române faţă de cea rusească.

Vorbind cu domnitorul asupra Basarabiei, dînsul era de părere să stăm de vorbă cu Rusia. Îmi spusese că Rosetti este contra. O ştia. Îl sfătuii să înlocuiasdcă ministerul cu un altul care să trateze cu Rusia. Îmi răspunse că numai Brătianu ar avea tăria să poarte pe umerii săi o asemenea dificultate, fiindcă dînsul nu lua răspunderea unei asemenea soluţii. Domnul se puse la adăpostul maximei sale favorite : laisser faire, laiser passer. Adică lasă să facă pe White, pe Rosetti şi pe opoziţie şi lasă să treacă minutul istoric spre a asigur ţării noastre un viitor în Peninsula Balcanică şi în lume.

Către sfîrşitul lui ianuarie 1878 am fost pornit din Bucureşti la Petersburg în calitate de curier secret de cabinet. Generalul Ignatieff făcuse propuneri guvernului pentru retrogradarea Basarabiei. Domnitorul trimitea prin mine, un cavaler al lui Sfîntu Gheorghe, o scrisoare ţarului, protestînd contra acestui act de spoliere.

În aceeaşi vreme aveam însărcinarea ca de la Petersburg să merg la Tiflis pentru a înmîna marelui duce Mihail Nicolaevici** comandantul trupelor ruseşti din Asia, cordonul Stelei României şi medalia Virtutea Militară.

Călătoria mea fusese oficială. Mă îmbrăcai cu uniforma de călăraş miliţian şi îmi pusei şi crucea Sfîntului Gheorghe la piept.

Intrai prin Ungheni în Rusia şi mă îndreptai către Razdelnia. Aci e o gară principală de bifurcaţie. Trenul se opreşte mai mut timp. Mă coborîi în gară şi cerui un pahar cu lapte, apoi socoteala.

— Nu este nici o socoteală mi se răspunde.

— Pentru ce, întrebai eu?

— Pentru că ai pe Sfîntul Gheorghe al nostru

De la Ungheni la Peterburg, în cinci zile de călătorie, nu am putut să plătesc un ceai într-un restaurant, Sfîntul Gheorghe, ce-l purtam pe piept, plătea pentru mine în Rusia.

* Prin 1895

** Fratele ţarului

Minunea mă cuprinse cînd văzui cu ce respect și venerație înconjurau rușii această decorație. Oamenii din popor îmi sărutau tunica, fiindcă aveam pe Sfîntul Gheorghe. Tot soldatul merită pe Sfîntul Gheorghe, dar sînt puțini care au norocul să-l poarte, zice un proverb rusesc. Nu mă puteam mira îndestul cum într-o monarhie autocrată să se poată păstra atîta prestigiu acestei decorațiuni, cînd atîtea persoane influente aspiră la dînsa și cînd controlul lipsește.

Negreșit că instinctul de conservație al tronului țarilor, ce este răzimat pe armată, le-a impus datoria să fie neînduplecați în acordarea acestei răsplate, zicîndu-și: dacă onorez pe Sfîntul Gheorghe, onorez armata și întăresc tronul.

Ministrul nostru de la Petersburg era Prințul Ghica, supranumit Zero. Mă primi destul de prost. Nu-l băgai în seamă. Sînt sigur că mi-a făcut intrigi să nu pot pătrunde la împărat. Scrisoarea fusei nevoit să i-o încredințez lui ca să ajungă la înalta-i destinație.

Acești ciocoi smeriți și lingăi față de Brătianu erau necuviincioși cu noi. Brătianu îi tolera, pentru că avea slăbiciune de boieri, fiind crescut în casa lui Iordache Filipescu și pentru că, dacă n-aveau os de ros în străinătate, mîrîiau în țară.

Cît am stat la Petersburg am pășit din surprindere în surprindere plăcută. Mergeam pe stradă. Un ofițer mi se prezintă:

— Sînt generalul prinț Trubetzkoi, adiutant al împăratului. Vă rog, d-le locotenent-colonel, să-mi spuneți cu ce prilej ați luat această decorație ce o purtați pe piept și care pentru noi e sfîntă.

— La Grivița, d-le general, îi răspundeam și apoi îi spuneam cum mă numesc.

— Mîine, d-le locotenent-colonel, replică generalul, eu și principesa, soția mea, cum și întreaga mea familie, am fi fericiți dacă ne-ai face onoarea să prînzești cu noi. Locuiesc strada ... palatul ...

Negreșit că primeam și îi mulțumeam. A doua zi mă duceam.

Ce primire, ce prînz, ce societate. Era o adevărată sărbătoare. Zilele se urmau și invitațiile se asemănau. Încît întorcîndu-mă în țară, cu drept cuvînt, putui să spui principelui:

— Așa decorație înțeleg: îți dă glorie, onoare și mîncare, fără să plătești. Mă dusei la teatru. Bătrîna principesă Golitzine, ce suferea de picioare, mă chemă în loja sa și mă pofti la prînz, nu pe mine, ci pe Sfîntul Gheorghe.

Cunoscui la Petersburg doi străluciți ofițeri de marină, căpitanul Dubasoff, cel care a făcut să explodeze monitorul turc în fața Brăilei, și căpitanul Barranov, comandantul Vestei, cel care a capturat un monitor turcesc pe Marea Neagră, amîndoi decorați cu crucea Sfîntului Gheorghe în războiul ruso-româno-turc. Acești marinari organizează un banchet în onoarea mea, unde n-au luat parte decît cavaleri de ai Sfîntului Gheorghe.

Viața-mi în capitala Rusiei fuse o lungă ovație.

Cu cît ministrul țării noastre mă primi de rece, cu atît lumea rusească mă îmbrățișă cu căldură.

Ministrul fuse și consecințe. Dînsul. la Plevna (căci era atașat pe lîngă țar), susținea înaintea marelui duce Nicolae că a mi se da mie crucea Sfîntului Gheorghe este în a insulta pe principele Carol, în fruntea armatei sale. Prințul Zero era cumnat cu Blaremberg, cel care intrigase împreună cu alții pe lîngă domnitor la Poiana să nu mi se dea comanda unui batalion de dorobanți. Turc să fi fost și tot ar fi avut mai multă inimă de român.

Ce lanț de caractere și de simțăminte patriotice!

Petersburgul este un oraș care arată puterea colosală a rusului și bogățiile imperiului. Cugetătorului serios acest oraș îi dovedește că nici clima înfricoșată, nici zmîrcurile n-au putut împiedica pe statul rusesc de a zidi trainic și mare. Petersburgul este colizeul gigantic al imperiului moscovit. Imperiul roman și-a avut operile sale. Imperiul țarilor își are opinile sale. Drumul de fier trans-siberian este valul lui Traian pe pămînt acoperit cu șine de fier, nu plecînd din Roma și ajungînd la Dunăre, ci plecînd din Odessa, trecînd prin Irkusk și ajungînd la Port Arthur în China, adică de patru ori mai lung.

Din Petersburg venii la Moscova unde asistai la un bal al Crucii Roșii, dat în onoarea lui Skobeleff. Cînd se află că eu am fost adiutantul său, manifestații entuziaste mi se făcură.

De aci porni prin Harkov la Wladikaukas și de acolo la Tiflis.

Harkov este Găeștii noștrii, dar Găeștii de douăzeci de ori mai mare și mai bogat. E vestit pentru tutunurile sale.

În călătoria-mi în Rusia eram însoțit de un soldat de artilerie de fel din Botoșani, anume Ion Năstărugă. Luase parte la atacul Griviții, unde fusese contuzionat de o ghiulea. A rămas fără cunoștință mai multe zile. A fost transportat tot în această stare la Botoșani și numai acolo s-a deșteptat și s-a vindecat.

De la Wladikaukas la Tiflis a trebuit să trecem tunele de zăpadă, făcute de caravane prin avalanşele căzute din munţii Caucaz. Trecînd prin aceste tunele, destul de primejdioase, căci desgheţul începuse, Năstărugă murmura cu grije:

— Am scăpat cu de ghiuleaua de la Griviţa, dar bolta asta de zăpadă de o cădea peste mine, nu se mai întîlneşte Năstărugă cu Botoşanii.

De la Wladikaukas la Tiflis, pe vremea aceea nu era drum de fier. Am străbătut această distanţă, destul de mare, într-o trăsură lungă, desvelită, aşezată pe patru roate.

Pe marele duce nu l-am prevenit de sosirea mea. A fost destul de contrariat că n-a ştiut să ordone a mi se trimite o trăsură confortabilă ca să vin de la Wladikaukas. Primirea oficială fu solemnă şi cordială. Mulţumi domnitorului în chipul cel mai călduros pentru Steaua României şi Virtutea Militară, iar mie îmi adresă cuvinte foarte măgulitoare.

Crucea lui Sfîntul Gheorghe şi aci făcu minuni.

Marea ducesă Olga Alexandrovna, vara domnitorului şi soţia marelui duce, se deosibea prin graţie, gentileţe şi amabilitate. Era o femee cultivată şi foarte simpatică. Ceasuri întregi stam cu dînsa, vorbind literatură.

Marele duce avu bunătatea să mă oprească în Tiflis trei săptămîni.

Familia sa număra şase băieţi şi o fată. marea ducesă Anastasia cea mai frumoasă georgiană din localitate. Între altele, Alteţa Sa Imperială îmi oferi un prînz, unde figurau numai două persoane: colonelul Fred ..., unul din cei şapte capi de coloană de la asaltul Garsului, care singur scăpase cu viaţă, şi eu, care eram considerat cap de coloană la asaltul Griviţei.

Ajutorul marelui duce în guvernămîntul Caucazului era principele Saviatopoli Mirsky, un om de o inteligenţă rară şi de un tact perfect. Fiica sa era măritată cu maiorul principe Bariatinsky, fiul principelui Bariatinsky, cuceritorul Caucazului.

Ofiţerii trupelor din Tflilis îmi deteră un banchet şi o magnifică sabie, zicîndu-mi:

— Îţi dăm această sabie cu speranţa de a nu o trage niciodată contra noastră.

Vorbeam adesea politică generală cu marele duce. Era foarte îngrijorat de atitudinea Engliterii şi a a Austrei. Se temea de un război. În Austria, afirma dînsul, pentru noi n-avem decît arhiducele Albrecht. Principele Saviatopoli Mirsky îmi vorbea despre chestia Basarabiei, criticînd cu destulă libertate guvernul rusesc. Eu păstrai în desbatere o desăvîrşită rezervă. Marele duce mă pofti la o vînătoare de porci mistreţi într-un domeniu al său dintr-un ţinut mahometan. Au căzut în două zile şaizeci de mistreţi şi găseau că este o vînătoare mizerabilă Cunoscui aici şi pe generalul Winspear, un irlandez, în serviciul Alteţei Sale Imperiale şi persoană bine văzută la curte. În convorbirile ce la aveam cu marea ducesă intervenea adesea şi marele duce, întrerupîndu-ne glumind:

Olga, după plecarea colonelului Candiano, te rog să nu te aştepţi că am să-ţi ţin şi eu limbajul acesta ce se ţinea la curtea lui Ludovic al XIV-lea. Eu sînt un simplu soldat Principele Carol constat că mi-a trimis nu numai un cavaler al Sfîntului Gheorghe, dar şi un curtean foarte iscusit.

Săptămîna cea dintîi a postului Paştelui am petredut-o la Tifl's. M-am grijit cu familia Alteţei Sale Imperiale. Societatea era foarte aleasă, între care se distingea o contesă de Osten-Sacken. Toate doamnele se plîngeau, în chip discret, în contra ofiţerului rus, imputîndu-i că este prea mult amicul plăcerilor şi că nu are nici cult, nici respect pentru femee.

Oraşul Tiflis este aşezat pe rîul Kur ce îl desparte în două: pe un mal oraşul mahometan, murdar, cu uliţe strîmte, cu o populaţie apatică şi indolentă, cu bazare, cu cafenele, într-un cuvînt, o viaţă orientală, pe alt mal, bulevard, palate, hoteluri, lux, viaţă europeană.

Făcui cunoştinţă aci şi cu consulul general al Persiei. Independenţa Persiei nu este decît nominală. Rusia exercitează un fel de protectorat asupra ei, cum exercita şi asupra Principatelor la 1854. Din felul de a se exprima al consulului Persiei înţelesei situaţia politică a ţarii sale faţă de imperiul moscovit.

Îmi vorbi marele duce şi de oamenii noştri politici. Cunoştea pe Cogălniceanu şi pe Brătianu.

— Cel dintîi este capabil, zise augustul meu interlocutor, dar are un cusur: este sac fără fund. Brătianu este serios şi patriot. Are şi el însă un cusur: mi se pare că este contra Rusiei.

La plecare, fratele împăratului mi-a oferit portretul său şi al familiei sale.

Nicolae Creţulescu, fiind ministru al ţării la Petersburg, îmi spuse că marele duce Mihail îşi aducea încă aminte de mine şi că vorbeşte în termeni simpatici despre felul cum mi-am îndeplinit misiunea la Tiflis.

Întorcîndu-mă în ţară, îmi făcui raportul călătoriei către domn arătîndu-i între altele cît preţuieşte crucea Sfîntului Gheorghe în Rusia.

— Are preţ, căci este rară, îmi zise suveranul.

— Păcat că virtutea Militară n-am împărţit-o şi noi cu zgîrcenie.

Prințul înghiți replica-mi și tăcu.

Lui Cogălniceanu, care era ministru de externe, drept raport i-am adus covoare și arme vechi din Tiflis, ceea ce îl convinse că am isbutit pe deplin în misiunea mea.

Ceea ce însă mă convinse și pe mine că am isbutit în misiunea ce îmi fusese încredințată este cînd citii, peste douăzeci de ani, în memoriile regelui Carol I, publicată următoarea scrisoare, ce i-o adresă marele duce Mihail, la acea epocă. Iată cum glăsuesc aceste memorii:

21 martie. Situația generală a Europei devine tot mai gravă. Se pare tot mai mult că Anglia vrea război cu adevărat. Rusia nu cedează și caută a cîștiga în partea sa pe Turcia.

Prințul Carol primește pe colonelul Holban, care s-a întors din Italia, aducînd o scrisoare a regelui Umberto. Primește apoi pe locotenent-colonel Candiano-Popescu care s-a întors de la Tfilis cu o scrisoare de mulțumire a marelui duce Mihail, ce are următorul cuprins:

Tiflis, 11 martie 1878

Am primit însemnele Stelei Românici și medalia Virtutea Militară pe care A.V.S. a binevoit să mi le confere, precum și amabila scrisoare de care erau însoțite, și mă grăbesc a reînnoi A.V.S. expresiunea viei mele mulțumiri pentru această dovadă a bunei voastre voințe în privința mea.

Titlul de confraternitate de arme pe care îl evocați cu această ocazie, face de două ori mai mare pentru mine prețul acestei înalte distincții și sînt mîndru de a împărți cu atîția viteji onoarea de a purta această medalie ce-mi va aminti epoca memorabilă cînd glorioasele noastre armate au luptat împreună pentru sfînta cauză al cărei august protector s-a făcut M.S. Împăratul.

Marea ducesă a fost foarte mult miscată de amabila voastră amintire și mă însărcinează a vă transmite complimentele sale afectuoase.

Rugîndu-vă, Monseniore, să credeți in sentimentele mele sincere de atașament și de afecțiune pentru voi, rămîn al A.V.S. foarte devotat văr și amic.

Mihail.

La 1 mai 1877. reintrînd în oaste în calitate de comisar princiar pe lîngă consiliu de revizie, cerui îndată să fiu pus în disponibilitate.

Din glumă am cerut să fiu înaintat la gradul de locotenent-colonel în miliție și gradul dobîndit m-a îmbrîncit în oaste O glumă deveni o catastrofă. Jucîndu-ne cu armă de foc se întîmplă uneori să ne rănim de moarte. Mă explic.

Înrolîndu-mă pentru a face războiul, eram căpitan. Nu m-a înaintat maior în miliție decît după ce am dat examen. Blaremberg și Bărcănescu, demisionați căpitani, dar mai noi decît mine. în timpul războiului erau colonei. căci îi înaintase guvernul conservator, fără nici o regulă și fără nici un examen, pentru că erau de ai dumnealor.

Mă găseam în Craiova, cu cu rangul de maior, iar fratele meu Serghie, mai mic de vîrstă, cu acela de locotenent-colonel. Cucoanele din capitala Olteniei, mirate de această anomalie, întrebînd pe fratele meu pricina, dînsul le răspunde cu o prefăcută nedumerire:

— De, cocunițelor, știu și eu? Trebue să aibă stăpînirea vre un cuvînt bine întemeiat și fratele meu cusururi multe și netăgăduite de s-a oprit la maior.

Și de aici ține-te haz de cucoane pe socoteala mea.

După atacul Griviței, cînd colonelul Anghelescu mă întrebă ce răsplată vroiam, eu care nu mă gîndeam la nici o răsplată și mai puțin decît orice la reintrarea în armată, îi răspunsei în glumă:

— Să mă faci ca fratele meu Serghie.

— Nu înțeleg, îmi ripostă Anghelescu.

— Să mă faci locotenent-colonel în miliție.

— Glumești?

— Nu glumesc de loc. Vroi să-mi răzbun pe Serghie că a rîs de maioria mea cu cucoanele din Craiova.

Iată dar în ce împrejurări și ce ambiție mă stăpînea, cînd m-am înaintat locotenent-colonel în zeflemea.

Peste puțin, văzînd pe Serghie Băicoianu, care era șef de stat major la divizia a 4-a unde mă găseam și eu, căci Serghie Voinescu fusese mutat, îmi spuse că legea puterii armate, la articolul 41, îmi dă dreptul sa reintru în oaste cu gradul de locotenent-colonel, și îmi citi chiar textul legii.

Întîlnind pe Brătianu, vorbindu-i de multe, și glume și serioase. între glume îi arătai și putința de a reintra cu desăvîrșire în armată, în virtutea art. 41 din legea puterii militare, votată sub ministerul d-sale, la 1868.

— Aceasta nu este glumă, îmi răspunse dînsul, este o idee foarte nemerită şi serioasă. Eu sînt de părere să reintri în armată.

Am reintrat dar în armată, împins de următoarele imbolduri : 1) Stăruinţa lui Brătianu. 2) Stăruinţa domnitorului, care susţinea că sînt dator să rămîn în oaste, deoarece Sfîntul Gheorghe, Virtutea Militară şi Griviţa mă leagă de cariera militară. 3) Încredinţarea ce îmi da Brătianu că, dacă războiul* mă va găsi în cadrele armatei permanente, invidioşii n-aveau de ce să mai cîrtească şi că aveam să fac o splendidă carieră militară. 4) White, geniul nefast al României, fusese şi geniul meu cel mai rău, căci şi dînsul mă îndeamnă să reîmbrăţişez cariera armelor, asigurîndu-mă că războiul este iminent. 5) Cel din urmă şi mai covîrşitor argument fusese că avînd totdeauna slăbiciunea de armată, înrolîndu-mă pentru război, această patimă mi se redeşteptase mai vie şi mai imperioasă decît oricînd, mai cu seamă în urma isbîndei de la Griviţa şi a ispitei ce mi-o crea art. 41 din legea puterii armate, care suna cam astfel : miliţianul ce a săvîrşit un fapt strălucit pe cîmpul de război pentru care a fost citat cu ordin de zi pe armată, poate intra în cadrele permanente ale oastei cu gradul cel mai mare dobîndind pe cîmpul de război.

Aşadar, slăbiciunea de cariera armelor, aţîţată de împrejurările războiului şi hrănită cu măestrie de cei ce aveau interes să-mi înjunghie cariera politică, au contribuit mult să redevin soldat. Principalul autor al acestei aventuri am fost eu şi scump am plătit lipsa-mi de chibzuială.

Mai întîi, ce căutam în oaste? Slavă? Slava o dobîndisem pe cînd eram civil, căci la Griviţa mersesem fiind deputat şi avocat. Al doilea, nu ştiam oare că timpul de pace este lung, că viaţa de militar este grea şi stearpă de farmec pe picior de pace şi că am să dau prilej invidiei, nedreptăţii şi tutulor patimilor netrebnice să se coalizeze împotriva-mi? Aceasta pentru că avusesem neprevederea să mă disting în război şi să nu mor.

Am săvîrşit o neertată greşeală reintrînd în oaste, căci nici Brătianu, nici regele, care m-au îndemnat să fac un asemenea pas, nu mi-au dat legitimul concurs la care eram în drept să mă aştept. Cu o uşurinţă vinovată, desfiinţam strălucita-mi carieră politică, popularitatea-mi, însoţită de respectul mulţimii, îmi îngropam calităţile de om politic, mă despărţeam de un mare viitor politic ce mă aştepta.

După moartea lui Ion Brătianu, cu cine nu te-ai gîndit te-ai pomenit şef şi oameni de mîna a patra au ajuns de mîna întîia. Dar eu, care participasem la revoluţie de la 11 februarie, fundasem două ziare liberale, PERSEVERENŢA şi DEMOCRAŢIA, luptasem cu statornicie, făcusem revoluţia de la 8 august 1870, fusesem închis de trei ori în temniţă pentru că apărasem cu îndrăsneală credinţele mele liberale, fusesem închis în Transilvania în 1868, stînd şase săptămîni la secret, acuzat fiind de agitator daco-român, eu care aveam darul de a vorbi şi de a scrie, care eram cel dintîi tribun în ţara mea şi care ca deputat, cerînd să merg la război, mă pusesem în fruntea unui batalion, mă suisem pe redută Griviţa şi batalionul meu cucerise un steag de la vrăjmaş şi se deosebise la asaltul redutei, eu la ce situaţie nu aveam dreptul să aspir în România?

Am lăsat însă drumul cel mare al carierei civile. Dacă nu aş fi avut pe Sfîntul Gheorghe şi nu închinam domnitorului un steag cucerit de la vrăjmaş de trupa ce comandam, m-aş fi făcut general, nu după 12 ani de colonelie, ci după 5 ani ca alţii, căci n-aş fi deşteptat invidia.

De sigur că dacă aş fi rămas civil, cum interesul mă povăţuia, atît crucea Sfîntului Gheorghe, cît şi purtarea din război n-ar mai fi fost motive de hulă ca în armată, ci pîrghie de ridicare pentru mine.

Dar greşeala o săvîrşisem. Căzusem în cursa ce mi se întinsese. Nu-mi mai rămînea acum decît să sufăr şi să tac.

Folosita-i lui Brătianu greşeala reintrării mele în oaste? Nu. Am convingerea că dacă aş fi rămas în cariera parlamentară, aş fi spus tot adevărul în atotputernicia sa şi de la multe măsuri, fie neoportune, fie nechibzuite, l-aş fi oprit, fiindcă ştia şi iubirea ce îi păstrez şi desinteresarea ce o am.

Eu nu intram şi eşeam din cabinet, cum se lăudau că făceau alţii, pentru a-şi dovedi supunerea către primul ministru. Eu mă duceam la Brătianu cînd datoria mi-o impunea şi îi spuneam adevărul verde, oricît l-ar fi usturat, căci nu-l slujeam pe pricopseală, ci dintr-o adîncă convingere.

Recunosc că Brătianu şi partidul liberal aveau faţă de mine o delicată situaţie : le făcusem prea numeroase servicii, ceea ce îi obliga să-mi fie datori. Nu le ceream însă nimic. Deci eram o lecţie de moralitate, totdeauna vie şi înţepătoare, înainte-le. Aceasta şi jena. Şi unde e jenă nu sînt relaţiuni cordiale, nici sinceritate.

* Cel care va veni.

Clăpanii și cei care știu să ceară sînt copiii răsfățați ai tutulor regimurilor.

Evenimentele desfășurîndu-se, ceasul deschiderii congresului de la Berlin sună. Soarta României se desbătea în acest areopag. Deși luasem parte în război, Rusia mijlocise ca să nu fim primiți cu vot deliberant.

Puterile o ascultară. Brătianu și Cogălniceanu avură însărcinarea să apere țara în chestiunea Basarabiei și a evreilor înaintea congresului.

În chestia Basarabiei vorbiră trimeșii României, dar nimeni nu-i ascultă. Făgăduielile date de Austria și Englitera s-au spart ca bășici de săpun. Principele de Bismark avusese dar dreptate în povețele ce le dase președintelui consiliului al principelui Carol. După ce vorbiseră, pe cînd se retrăgeau din congres reprezentanții noștri, marele cancelar chemă pe Brătianu lîngă dînsul și îi zise :

— Nu ți-am spus că astfel are să se întîmple.

Ion Brătianu mi-a spus aceasta. Este datorie de conștiință pentru mine de a o comsemna aci.

În chestiunea evreilor, iarăși pledară delegații români. Cogălniceanu nu avea această grea chemare. În ziua hotărîtă însă de a se desbate spionoasa și însemnata chestiune înaintea congresului, Brătianu rămase dureros surprins auzind pe Cogălniceanu că, în loc să vorbească în contra evreilor, vorbi pentru dînșii. Brătianu văzînd aceasta, rugă pe principele de Bismarck să amîne desbaterea pe de a doua zi.

— Bine, cucoane Mihalache, obiectă Brătianu lui Cogălniceanu, pare că am venit aici să susținem interesele țării și d-ta astăzi, în loc să ne aperi de evrei, ai apărat mai mult pe evrei, căci limbajul ți-a fost în doi peri.

— Nu puteam să vorbesc decît astfel. Evreii mi-au dat 50.000 lei.

— Apoi eu îți dam mai mult, cucoane Mihalache.

I-a dat 60.000 lei acestei otrepe dantelă de dantelă de Bruxelles.

Cogălniceanu este creerul cel mai puternic, cel mai bine organizat pînă astăzi în România, da. Este însă o mizerabilă c ...., școală de corupție. Mulți sînt ucenicii vrednici ai acestui vrednic învățător

Dimitrie Sturdza îmi mărturisea odată, cînd Cogălniceanu făcea opoziție guvernului Brătianu, că chiar in Comitetul Unirii l-au prins cu potlogării.

Intrasem în 1868 în parlament. Cogălniceanu vorbea într-o chestiune de legalitate, ca ministru, el care plămădise pe 2 Mai. Eu îl întrerup. El îmi ripostează, plîngîndu-se că nu-i respect bătrînețele. Atunci îi răspunsei :

— Să mă ferească Dumnezeu ca tinerețele mele să înceapă cum sfîrșesc bătrînețele d-tale.

Acest răspuns îl va da necontenit viața mea păcătoasei vieți a lui Cogălniceanu.

Într-o zi, vorbind cu regele despre Cogălniceanu îi zisei :

— Sire, nu sînt om rău, dar cînd va muri Cogălniceanu și d-na Oteteleșanu voi face iluminație în sufletul meu, căci va fi o binefacere pentru țară. Două isvoare, unul de imoralitate și altul de lipsă de patriotism vor seca în zilele acelea. Într-adevăr, ce viață, a d-nei Oteteleșanu! Ai casă deschisă în România și să trăiești ca să-ți bați joc de tot ce este simțire națională, de tot ce este idee națională. Tot ce e românesc să-l pîngărești, tot ce este străin să-l găsești sistematicește bun. Să te duci iarna pe geruri cumplite, la gară, fiindcă pleacă un ministru străin, și să nu mergi să întîmpini odată pe suveranul țării tale sub pretext că ești delicată. Să fii zînă slăvită a tutulor invaziior și cobe a oricărei serbări românești. Să ai inima cernită și la 10 Mai și la căderea Plevnii și la împărțirea premiilor studenților români și la isbutirea unei piese românești, pentru că se bucură neamul și nația ta și să fii îmbrăcată în haine de sărbătoare de cîte ori o umilință se întîmplă țării, o asemenea viață trăită de d-na Oteteleșanu merită că fie privită ca un flagel, ca viața ciumii. Ciuma și salonul d-nei Oteteleșanu aveau asemănare : amîndouă răspîndeau miasme otrăvitoare. Iată de ce am să-mi fac luminație în suflet cînd va muri d-na Oteteleșanu. Cu dînsa va dispare o școală, un sistem, o epocă.

Dar mă întorc la congresul de la Berlin. Acesta, tot prin îndemnul Rusiei, hotărî ca nici neatîrnarea, nici noua stare de lucruri rezultînd din neatînare să nu fie recunoscute pînă ce nu vom regula chestiunea evreiască pe cale legislativă.

A XXI-A SESIUNE ANUALĂ DE RAPOARTE ARHEOLOGICE — CAMPANIA 1986

În zilele de 24—25 aprilie 1987 au avut loc la Timișoara lucrările celei de a XXI-a sesiuni anuale de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice din campania anului 1986, manifestare organizată sub egida Consiliului Culturii și Educației Socialiste și Academiei de Științe Sociale și Politice a R. S. România, cu sprijinul organelor locale: Comitetul județean de partid Timiș, Comitetul de cultură și educație socialistă și Complexul muzeal județean Timiș.

Dedicată împlinirii a 1900 de ani de la urcarea lui Decebal pe tronul Daciei, sesiunea din acest an a scos în evidență din nou importanța cercetării arheologice în reconstituirea istoriei țării noastre și rolul acesteia în furnizarea de dovezi elocvente menite să infirme tezele false care contestă originea daco-romană a românilor. A fost relevat și faptul că investigațiile arheologice constituie o sursă inepuizabilă de noi valori de patrimoniu cultural național.

Rapoartele prezentate de specialiștii din cadrul institutelor de cercetare, muzee, oficii de patrimoniu cultural național și din instituțiile de învățămînt superior, bilanț al cercetărilor arheologice din campania anului 1986, au furnizat noi argumente în demonstrarea caracterului unitar și de continuitate al culturii materiale și spirituale de-a lungul mileniilor în bazinul carpato-danubiano-pontic și au pus în valoare contribuția adusă de poporul român la storia și civilizația universală.

Secția I-a a fost dedicată arheologiei *comunei primitive*, respectiv premiselor civilizației tracice cuprinzînd epocile paleolitică, neolitică și pe cea a bronzului. Cele peste 40 rapoarte prezentate au evidențiat principalele direcții de cercetare prevăzute în planul unitar de săpături arheologice și anume: procesul de antropogeneză în spațiul carpato-danubiano-pontic, Mitoc—Malul Galben. jud. Botoșani, Peștera Cioarei-Boroșteni, jud. Gorj; dezvoltarea și raporturile dintre diferitele culturi neolitice oglindite în investigațiile de la Parța, jud. Timiș, Piatra-Olt, jud. Olt (așezările de tip Boian și Vădastra), Hîrșova, jud. Constanța (așezările de tip Hamangia), Cernavodă și Giulești; evoluția, cronologia și difuziunea culturii Cucuteni în Moldova, urmărite în așezările de la Drăgușeni, jud. Botoșani și Scînteia, jud. Iași, apariția și dezvoltarea metalurgiei bronzului, oglindite în descoperirile de la Năeni, jud. Buzău — atelierul de turnare a obiectelor de bronz din arealul culturii Monteoru, jud Buzău, Coslogeni, jud. Călărași — complex metalurgic format din peste 100 gropi-cuptoare de redus minereu; cunoașterea ritului și practicilor funerare specifice tracilor timpurii, prin cercetarea necropolelor de la Bistreț, jud Dolj (cultura Gîrla Mare), Sibișeni, jud. Sibiu (cultura Witenberg) și Coroteni, jud. Vrancea (cultura Monteoru).

Totodată, s-au depus eforturi susținute pentru cercetarea obiectivelor arheologice situate în zonele unde se efecutează ample lucrări de hidroameliorare, desecări de terenuri, sistematizări de centre urbane și rurale, reușindu-se să se salveze un important și valoros patrimoniu arheologic. Menționăm șantierele: Bazinul Văii Gerului — Cîmpia Covurlui, jud. Galați — 3 necropole tumulare din perioada bronzului timpuriu și mijlociu: Vlădiceasca — Valea Mostiștei, jud. Călărași — tell neolitic, culturile Boian și Gumelnița; Liubcova-Tiglărie, jud. Caraș Severin, în perimetrul inundabil al Dunării — necropolă de incinerație din epoca bronzului — cultura Gîrla Mare — și din prima epocă a fierului (peste 78 de morminte cercetate); Someș-Crasna, jud. Satu-Mare, punctele Cămin și Căpleni — necropolă de înhumație din perioada eneolitică și fortificație de pămînt din epoca bronzului; Valea Ilfovățului, Mihăilești — Pod, zona agricolă Ilfov — așezări neolitice și din epoca bronzului. Printre piesele de valoare excepțională de scoperite cu ocazia săpăturilor de salvare efectuate în campania anului 1986 amintim pandantivul din foiță de aur din necropola din punctul Cămin, jud. Satu Mare, fibula cu arc (unicat) și tiparul bival din piatră pentru turnat harpoane și celturi de la Coslogeni, jud. Călărași și depozitul de bronzuri compus din 43 piese din necropola de la Liubcova-Țiglărie, jud. Caraș Severin.

„Revista de istorie", tom 40, nr. 10, p. 1039—1045, 1987

Ca şi în anii trecuţi, în cercetarea complexă a unor aşezări neolitice, dintre care amintim : Drăguşeni, jud. Neamţ, Piatra, jud. Timiş, şi Iclod, jud. Cluj, s-a utilizat studierea interdisciplinară a materialului arheologic (analize paleofaunistice, folosirea calculatorului pentru delimitarea principalelor tipuri ceramice şi motive decorative), obţinîndu-se o imagine completă asupra evoluţiei şi dezvoltării unei comunităţi neolitice din cadrul culturii Cucuteni (Drăguşeni) şi o clasificare rapidă a repertoriului ceramicii neolitice (Parţa şi Iclod).

Din discuţiile purtate pe marginea rapoartelor prezentate, a rezultat necesitatea concentrării eforturilor în direcţia cercetării exhaustive a unor aşezări neolitice şi din epoca bronzului, deja identificate, ca şi în direcţia eliminării petelor albe de pe harta arheologică a ţării noastre, prin completarea informaţiilor privind procesul de neolitizare şi evoluţie a comunităţilor neolitice din zona de nord-vest a ţării, în special din zona Sighetului, şi din Dobrogea. S-a remarcat cu acest prilej necesitatea specializării unor cadre din rîndul absolvenţilor facultăţilor de profil în problemele legate de studierea epocii paleolitice.

Secţia a II-a a fost rezervată uneia din problemele prioritare de cercetare şi anume *civilizaţiei traco-geto-dacice*. Cele 30 comunicări, dintre care una cu caracter general legată de împlinirea, în acest an, a 1900 de ani de la urcarea lui Decebal pe tronul Daciei, au relevat principalele direcţii şi rezultate ale cercetării istoriei şi culturii geto-dacilor de la origini şi pînă la cucerirea romană. Unele dintre primele rapoarte s-au referit la cercetările arheologice efectuate în staţiuni din prima vîrstă a fierului (2 aşezări fortificate, o aşezare deschisă şi 3 necropole). Alte 21 rapoarte privesc cea de a doua epocă a fierului, respectiv momentele principale de afirmare a lumii geto-dacice (16 fortificaţii, 3 aşezări civile, 2 necropole, 2 săpături cu caracter de salvare).

Pentru prima epocă a fierului (Hallstatt), cercetările efectuate în fortificaţiile de la Subcetate, jud. Hunedoara şi Teleac, jud. Alba, în aşezările de la Remetea Mare, jud. Timiş şi Babadag, jud. Tulcea precum şi cele din necropolele de la Suceveni, jud Galaţi, Alimîndra, jud. Botoşani şi Teleşti-Drăgoeşti, jud. Gorj, au adus noi elemente privitoare la viaţa comunităţilor nord-tracice, la existenţa unor meşteşugari specializaţi (olari) în aşezarea fortificată de la Teleac şi la legăturile intercomunitare, relevîndu-se unitatea în ansamblu a civilizaţiei nord-tracice pe teritoriul carpato-danubiano-pontic.

Pentru cea de a doua vîrstă a fierului, corespunzătoare civilizaţiei geto-dacice, se constată investigarea, cu prioritate, a aşezărilor fortificate, prin continuarea săpăturilor într-o serie de staţiuni cercetate şi în anii pecedenţi, cum sînt cele de la Costeşti-Cetăţuie, Blidaru şi Tapae, jud. Hunedoara, Brad şi Răcătău, jud. Bacău, Săvîrşin, jud. Arad, Racoş, jud. Braşov; prin depistarea şi cercetarea unor obiective noi ca: Celei, jud. Olt, Divici, jud. Caraş-Severin, Mereşti, jud. Harghita, Stoina-Păişani, jud. Gorj, precum şi prin redeschiderea unor şantiere cercetate în urmă cu cîteva decenii, cum sînt cele de la Poiana, jud. Galaţi şi Miercurea Ciuc, jud. Harghita. Rapoartele prezentate au relevat faptul că majoritatea aşezărilor întărite şi a cetăţilor propriu-zise s-au dovedit a fi nu numai fortificaţii ridicate de o putere politică în plină ascensiune, dar şi mari centre de producţie şi comerciale, capabile să reflecte, prin bogăţia de materiale şi prin monumentalitatea construcţiilor descoperite în cadrul lor, evoluţia în ritm susţinut a civilizaţiei dacice şi nivelul înalt de dezvoltare la care ajunsese societatea geto-dacă în ajunul confruntărilor decisive cu Roma imperială. Contactul şi legăturile civilizaţiei geto-dacice cu lumea greco-romană, ilustrate şi prin numeroasele produse de import cît şi prin reproducerile executate de meşterii autohtoni, descoperite în aşezările geto-dacice, demonstrează atît posibilităţile de asimilare cît şi capacitatea creatoare şi originalitatea acesteia.

Prezentarea rezultatelor obţinute de pe urma săpăturilor întreprinse în marile aşezări şi fortificaţii geto-dacice au evidenţiat, pe de o parte necesitatea cercetării integrale a obiectivelor respective, iar pe de alta, nevoia investigării de noi obiective în zone mai puţin cercetate pînă în prezent. Menţionăm în această privinţă zona Olteniei, unde în ultimii ani au fost descoperite o serie de aşezari întărite, cum sînt cele de la Coţofenii din Dos şi Bîzdîna, jud. Dolj, Stoiana-Păişani, jud. Gorj, Celei, jud. Olt, prin care se relevă laturi noi ale civilizaţiei geto-dacice, în special în privinţa tipului de fortificaţie.

Descoperirea recentă a cetăţii de la Divici, jud. Caraş Severin, amplasată pe malul Dunării, datată în sec. I e.n., fortificaţie ce a funcţionat cel puţin pînă în perioada conflictelor din timpul lui Domitian, infirmă unele teze de ordin istoric mai vechi, privind o pretinsă cucerire a malului bănăţean al Dunării înainte de războaiele din vremea lui Decebal şi Traian.

Printre rezultatele de excepţie ale campaniei de săpături arheologice din anul 1986 menţionăm şi identificarea certă a anticului Tapae, prin descoperirea unei fortificaţii de pămînt în regiunea Porţilor de Fier ale Transilvaniei. Unele din caracteristicile aşezărilor sim-

ple, precum şi anumite elemente ale vieţii materiale şi spirituale geto-dacice au putut fi observate prin continuarea cercetărilor în staţiunile arheologice: Grădiştea, jud. Brăila, Lazuri, jud. Satu Mare şi Celik-Dere, jud. Tulcea.

Pe viitor, planul unitar de cercetări arheologice prevede o intensificare a săpăturilor în aşezările din sec. IV—III î.e.n. din Transilvania, unde se remarcă anumite lacune, cercetări care vor insista pe cunoaşterea unor perioade din Latènul geto-dacic mai puţin studiate pînă în prezent, ca de exemplu, perioada de la sfîrşitul secolului III î.e.n. şi prima jumătate a secolului II e.n., şi pe cunoaşterea diverselor aspecte privind riturile şi ritualurile funerare din perioada clasică.

La *secţia a III-a* privind *arheologia clasică greco-romană şi procesul simbiozei daco-romane* au fost prezentate 20 rapoarte, care au dus informaţii suplimentare cu privire la procesul de romanizare, la continuitatea de locuire dacică în timpul stăpînirii romane in cuprinsul celor două provincii, la caracterul aşezărilor rurale din Dacia romană, la sistemul defensiv roman şi la topografia internă a castrelor şi a cetăţilor romano-bizantine.

Fenomenul urban în general, viaţa economică-socială, riturile şi ritualurile de înmormîntare din Dacia şi Moesia Inferior au fost reliefate prin descoperirile de la Ulpia Traiana Sarmisegetusa (edificiul cu plan basilical), Tibiscum, jud. Caraş-Severin (ateliere de prelucrare a metalelor în vederea confecţionării de podoabe), Romula, jud. Olt (villa suburbana), Napoca, jud. Cluj (construcţiile monumentale dezvelite cu ocazia săpăturilor de salvare), prin cercetările din oraşul antic Tropaeum Traiani (zona necropolelor din sec. II—IV e.n.), din anticul Tomis (unde au fost depistate 5 necropole romane) şi din aşezarea rurală de la Micăsasa, jud. Sibiu (ateliere ceramice de produs *terra sigilatta*).

Date noi privind sistemele de fortificaţii romane şi topografia internă a castrelor au oferit rapoartele asupra cercetărilor de la Potaissa, jud. Cluj (cel dintîi comandament de castru principia de legiune săpată integral), Urlueni, jud. Argeş, Micia, jud. Hunedoara, Ilişua. jud. Bistriţa-Năsăud, Brîncoveneşti, jud. Mureş, Nălăieşti, jud Prahova ca şi cele referitoare la fortificaţile romane tîrzii, de pe malul Dunării, din zona hidrocentralei de la Porţile de Fier I şi II şi mai ales descoperirile de la Murighiol (Independenţa), jud. Tulcea, unde a fost pusă în evidenţă o continuitate aproape neîntreruptă de locuire din secolul IV î.e.n. şi pînă în secolul VII e.n.

În cadrul aceloraşi cercetări s-a urmărit culegerea de noi date privind oraşele greceşti vest-pontice, Histria, Tomis, Callatis şi Argamum, şi aşezările de la Nuntaşi şi Cogealac, jud Constanţa. Printre rezultatele de execuţie înregistrate în cursul campaniei din anul 1986, pentru această epocă, se remarcă descoperirea şi dezvelirea turnurilor porţii de sud ale castrului de la Apulum, jud. Alba, depistarea complexului thermal de la Geoagiu (anticul Germisara), jud. Hunedoara şi a bazilicii de la Histria.

În concluzie, se poate afirma că cercetările arheologice afectate epocii romane, cu componenţele sale — continuitatea şi romanizarea, au fost corect şi ştiinţific orientate. Prin rezultatele obţinute, ele au răspuns imperativelor istorice actuale, oferind noi dovezi certe care vin să infirme şi cu acest prilej tezele false care contestă procesul simbiozei daco-romane. Semnificative în acest sens se dovedesc: viaţa urbană, raporturile dintre autohtoni şi colonişti îmbinarea celor două civilizaţii dace şi romane, însuşirea limbii latine de către geto-daci, fenomene constatate atît în Dacia cît şi în Moesia Inferior.

La *secţia a IV-a* rezervată importantei perioade *de la daco-romani la români*, s-au trecut în revistă şi evidenţiat rezultatele obţinute în cercetările efectuate într-o serie de aşezări şi necropole, toate legate de diferitele etape ale etnogenezei românilor. O bună parte de rapoarte s-au referit la evoluţia populaţiei daco-romane în sec. II—V e.n., demonstrînd, pe baza materialelor descoperite, continuitatea de viată în întreg spaţiul dacic, infirmînd o dată mai mut, „teoria'' cezurii demografice cauzată de evenimentele din anii 274 (retragerea aureliană) şi 376 (invazia hunică). În acest sens, se evidenţiază săpăturile de la Mihălăşeni, jud Botoşani, Poeneşti şi Valea Seacă, jud. Vaslui, Sirna, jud. Prahova, Sighişoara, jud. Sibiu, Jabăr şi Timişoara-Freidorf, jud. Timiş, care atestă neîndoios permanenţa de locuire daco-romană pe întreg parcursul secolelor I—VI e.n.

Menţinerea raporturilor comunităţilor daco-romană cu romanitatea sud-dunăreană a fost scoasă în evidenţă prin descoperirile din staţiunile de la Vlădiceni, jud. Neamţ, Lechinţa de Mureş, jud. Mureş, Ţichindeal, jud. Sibiu, reprezentate de produsele ceramice de import din lumea romană (inscripţiile de pe amfore cu toponime latine, cu litere greceşti), de descoperirea tezaurelor monetare de denari romani de la Oarţa de Sus, jud. Maramureş şi de la Homiceni, jud. Neamţ, aceste de scoperiri constituindu-se, la rîndul lor, în mărturii ale continuităţii. O serie de alte comunicări au furnizat date privind perioada secolelor VI—IX e.n., etapă de timp în care romanitatea nord-dunăreană se structurează şi se consolidează lingvistic

și cultural, reușind să reziste valurilor de migratori și să capete o nouă calitate, ridicîndu-se, începînd cu sec. VIII e.n., pe o nouă treaptă, aceea de *popor român*.

Într-o serie de așezări din secolele VI—IX, cum sînt cele de la Lozna-Străteni, jud. Botoșani, Ștefan cel Mare, jud. Bacău, Banca, jud. Vaslui, Radovanu, jud. Călărași, Sirna, jud. Prahova și Sighișoara, jud. Mureș au fost descoperite numeroase dovezi ce demonstrează caracterul statornic, sedentar și tradițional al locuitorilor acestor așezări (practicarea agriculturii, extragerea și prelucrarea minereurilor, etc.) reflectate în urmele unor ateliere de fierărie, fragmentele de la cuptoare de redus minereul de fier, uneltele agricole și meșteșugărești. Totodată, unele cercetări, ca cele de la Sighișoara, jud. Mureș și Sirna, jud. Prahova, au surprins, pentru secolele VI—VII e.n., apariția unor grupuri alogene (slave) care s-au infiltrat, pe măsura procesului de coabitare, în comunitățile autohtone, sfîrșind prin a fi total asimilate. În secolul al VIII-lea e.n. urmele culturii materiale specifice acestora dispar total, impunîndu-se o cultură materială unitară de factură daco-romană, definită ca *civilizație veche românească*.

Discuțiile purtate pe marginea rapoartelor, care au avut în vedere importanța deosebită a cercetării acestei perioade, au relevat necesitatea intensificării și extinderii investigației lor în toate obiectivele arheologice din sec. IV—X pentru a se obține un număr cît mai mare și mai însemnat de dovezi în favoarea originii daco-romane a românilor, un accent deosebit punîndu-se pe stațiunile din Transilvania și Dobrogea. În același cadru s-a scos în evidență și necesitatea pregătirii de cadre tinere de cercetători în problemele specifice perioadei de formare a poporului român. De asemenea, se simte nevoia și unei mai ferme angajări în cercetarea interdisciplinară, printr-o mai strînsă colaborare cu specialiștii din discipline ca arheologia socială (sociologia istoriei), antropologia, etnografia, lingvistica și altele, al căror aport ar contribui la întărirea argumentelor continuității noastre istorice.

La *secția a V-a* privind *civilizația medievală românească* au fost prezentate 37 rapoarte, o parte privind sec. X—XIV, iar cealaltă parte perioada mai tîrzie a sec. XV — XVII. Comunicările au adus informații noi, interesante și de conținut pentru progresul cercetării istorice medievale românești. Cîteva referate s-au remarcat prin tematica abordată ca și prin rezultatele deosebite pe care le-au înfățișat. În acest sens, am menționa în primul rînd săpăturile de la Tîrgoviște, jud. Dîmbovița, săpături cu caracter de salvare, unde s-a surprins o fază mai veche a curții domnești, corectîndu-se astfel cronologia general acceptată pînă în prezent și s-au făcut noi observații în legătură cu sistemele de apărare ale complexului arheologic respectiv. Rezultate interesante s-au obținut și în săpăturile de la : Hațeg — Sîntămăria — Orlea, jud. Hunedoara, așezare, fortificată din sec. XI—XII ; la Cluj-Napoca, săpătură de salvare în zona str. Plugarilor, necropolă din sec. X, a cărei cercetare a permis stabilirea mai exactă a raporturilor dintre români și migratorii maghiari, aceștia din urmă prezenți în o fază mai veche a curții domnești, corectîndu-se astfel cronologia general acceptată pînă în grupe foarte reduse numeric ; Brăila, săpătură de salvare ce a permis cunoașterea începuturilor urbane ale acestei așezări de la Dunărea de Jos ; Suceava, săpături de salvare în perimetrul curții domnești (sfîrșitul secolului XIV) ; București — canalul Argeș, șantier de salvare important prin amploarea săpăturilor ; Dudașul Schelei, jud. Mehedinți, săpături de salvare în zona unde a fost descoperit un valoros tezaur datînd de la sfîrșitul secolului XIV ; Giurgiu, fortificație de la Dunărea de Jos, unde s-au înregistrat progrese în cunoașterea celor două faze ale cetății, fortificația romano-bizantină și cetatea medievală ridicată de Mircea cel Mare.

În finalul lucrărilor acestei secțiuni a rezultat că prioritățile majore ale cercetării evului mediu românesc trebuie dirijate în direcția finalizării săpăturilor din unele centre care durează de mult timp și a executării săpăturilor cu caracter de salvare în zonele supuse unor modificări de ordin social-economic și edilitar. Totodată o atenție specială trebuie acordată intensificării cercetării și chiar deschiderea de noi șantiere pentru perioada secolelor XI—XIII în vederea studierii legăturilor teritoriale și culturale dintre orizontul culturii Dridu (sec. VIII—X) și cele ale orizontului secolului al XIV-lea, momentul întemeierii statelor feudale românești de sine stătătoare. Se impune, de asemenea, ca în zonele mai puțin cercetate, cum este cazul părților de sud ale Moldovei, zona de est a Țării Românești, Oltenia, sud-estul Transilvaniei, să se treacă la o investigație mai susținută care să ne ofere o imagine completă a întregii vieți medievale românești.

Din comunicările și intervențiile la a XXI-a reuniune a arheologilor români, unde s-au înfățișat rezultatele preliminare ale cercetărilor întreprinse în campania anului 1986, se desprind cîteva concluzii de ordin general, în măsură să pună în evidență valoarea deosebită a noilor documente materiale descoperite pentru cunoașterea istoriei naționale și să indice totodată căi noi în activitatea de viitor. După cum a reieșit din discuțiile purtate în cadrul fiecărei secții, săpăturile întreprinse în campania anului trecut, incluse în planul unitar de cer-

cetări arheologice pe plan național, au urmărit să răspundă deopotrivă, după necesități si priorități, tuturor problemelor legate de istoria veche și medievală a României și să acopere, pe cît posibil, în mod egal, toate regiunile țării. Deși și de data aceasta s-a pus un accent deosebit pe cercetarea istoriei și civilizației tracilor și a geto-dacilor, domeniul în care aportul arheologic al anului 1986 se dovedește a fi în continuare demn de subliniat, totuși se simte nevoia imperioasă de a se acorda o atenție sporită investigației obiectivelor din aceste perioade prin intensificarea și extinderea săpăturilor arheologice. O atenție deosebită se cuvine a fi acordată cercetării mileniului I e.n., respectiv procesului de formare a poporului român, cu cele două laturi esențiale ale sale, continuitatea și romanizarea. Scăderea îngrijorătoare a numărului specialiștilor pentru această latură esențială a istoriei României se resimte în ultima vreme și pe planul cercetărilor arheologice. O creștere a numărului specialiștilor, însoțită de un sprijin substanțial și special ce trebuie acordat cercetărilor istoriei și civilizației mileniului I e.n. se impun în prezent mai mult decît altă dată cu precădere pentru Transilvania și Dobrogea.

S-au relevat și cu acest prilej eforturile făcute în direcția publicării rezultatelor săpăturilor sub formă de rapoarte, studii, monografii și sinteze. Cu toate acestea, se impun în continuare crearea de condiții necesare publicării unora din rezultatele de o deosebită importanță obținute în ultima vreme, rezultate care vor servi ca argumente noi în dovedirea originii daco-romane și a perenității românilor. În această privință se impune și o mai grabnică publicare a primelor rezultate ale săpăturilor arheologice anuale, prin aducerea la zi a seriei de „Materiale și cercetări arheologice" și editarea unor lucrări de amploare, cu caracter de sinteză, în limbi de circulație internațională.

Pe lîngă sarcinile ce decurg din planul unitar și prioritar de cercetare, arheologilor le revine importanta îndatorire suplimentară de a efectua săpături de salvare prilejuite de lucrările de hidroameliorații și cele ale unor mari șantiere de construcție. Asemenea sarcini se află cuprinse în planul de cercetări pe anul 1987, plan definitivat de către Comisia arheologică a Academiei de Științe Sociale și Politice si a Consiliului Culturii și Educației Socialiste, reunite în acest scop la Timișoara, în preziua începerii lucrărilor sesiunii. În același cadru s-a subliniat si de data aceasta nevoia consolidării și protejării monumentelor arheologice descoperite, evitînd astfel degradarea rapidă a acestora.

De pe urma aceluiași bilanț al săpăturilor a rezultat că arheologia se dovedește a fi numai o sursă permanentă a istoriei, ci și furnizor constant de îmbogățire a patrimoniului cultural național. Expoziția organizată în sălile complexului muzeal din Timișoara, cuprinzînd cele mai semnificative descoperiri ale ultimilor ani, ca și datele preliminare înfățișate de rapoartele de săpături au relevat în mod direct și această însemnată latură a cercetării arheologice românești.

Lucrările celei de-a XXI-a reuniuni arheologice de la Timișoara, desfășurată în condiți dintre cele mai bune asigurate de forurile locale de partid și de stat, au demonstrat și de data aceasta că cercetările arheologice, care cunosc de la an la an o mai bună organizarei și orientare tematică, reprezintă principala cale de reconstituire și cunoaștere a adevărului istoric. Numai pe baza dovezilor arheologice, care vor trebui substanțial îmbogățite, se vor putea da răspunsuri ferme celor care denigrează trecutul nostru istoric și se va ajunge la sporirea permanentă a argumentelor privind originea daco-romană a românilor și formarea poporului român în vechiul spațiu locuit de geto-daci.

Constantin Preda,
Cornelia Stoica

CONFERINȚA INTERNAȚIONALĂ „BERLIN 750 ANI"

Între 6 și 10 aprilie a.c. s-au desfășurat la Garzau (R.D. Germană) lucrările Conferinței Internaționale consacrate aniversării a 750 ani de la prima atestare documentară a orașului Berlin, conferință organizată de Academia de Științe a R D. Germane.

Tema Conferinței s-a intitulat : *Voraussefzunhen und Grundlagen der Stadtentwicklung in Mitteleuropa und die Anfänge europäischer Hauptstädte* (Premisele și baza dezvoltării orașelor în Europa centrală și începuturile principalelor orașe europene.)

La lucrări au participat invitați, specialiști în problema continuității urbane din antichitate la evul mediu, din următoarele țări europene : U.R.S.S., R.P. Polonă, R.S. Cehoslo-

vacia, R.P. Bulgaria, R.S. România, R.D. Germană, Franța, Belgia, Olanda, Elveția, Austria, R.F. Germania, Berlinul de Vest, Norvegia, Suedia, Finlanda, Danemarca, Anglia, Irlanda

Din țara noastră a participat Ștefan Olteanu de la Institutul de Arheologie al Academiei de Științe Sociale și Politice, care a prezentat comunicarea intitulată : „Geneza orașelor medievale românești, continuitate și discontinuitate de la antichitatea romană la evul mediu".

Lucrările Conferinței au fost deschise de vicepreședintele Academiei de Științe a R.D.G., W. Kalweit, membru „des Berlin Komitees" a R.D.G., care a subliniat în cuvîntul său importanța deosebită a manifestării științifice internaționale.

Toate cele 36 comunicări s-au ținut în plenară și au fost urmate de numeroase discuții, care s-au purtat după fiecare comunicare.

Comunicările au fost grupate în trei mari zone geografice, zone în care procesul trecerii de la antichitatea urbană la cea medievală s-a comportat diferit.

O primă grupă a cuprins teritoriile care au făcut parte din Imperiul roman sau din imediata lui apropiere, supuse unui puternic curent de romanizare, printre acestea figurînd și teritoriul țării noastre. Al doilea grup de comunicări s-a referit la zona geografică dominată de lumea slavă, influențată, mai mult sau mai puțin (în funcție de apropierea sau depărtarea față de frontierele romane), de civilizația romană. Cel de-al treilea grup de comunicări a privit zona țărilor nordice, lumea vikingă și normandă.

Comunicările din primul grup au evidențiat, în cea mai mare parte, continuitatea directă a vieții urbane de la antichitatea clasică romană la evul mediu ; au fost remarcate, totodată, unele discontinuități ale acestui proces, precum în cazul așezărilor urbane de la Huy Tournai, Paris, discontinuități din secolele V—VI în cazul primelor două orașe și VI—VIII în cazul Parisului (vezi comunicările : *Die frühmittelalterliche Stadt in Belgien*, de F. Verhaeghe ; *Zur Entstehung der mittelalterlichen Städte in der Niederlanden (8—13. Jh.) — Ergebnisse der Stadtkernforschung*, de H. Sarfatij ; *Entstehung und frühe Entwicklung der Stadt Paris* (1. Jh. v.u.z — *9. Jh.u.z.)*, de Ph. Velay. Făcînd parte din acest grup comunicarea prezentată de Șt. Olteanu a subliniat evoluția procesului urban la nordul Dunării din secolele II—III pînă în evul mediu demonstrînd că viața urbană de pe teritoriul Daciei romane a suferit, în timpul marilor migrații, o degradare sensibilă pînă la nivelul de evoluție rurală, fenomen întîlnit și în alte țări din Europa centrală și de apus ; dar odată cu finele secolului al VIII-lea asistăm la fenomenul de cristalizare a orașelor medievale, în multe cazuri pe locul fostelor orașe antice. De remarcat că unele dintre ele și-au păstrat vechea denumire pînă în evul mediu (de pildă, Capidava, Dinogetia). Menționăm că în concluziile finale ale Conferinței, prof. dr. Joachim Herrmann, directorul Institutului de istorie veche și arheologie din Berlin, referindu-se la problema romanizării și a continuității urbane din antichitate la evul mediu a inclus Transilvania în rîndul teritoriilor romanizate, în care orașele medievale își au o puternică tradiție antică.

În ceea ce privește formele de manifestare a procesului de urbanizare, comunicările prezentate au reliefat unele aspecte distincte potrivit condițiilor social-politice diferite existente de la o zonă geografică la alta : burg, civitas, castrum, gorodiște, fortificații etc. ca punct de plecare în cristalizarea fenomenului urban, subliniindu-se în chip deosebit rolul multora dintre acestea ca sedii politico-administrative ale diferitelor organisme și unități social-politice. Indiferent, însă, de forma pe care o îmbracă, procesul urbanizării prezintă pretutindeni o caracteristică comună fundamentală. Fie că este vorba de așezări întărite ce vor deveni orașe precum Bratislava sau Praga, Moscova. Vroclav sau Cracovia, Brașov sau Sibiu. fie că este vorba de burguri merovingiene și carolingiene, vikinge sau normande, precum Oslo, Stockholm, Haithabu Aarhus, Lübeck, Huy sau Tournai, Dublin sau Londra, Berlin sau Rostock etc., toate reprezintă centre de convergență umană aflîndu-se, aproximativ, în centrul unor grupări demografice de așezări rurale. Cum s-a arătat în concluzii, nu există un model de structurare urbană care să fie adoptat pretutindeni ; geneza urbană este, cum se știe, un proces foarte complex care s-a manifestat în forme diferite în funcție de condițiile economice și social-politice existente. S-a remarcat, de asemenea, că există unele particularități care dau identitate urbană unei așezări, ce se constituie în criterii de apreciere a nivelului atins de evoluția așezării corespunzătoare, cum ar fi, de pildă, pe lîngă cele economice, elemente de urbanistică medievală, arhitectură urbană (trama stradală), modalitatea de organizare a construcțiilor elemente de suprastructură urbană etc., precum și rolul de sedii politico-administrative și religioase ale acestora.

Referitor la momentul apariției așezărilor urbane medievale, referatele prezentate au arătat că, în general, acest moment se plasează, în cele mai multe cazuri, la finele primului mileniu al e.n., luînd naștere din simple așezări rurale, din fortificații de pămînt și lemn, din burguri merovingiene, carolingiene, vikinge sau normande (Nitra, Bratislava, Praga, Wroclaw, Cracovia, Szezecin, Arhus, Lübeck, Tournai, Paris, Stokholm, Oslo, Dublin, Copen-

haga, Haithabu etc. În ceea ce ne privește, această concluzie ne interesează în mod direct, deoarece și pe teritoriul țării noastre, după cum s-a demonstrat, sinteza urbană are aceleași origini care datează, în suficiente cazuri, din aceeași epocă. Sînt de menționat aici așezările fortificate întîlnite pe întreg teritoriul țării începînd de la finele secolului al VIII-lea, servind drept sedii ale conducătorilor politici locali. Unele dintre aceste fortificații au fost cercetate integral, precum cele din nordul Moldovei și din Transilvania, altele fiind pomenite în scrierile bizantine de epocă în diferite cronici sau documente de cancelarie cu denumirea latină de urbs, civitas, forum.

Astfel, Conferința Internațională consacrată aniversării a 750 de ani de la prima atestare documentară a Berlinului a adus, prin comunicările prezentate, contribuții importante la clarificarea controversatei probleme a genezei orașului medieval, a legăturii acestui proces cu antichitatea clasică într-o serie de țări europene context general remarcabil în care geneza urbană medievală românească și-a demonstrat propriile sale valențe.

Lucrările s-au desfășurat într-o atmosferă de lucru cu adevărat științifică, participanții, indiferent de regimul politic de care aparțineau, străduindu-se să aducă noi lumini în problema complexă a evoluției societății în epoca marilor migrații spre forme de civilizație urbană medievală; iar gazdele și-au demonstrat și cu acest prilej, capacitatea lor organizatorică.

Ștefan Olteanu

CĂLĂTORIE DE DOCUMENTARE ÎN R. P. BULGARIA

În intervalul 6 — 27 iulie 1987 am întreprins o deplasare de documentare în Republica Populară Bulgaria. Conform programului în baza căruia s-a desfășurat această deplasare, în perioada menționată m-am aflat la Sofia, unde am avut acces la Biblioteca Națională „Chiril și Metodiu", la Biblioteca Academiei Bulgare și la Biblioteca Institutului de Balcanistică. Documentarea întreprinsă a vizat studierea stadiului actual al cercetărilor din țara vecină cu privire la evoluția politicii externe bulgare în perioada interbelică, îndeosebi a politicii economice și a raporturilor economice. Aceasta corespunde cu preocupările mele legate de tema contractului actual de cercetare, referitor la ponderea și dinamica intereselor comerciale ale marilor puteri în țările din centrul și sud-estul Europei în perioada interbelică. Am reușit astfel să studiez o serie de lucrări și articole care tratau diferite aspecte ce prezintă interes pentru tema menționată privitoare la Bulgaria dar și la Iugoslavia și Grecia, care de asemenea se încadrează în cercetarea aceasta. Am avut totodată prilejul să studiez și materialele ce constituie ele însele surse primare de informație (statistici, situații economice), care, alături de cercetările mai recente, contribuie substanțial la îmbunătățirea documentării de care dispun în întocmirea lucrării de plan. În acest sens, o importanță specială merită menționarea posibilității ce mi s-a oferit de a cerceta, la Biblioteca Institutului de Balcanistică, fonduri documentare inedite. Este vorba despre documente diplomatice britanice, provenind de la Foreign Office, referitoare la situația politică și economică din Bulgaria, Iugoslavia, Grecia, cu referiri uneori bogate și la România, documente care nu se află în țara noastră și pe care le-am putut deci studia, pe microfilm, la biblioteca mai sus amintită. Ele aparțineau fondului de microfilme al Arhivelor Naționale și al Centrului Internațional de Informație asupra Surselor de Informare Balcanice și Mediteraneene (CIBAL). În limitele timpului disponibil și în lipsa, totuși, a posibilităților de copiere, am cercetat în aceste microfilme materiale lămuritoare, de pildă, asupra contextului în care s-a stabilit acțiunea politică și economică a Marii Britanii față de țările din sud-estul Europei în anul 1939 și 1940, în împrejurări de o însemnătate asupra căreia nu mai insistăm, fiind bine cunoscută.

În general, se poate deci afirma cu toată siguranța că documentarea întreprinsă s-a dovedit, în aceste condiții, deosebit de utilă, a revelat aspecte și surse documentare inedite, care îmi vor înlesni concluzii foarte necesare cercetărilor ce le întreprind în prezent ca și publicarea unor studii pe care intenționez să le inserez în revistele noastre de istorie.

În cursul șederii la Sofia, am fost primiți de membrii colectivului ce răspunde de redactarea *Istoriei Bulgariei*, în ziua de 8 iulie 1987, în cursul dimineții. Cu acest prilej am purtat un scurt dialog referitor la stadiul cercetărilor de istorie economică interbelică a Bulgariei cu profesorul S. Verov, cel mai de seamă specialist bulgar în acest domeniu.

Socotesc că deplasarea întreprinsă și-a atins deci obiectivul propus, constituind un prilej de simțitoare îmbogățire a informației științifice pe care o reclamă cercetarea în care sînt angajat în momentul de față.

Ion Stanciu

CARTEA ROMÂNEASCĂ ȘI STRĂINĂ DE ISTORIE

*** *Reflectarea istoriei universale în istoriografia românească*, coordonator științific prof. dr. Ștefan Ștefănescu, Edit. Academiei, București, 1986, 239 p.

Amploarea pe care au luat-o în ultimele decenii cercetările istorice, marea cantitate de informații intrată în circuitul științific în această perioadă fac tot mai necesară elaborarea unor instrumente de lucru : bibliografii, dicționare, cronologii menite să crească eficiența muncii științifice în secolul „exploziei informaționale".

În cazul volumului de care ne ocupăm în rîndurile de față interesului firesc cu care este receptată de lumea istorică orice lucrare de acest gen i se adaugă unul cu totul special acela de a ne afla în fața primei bibliografii ce prezintă — fie ea și selectiv — cercetările românești de istorie universală.

Mai trebuie arătat că în timp ce bibliografiile de istorie românească sînt relativ numeroase, monumentala *Bibliografie istorică a României* ajungînd la al VI-lea tom, bilanțul contribuțiilor românești de istorie universală se făcea în cîteva articole apărute în diverse reviste de specialitate „Analele Universității București" seria Istorie sau „Revista de istorie" și acesta numai pentru anii socialismului.

Lucrarea este rodul colaborării dintre Institutul de Istorie „Nicolae Iorga" și Biblioteca Centrală Universitară din București.

Într-o scurtă *Prefață* prof. univ. dr. Ștefan Ștefănescu, coordonatorul lucrării, arată că cercetările de istorie universală țin de începuturile istoriografiei românești prin Dimitrie Cantemir care a dat o lucrare devenită clasică în domeniul turcologiei *Incrementa atque decrementa auliae othomanicae* ele sînt ilustrate apoi de mari figuri ale istoriografiei românești, cum au fost A. D. Xenopol și Nicolae Iorga precum și de Vasile Pârvan, Gheorghe Brătianu, A. Oțetea, M. Berza, V. Papacostea.

În *Nota Redacției*, autorii* fac unele precizări în privința limitelor cronologice, structurii volumului și criteriilor de selecție a materialului documentar.

Lucrarea cuprinde opt capitole ; în primul sînt incluse lucrări cu caracter general Istoriografie, istorii naționale, următoarele cinci capitole prezintă cercetările de istorie universală românești din antichitate pînă în anul 1985, penultimul capitol se intitulează Românii din Balcani, lucrarea încheindu-se cu un capitol de Traduceri din istoriografia universală.

Capitolele (exceptînd I, VII și VIII) sînt împărțite în subcapitole tratînd de regulă istoria diferitelor continente Europa, Asia etc. fie unele momente istorice importante Cruciadele, Migrația popoarelor, Renașterea, Reforma, Epoca revoluțiilor, primul și al doilea război mondial, fiecare capitol încheindu-se cu subcapitolul relații ale românilor cu alte popoare.

Dacă asupra criteriilor cronologice care au stat la baza împărțirii în capitole a lucrării nu avem obiecții asupra structurii capitolelor ne permitem unele mici observații. La Cap. II — Antichitatea subcapitolul 8 este impropriu intitulat Relații ale românilor cu alte popoare, mai firesc ar fi fost Relații ale geto-dacilor ...

Capitolele III— IV— V au un subcapitol Cultură. Civilizație. Capitolului VI (Secolul XX) paragraful îi lipsește. În timp ce capitolele V— VI au un paragraf Relații internaționale de la capitolele anterioare acesta lipsește putînd creia cititorului impresia că pînă în sec. XVIII nu au existat asemenea relații.

În volum sînt incluse peste 4700 de titluri alături de lucrări monografice și de sinteze publicate în volum fiind incluse un impresionant număr de studii și articole din numeroase periodice din țară și străinătate, periodice de care cititorul poate lua cunoștință din *Lista de abrevieri*.

* Colectiv de redacție : Doina Făget (redactor responsabil), Adina Draica, Silvia Măruță, Eugen Denize, M.E. Rădulescu-Zoner. Colaboratori : Florica Singer, Maria Mihăilescu, Anca Podgoreanu, Doina Hanu, Viorica Prodan, Anca Fezi, Marianne Nichifor, Ion Stanciu, Tatiana Isticioaia-Budura, Kinga Tüdös. Traducători : Sanda Crișan, Andrei Niculescu, Gh. Neacșu.

Aceasta a impus colectivului de autori un mare volum de muncă în depistarea și selecția titlurilor. Credem că ar fi fost util să se renunțe la unele articole aniversative, de popularizare din „Lumea" sau „Magazin Istoric" și să fie incluse alte contribuții din revistele de specialitate omise de autori. Remarcăm de exemplu că substanțialul studiu *Cercetările românești de istorie universală din ultimele trei decenii și jumătate* de Zoe Petre, Radu Manolescu, Constantin Bușe („Revista de istorie" 7 8/1980) nu este menționat în volumul de față deși, consultarea bogatei sale bibliografii ar fi permis autorilor evitarea unor omisiuni. Parcurgerea titlurilor oferă lectorului desprinderea unor interesante concluzii. În primul rînd, faptul că cercetările românești de istorie sînt numeroase într-o largă arie de probleme de istorie universală. Deși ele s-au concentrat asupra zonelor apropiate spațiului românesc, a sud-estul european, Europa în general, în anii noștri, mai ales în ultimul sfert de veac istoricii români s-au preocupat și de istoria zonelor extraeuropene, America, Asia, Africa și chiar Australia. Mai este de relevat și faptul că după o anumită limitare a cercetărilor de istorie universală din anii 50, după 1965 asistăm la o puternică dezvoltare a studiilor de istorie universală reinnoindu-se tradiția acestor cercetări din perioada interbelică ilustrate de N. Iorga, Gh. Brătianu, V. Papacostea, D. Russo etc.

Apreciind încă odată strădania autorilor, impresionantul volum de muncă depus ne permitem în final unele observații si sugestii menite să îmbunătățească conținutul lucrării într-o eventuală nouă ediție.

Dintre lucrările care nu au fost reținute de autori și ar fi trebuit să fie, ne permitem să amintim cîteva Gh. Mușu *Lumini din depărtări* Edit. științifică și enciclopedică, 1981 ; V Kernbach, *Miturile esențiale*, Edit. Științifică și enciclopedică, 1978 ; Idem, *Biserica în involuție*. Edit. politică, 1982, D. Tudor, *Mari căpitani ai lumii antice*, vol. III, Edit. științifică, 1972, V. Hilt, I. Popovici, *Cum au cunoscut oamenii pămîntul*, Edit. științifică, 1967, *Relații internaționale în acte și documente*, vol. II, Edit. didactică și pedagogică, 1976. (În lucrare sînt menționate numai volumele I și III), *Memorial de război*, Edit. politică, 1976 ; Mircea Eliade, *Aspecte ale mitului*, Edit. Univers, 1978, Idem, *De la Zamolxis la Ghingis han* etc.

La capitolul traducerii din istoria universală semnalăm de asemenea unele omisiun A. Leroy Gourhan, *Gestul și cuvîntul*, 1981, Schliemann, *Pe urmele lui Homer*, 1979, R. și M. Seydewirz, *Operațiunea Linz*, 1979, E. Batisti, *Antirenasterea*, 1982, J. Brentjens, *Civilizația veche a Iranului*, 1978, toate în colecția Biblioteca de artă a Editurii Meridiane. La seria de izvoare bizantine mai trebuie reținut și volumul Ana Comnena, *Alexiada*, Biblioteca pentru toți, Edit. Minerva, 1977. La aceiași editură ar mai fi trebuit reținute E. Quinet, *Opere alese*, 1983 și G. F. Frazer, *Creanga de aur*, 5 vol. Lui Stefan Zweig, i s-au tradus în limba română și alte lucrări istorice *Maria Stuart*, *Joseph Fouché*, *Magelan*, iar lucrarea lui Poltorok *Epilogul de la Nurenberg* este precedată de alta *De la München la Nurenberg* de asemenea tradusă în limba română în 1963. Georges Blond mai are tradus în limba română și volumul *Debarcarea. Agonia Reichului* în Editura militară.

Prima ediție a lucrării lui Tokarev amintită la numărul 4669 a apărut în 1974 iar în 1976 ediția a II-a. La fel Foustel de Coulange amintit la nr. 4229 — 4230 mai are o ediție în Biblioteca de artă a Editurii Meridiane în anul 1984. Din colecția Idei contemporane mai puteau fi reținute volumele B. Commoder, *Cercul care se încheie*, L. Althuser, *Citindu-l pe Marx*, G. Prestipino *Natură și societate*. Lucrarea *În tranșeele Stalingradului*, amintită la nr. 4520 nu este o lucrare istorică ci un cunoscut roman care are o ediție mai recentă în Editura Univers. Alte neîmpliniri ale volumului puteau fi evitate printr-o mai atentă citire a manuscrisului înainte de a fi predat la tipar, repetări de titluri în cadrul aceluiași capitol. *Constantin cel Mare* de I. Barnea și O. Iliescu este citată atît la nr. 1127 cît și la 1235 diferind nr. de pagini 212 — 112. La fel *Civilizația sumeriană* de C. Daniel apare la nr. 531 în mod corect și la nr. 1033 greșit. Lucrarea *Focul ocrotit de ape* este semnată numai de C. Mureșan cum apare la nr. 2167 nu și de D. Almaș cum apare la nr. 1738. Lucrarea *Emilian Pugaciov* este trecută la nr. 2314 incorect și la nr. 4731 corect dar cu numele autorului în două transliterații. Jijca la primul număr, Žižka la ultimul. Aceasta pentru că autorii au încercat să translitereze numele după uzanțele internaționale ; la fel cu numele mareșalului Jukov care pe coperta cărții sale memorialistice *Amintiri și reflecții* apare în această formă iar în volumul nostru forma Žukov la nr. 4734, firesc ar fi fost să se păstreze forma de pe foaia de titlu.

Sinteza *Istorie universală. Epoca contemporană* 2 vol. editată de Editura didactică și pedagogică apare corect la 3093, precum și la capitolul *Traduceri* sub nr. 4323. Credem că la ultimul număr autorii au avut de gînd să treacă lucrarea *Istoria universală* vol. I—III sub red. acad. Jukov tradusă din limba rusă și apărută la Editura științifică.

O serie de titluri sînt citate în alte capitole decît cele firești, articolul lui C. Iordan de la nr. 1654 trebuia citat la cap. sec. XX nu la subcapitolul *Reforma*. Titlul de la nr. 2636, trebuia de asemenea inclus în cap. sec. XX și nu cel anterior. De asemenea titlurile de la

nr. 2871, 2986, 3320 sînt incorect încadrate în volum. La acestea mai amintim o serie de greșeli de tipar care repetăm la o citire mai atentă puteau fi evitate

Observațiile de mai sus le-am făcut nu pentru a amenda munca autorilor, lăudabilă în ansamblu ei, nu pentru a nu recunoaște marea utilitate a volumului, ci în speranța că volumul va vedea o nouă ediție, de dorit într-o limbă de circulație, pentru a fi de folos și istoricilor străini.

Salutind încă odată apariția acestei lucrări apreciem că ea va fi utilă cu toate neîmplinirile ei slujitorilor muzei Clio.

Mihai Oprițescu

*** *Pagini dintr-o arhivă inedită*, Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Antonie Plămădeală, Edit. Minerva, București, 1984, XLVI + 435 p.

Este un merit al literaturii istorice din perioada recentă preocuparea față de necesitatea „restituirilor", mai ales în ceea ce privește unele personalități ale istoriei și culturii naționale, intrate multă vreme într-un regretabil și dăunător con de umbră. S-a creat, si nu numai din aceste motive, artificial, fără îndoială, o situație în care generațiile mai tinere nu cunosc nimic, sau foarte puțin, despre una ori alta din personalitățile care au animat la un moment dat, prin gîndul și fapta lor, viața spirituală și politică a țării și poporului nostru. Pe de altă parte, dorința unor istorici și istorici literari de a aduce la cunoștința specialiștilor și a publicului larg știri și informații inedite, mai ales sub forma unor culegeri de documente, de regulă însoțite de studii introductive, a creat o relativ bogată literatură de acest gen oarecum aparte, gen cu rigorile și tehnicile sale precise, de o necesară acribie științifică— nu întotdeauna susținută de argumentul faptei, lucrări care nu rareori sînt dificil de urmărit, dar și mai greu de utilizat. Nu de puține ori alăturarea unor texte apare haotică și fără criterii bine stabilite, lipsind ori argumentul cronologic ori cel tematic, sau mai rău, ambele.

Necesității de a răspunde unor asemenea imperative, se subscrie, subliniem de la început, culegerea de scrisori întocmită de reputatul istoric Antonie Plămădeală, intitulată modest și oarecum impropriu față de conținut, *Pagini dintr-o arhivă inedită. Documente literare.*

Culegerea de scrisori adresate primului patriarh al României întregite, Elie Miron Cristea (1868—1939), de către oameni de cultură, istorici ori politicieni, depășește cu mult—prin simplul fapt al apariției—importanța obișnuită ce se atribuie unor astfel de realizări editoriale în mod curent. Cu atît mai mult cu cît personalitatea polivalentă a lui Miron Cristea nu este deloc, sau aproape deloc, cunoscută generațiilor mai noi, chiar și de istorici.

Această lacună este în bună parte remediată prin masivul studiu introductiv elaborat de Antonie Plămădeală care, în plus, are și meritul de a aduce informații deosebit de utile și despre unii din corespondenții lui Miron Cristea, între care în primul rînd trebuie amintit Vasile Stroescu. Dacă, în mod cert, cuvintele noastre sînt prea sărace pentru a sublinia importanța celor cîteva pagini referitoare la marele filantrop român, la fel este de sigur că referiri asemănătoare, nu similare ca întindere desigur, s-ar fi impus și vis-à-vis de alte personalități ce-și găsesc locul între filele acestei cărți. Notele nu suplinesc întotdeauna. Întinsul studiu introductiv conturează convingător, cu argumente in bună parte necunoscute pînă acum și mai ales cu indicații bibliografice concludente, variate aspecte ale multilateralei activități desfășurate de Miron Cristea ; astfel este readusă în atenție contribuția lui Miron Cristea la studiul și interpretarea operei eminesciene faptul că editorul a găsit de cuviință să publice la finele acestui tom teza lui Miron Cristea intitulată, *Eminescu. Viața și opera. Studiu asupra unor creații mai noi din literatura română,* apare de o utilitate mai presus de îndoială, dar oricum nu constituie material de arhivă ; este apoi analizată pasiunea lui Miron Cristea pentru creația populară, pentru creatorii acesteia care sînt păstrătorii unor „neîntrecute producte spirituale izvorîte din creierul românului" ; un loc corespunzător este acordat, în economia studiului introductiv, și altor probleme legate de rolul jucat de Miron Cristea în activitatea publică și culturală a românilor, mai ales din Transilvania înainte de Unirea cea mare. Astfel sînt elucidate în bună parte probleme legate de înființarea „Astrei", de înființarea băncii culturale „Lumina" la Sibiu, de „aventura" documentelor familiei Grecianu etc.

Iată de ce această parte a volumului ce-l prezentăm ni se pare extrem de reușită, înfățișînd luminile unei personalități reale ; umbrele i-au fost date de „uitarea" și „tăcerea" impusă de vremuri.

Cuprinsul propriu-zis, corespondenţa adresată *lui* Miron Cristea ni se înfăţişează stufos, foarte interesant prin conţinut, dar, prin însăşi natura materialului prezentat, susceptibil de a fi supus discuţiilor şi interpretărilor.

În primul rînd, selecţia şi ordonarea corespondenţilor, nu pare a fi rodul unor criterii ferme ; nu este nici tematică, nici cronologică. Este greu de înţeles alăturarea lîngă două scrisori ale dr. Constantin Angelescu, a două scurte misive primite de la poetul C. D. Anghel ; şi exemplele în acest sens ar putea continua. Referitor la dr. C. Angelescu, ne permitem să amintim că acesta a fost şi prim-ministru al României, imediat după asasinarea lui I. G. Duca, ceea ce nota explicativă (p. 1 2) nu aminteşte. Multe elemente de interes privind viaţa ştiinţifică şi culturală, patronată de Academie sînt cuprinse în scrisorile trimise lui Miron Cristea de Ion Bianu în intervalul 1910—1934. Corespondenţa trimisă de Martha Bibescu, între altele, ne readuce în atenţie evenimentul aducerii în ţară, din Turcia, a rămăşiţelor pămînteşti ale lui Constantin Brîncoveanu : şi aici, p. 19, se remarcă o inadvertenţă în notiţa bio-bibliografică a Marthei Bibescu ; aceasta nu s-a născut în anul 1898, ci in 1890 ; ar fi greu de presupus că la vîrsta de 10 ani a scris *Les nuits paradis*, carte premiată de Academia Franceză, cum rezultă din nota nr. 3.

Informaţii de neîndoielnică valoare sînt cuprinse în scrisorile trimise de Iosif Blaga, mai ales referitoare la „Societatea pentru crearea unui fond de teatru român", întreprindere culturală de reală importanţă în viaţa culturală a românilor din Transilvania în primii ani ai secolului nostru. Desigur, spaţiul nu ne permite să amintim fiecare scrisoare, nici măcar fiecare corespondent în parte ; aproape fiecare persoană cu oarecare renume în cultura sau viaţa politică românească dintre 1900 şi 1938, se regăseşte în lista corespondenţilor lui Miron Cristea ; chiar şi acest simplu fapt este mai mult decît semnificativ. Nicicum nu poate fi lipsită de interes, chiar dacă pe teme aparent minore, corespondenţă semnată Nicolae Iorga, Octavian Goga, Eugen Brote ori George Coşbuc, T. V. Păcăţian ori Take Ionescu, Vasile Goldiş ori Vasile Stroescu, din ale cărui scrisori sînt, din fericire, publicate aici unele deosebit de semnificative.

Volumul se încheie, cum am mai menţionat, cu studiul de tinereţe al lui Miron Cristea, despre Eminescu şi cu o interesantă culegere de proverbe populare adunate de Miron Cristea, ca şi alte documente provenite din aceeaşi arhivă.

Aceste elemente, pe care ne-am străduit să le reliefăm în rîndurile noastre, concură în a aprecia, dacă nu într-u totul modul de redactare, ţinuta generală şi mai ales importanţa istorică şi pentru istoria literară a acestui volum. El nu poate fi considerat însă decît ca un început care se cere continuat.

Adrian Stănescu

L. I. KISELEVA, *Zapadnoevropeiskaia rukopisnaia i peceatnaia kniga XIV—XV v.v.*, Edit. „Nauka", Leningrad, 1985, 304 + 16 il. + 4 tabele

Alexandra Dimitrievna Liublinskaia şi Vladimir Sergeevici Liublinski, continuatori de tradiţii renumite ruseşti, au creat în perioada postbelică o nouă şcoală prin pregătirea unei pleiade de cercetători iluştri în domeniul codicologiei şi a istoriei cărţii manuscrise şi tipărite din Europa apuseană. Mulţi dintre reprezentanţii generaţiei noi de savanţi s-au afirmat, prin studiile şi monografiile publicate, nu numai în U.R.S.S., ci şi pe plan european. Rezultatele dobîndite de ei în cercetarea fondurilor bogate de cărţi manuscrise şi tipărite apusene, ce se păstrează în marile biblioteci din U.R.S.S. şi în special din Leningrad şi Moscova, au intrat de pe acum în patrimoniul european al ştiinţei de carte.

În rîndul noii generaţii de savanţi sovietici un loc de frunte ocupă Liudmila Ilinicina Kiseleva, eleva şi apoi colaboratoarea soţilor Liublinski, care au ilustrat şi reprezentat cu cinste medievistica sovietică din Leningrad pe plan european. După un număr important de studii valoroase şi unele descoperiri de-a dreptul senzaţionale, precum şi în urma publicării unor cărţi valoroase, L. I. Kiseleva, acum şefa Secţiei de carte rară de la Biblioteca Academiei de Ştiinţe U.R.S.S. din Leningrad, a scos la finele anului 1985 o monografie-sinteză despre cartea manuscrisă şi tipărită din Europa apuseană în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, abordînd în special aspecte de codicologie şi de bibliofilie.

Referindu-ne la cartea realizată de L. I. Kiseleva se impun, în ce priveşte documentarea ei, două constatări majore. Mai întîi relevăm faptul că monografia se bazează şi pune în valoare bogatele fonduri de cărţi apusene manuscrise şi tipărite în special din Biblioteca Publică de Stat M. E. Saltîkov-Şcedrin şi Biblioteca Academiei de Ştiinţe a U.R.S.S. din Leningrad,

fără să neglijeze și alte biblioteci leningrădene sau din alte centre ale Uniunii Sovietice. Este pentru prima dată cînd comorile acestor biblioteci sînt puse în valoare în cadrul unei monografii-sinteze, ea fiind însoțită și de ilustrații în culori, realizate la un nivel tipografic ridicat, reproduceri după cele mai frumoase și reprezentative cărți manuscrise.

Valoarea cărților manuscrise este pusă în evidență de autoare în cadrul larg al istoriografiei apusene despre carte. L. I. Kiseleva a recurs deci la o bibliografie internațională extrem de bogată, practic la mai toate lucrările de bază și monografii publicate în special în limbile franceză, engleză și germană. În cadrul unui dialog fecund cu istoriografia apuseană extrem de bogată Kiseleva nu numai că reușește să realizeze o sinteză a rezultatelor dobîndite, dar încearcă cu succes să deschidă noi orizonturi, să propună noi metode și mijloace de investigație, să facă cunoscut specialiștilor concluziile ce se degajează din studierea migăloasă a cărților manuscrise și tipărite apusene, ce se găsesc în fondurile sovietice amintite.

Este, poate, cazul să menționăm că o asemenea perspectivă de investigații a fost deschisă pentru autoare cu peste un deceniu în urmă cînd mentora ei Alexandra Dimitrievna Liublinskaia inițiase întocmirea unui catalog cumulativ al cărților manuscrise cu alfabet latin păstrate în U.R.S.S. Încă pe atunci L. I. Kiseleva făcuse parte, alături de alți colegi mai tineri sau mai vîrstnici, din colectivul format de renumita savantă sovietică, A. D. Liublinskaia. care amintea că în diferitele fonduri din Uniunea Sovietică se păstrează circa 1 000 de cărți manuscrise apusene din secolele al XIV-lea și al XV-lea și peste 20 000 de incunabule.

În cadrul acestei activități L. I. Kiseleva a pregătit împreună cu alți colaboratori sau singură două cataloage care se refereau la *Manuscrisele latine de la Biblioteca Academiei de Științe a U.R.S.S. Descrierea manuscriselor cu alfabet latin din secolele X—XV (1978)* și *Manuscrisele latine de la Matenadaran* (1980).

În ce privește structura cărții la care ne referim, ea este alcătuită din patru mari capitole, o introducere și concluzii. Primul capitol are titlul : *Codicologie — bibliografie. Alcătuirea cărții manuscrise din secolele al XIV-lea și al XV-lea și producerea cărții tipărite.* În capitol sînt abordate următoarele probleme : crearea corpului de carte, prepararea caietelor și așezarea textului, aparatul auxiliar al cărții, formarea și funcțiile ei, legătura dintre codicologie și textologie. coperta cărții ca izvor de informație. Capitolul al doilea, intitulat *Scrierea și caracterele literei de tipar* se referă la caracteristicile scrierii manuscriselor din secolele al XIV-lea și al XV-lea, la caracterele literelor de tipar din a doua jumătate a secolului al XV-lea, la problema caracteristicilor individuale ale scrierii și la metodele ei de cercetare. Capitolul al treilea de o întindere, ceva mai mare decît celelalte, are ca subiect *Ornamentarea și ilustrarea cărții din secolele al XIV-lea și al XV-lea* și cuprinde următoarele aspecte : particularitățile ornamentării cărții manuscrise din secolul al XIV-lea, specificul decorului de carte manuscrise din secolul al XV-lea, ilustrarea cărții manuscrise din ecolele al XIV-lea și al XV-lea, conținutul și funcțiile ei, ilustrația în cartea tipărită. Capitolul al IV-lea și ultimul ce poartă titlul de *Tipurile cărților și bibliotecilor în Europa apuseană în secolele al XIV-lea și al XV-lea* dezbate problema structurii de conținut a cărților manuscrise și tipărite, precum și a tipurilor de biblioteci.

În felul acesta autoarea studiază structura cărții manuscrise din perioada premergătoare tiparului și începe acest studiu cu prepararea materialului, a caietelor, continuă cu plasarea textului în pagină și terminînd cu formarea aparatului auxiliar. Cercetarea comparată a cărții manuscrise și a cărții tipărite a prilejuit autoarei o serie de concluzii interesante, dintre care se evidențiază constatarea că dezvoltarea producției meșteșugărești de carte manuscrisă a pregătit în mod nemijlocit apariția tiparului. Totodată, analiza scrierii și a decorului din cartea manuscrisă cu caracterele literelor de tipar și cu materialul ilustrativ din cartea tipărită a făcut posibil ca L. I. Kiseleva să ajungă la unele constatări originale despre legătura strînsă dintre cel care a scris cartea și artistul care a ornamentat-o, dintre tipograf și xilogravor etc. În același timp, prin acest studiu comparat. autoarea a reușit să acumuleze un material documentar bogat despre specificul național și chiar local al prezentării grafice și artistice a cărții.

Perioada la care se referă L. I. Kiseleva în cartea sa este cea a afirmării curentului de renaștere în Europa apuseană și centrală. Era firesc ca ea să se oprească și să analizeze mai pe larg modificarea produsă de renaștere în domeniul structurii cărții manuscrise și tipărite. În această investigație Kiseleva ca și întreaga cercetare bibliologică sovietică pornește nu de la împărțirea tradițională (carte bisericească și carte laică) folosită în istoriografia apuseană, ci de la principiul funcționalității cărții, reconstituind această structură în funcție de finalitate, în funcție de rolul și rostul social al cărții. Abordarea este în felul acesta mai complexă, iar cercetarea mai dificilă, dar și rezultatele sînt mai eficiente, mai apropiate de realitățile timpului.

L. I. Kiseleva subliniază apoi că trebuie făcută o distincție netă între influența conținutului cărții, a ideilor expuse în text asupra conștiinței sociale și funcția cărții, care este determinată de nivelul de cultură materială și spirituală a societății. Cercetarea cărții ca obiect

de cultură materială într-o anumită măsură a fost legată de cercetarea ei ca fenomen social, căci întrebarea cum anume a fost creată cartea este inseparabilă de întrebările de cine anume a fost ea creată, cu ce scop şi finalitate s-a scris sau s-a tipărit o carte, cărui cititor, căror pături, grupe sau clase era ea destinată, cum şi de cine a fost folosită cartea, care era relaţia dintre realizarea materială a cărţii şi finalitatea ei, sau, altfel spus, în ce măsură depindea înfăţişarea exterioară a cărţii de finalitatea ei, care este conţinutul diferitelor tipuri de carte şi cum se afirma comanda socială, s-au modificat oare rolul cărţii şi tematica lor o dată cu apariţia tiparului? Toate acestea sînt întrebări pasionante la care autoarea ne oferă răspunsuri pline de interes.

Monografia publicată de L. I. Kiseleva constituie, totodată, un excepţional instrument de lucru, care sintetizeaza o vastă experienţă in domeniul metodelor de datare şi localizare a cărţilor manuscrise, al atribuirii lor pe baza ornamentelor şi miniaturilor studiate comparativ. Autoarea propune o nouă metodă de identificare, anume metoda statisticii matematice, pe care a aplicat-o cu succes în cercetarea cărţilor manuscrise apusene din secolele al XIV-lea şi al XV-lea şi a incunabulelor păstrate în Biblioteca Academiei de Ştiinţe a U.R.S.S., Biblioteca Publică M. E. Saltîkov-Şcedrin din Leningrad şi în cea de la Matenadaran. L. I. Kiseleva discută pe larg, analizează în mod critic metodele elaborate şi folosite de I. Macloa (în *Paliographie romaine*, Madrid, 1952) şi L. Gillisen (în *L'expertise des écritures médievales*, Gand, 1973) şi propune inlocuirea lor cu metoda statisticii matematice, care reprezintă — după ea — o elaborare a mijloacelor de adunare, grupare şi analiză statistică a datelor, adică a informaţiilor obţinute prin constatarea repetată si constantă a fenomenului studiat. Pentru identificarea scrisului, a grafiei autoarea şi-a propus să introducă în această investigaţie noţiunea *caracteristicilor cantitative ale literelor* luate din texte diferite, *elaborarea matematică* a acestor caracteristici şi compararea lor. Pentru aceasta a reţinut din scrierea latină literele i, u, m şi n. Pe baza parametrelor stabilite ea a analizat din textele alese cîte 20 de litere pe care le-a examinat cu un microscop binocular stereotip, care poate mării obiectul studiat de la 5 la 56 ori. Rezultatele au fost cuprinse în tabele, folosite in calculele de statistică matematică la Institutul de geochimie si fizică a mineralelor al Academiei de Ştiinţe a Republicii Socialiste Sovietice Ucrainene. Programul a fost elaborat de cunoscutul specialist L. S. Finkel. Diagramele de coordonate alcătuite pentru textele studiate au fost supuse aşa-numitei analize de factori, folosindu-se pentru aceasta masina de calcul IBM. Kiseleva, în elaborarea noilor metode a realizat următoarele operaţii : 1) introducerea caracteristicilor cantitative ale literelor; 2) evidenţierea posibilităţilor de interpretare cu ajutorul maşinei de calcul IBM a acestor caracteristici pentru descrierea şi compararea textelor; 3) verificarea posibilităţilor de clasificare a textelor, bazîndu-se pe complexul de metode oferite de statistica matematică.

Tot cu titlul de exemplu reţinem şi constatările deosebit de interesante oferite de L. I. Kiseleva în privinţa ilustrării cărţii tipărite din a doua jumătate a secolului al XV-lea. Ea arată că din numărul total de circa 12 milioane de exemplare apărute pînă in anul 1500 circa două milioane şi jumătate au fost ilustrate cu precădere după xilogravuri. Autoarea reţine faptul că în cărţile tipărite în limba latină se găsesc ilustraţii extrem de puţine sau ele lipsesc cu desăvîrşire, pe cînd cărţile tipărite în limbile naţionale sînt bogate în ilustraţii. Cartea tipărită a continuat şi în privinţa ilustrării tradiţia cărţii manuscrise, dar ea a şi statornicit o nouă tradiţie în special prin tiparul din Ţările de Jos şi din Italia (mai ales Veneţia). Kiseleva face o serie de constatări judicioase si în ce priveşte specificul ilustrării de carte tipărită în funcţie de regiuni şi ţări.

Cartea publicată de L. I. Kiseleva dovedeste încă o dată că o lucrare de durată, densă în idei şi informaţii se poate realiza numai printr-o muncă tenace şi bine organizată. Într-adevăr, după o muncă de benedictin în alcătuirea cataloagelor de cărţi manuscrise apusene, în analiza minuţioasă a incunabulelor, L. I. Kiseleva a dobîndit o experienţă pe care a reuşit cu brio să o sintetizeze in recenta sa monografie dedicată cărţii manuscrise şi tipărite apusene din secolele al XIV-lea si al XV-lea, monografie ce va reţine, fără îndoială, atenţia specialiştilor şi care va avea darul să deschidă noi orizonturi în domeniul istoriei cărţii şi tiparului apusean.

Ludovic Demény

*** *L'agricoltura romana. Guida storica e critica*, Editori Laterza, Roma, 1982, 188 + XXXVI p.

Editura italiană de orientare marxistă Laterza a publicat sub îngrijirea istoricului Luigi Capogrossi Colognesi o culegere de patru studii dedicate situaţiei agriculturii romane într-o perioadă extrem de frămîntată din istoria statului roman : ultima etapă a republicii şi începutul

imperiului. Fenomenele istorico-economice care au dus la transformări fundamentale în relaţiile agrare şi în sistemul de exploatare a pămîntului au suscitat şi continuă să suscite interesul cercetătorilor. Pornind de la această situaţie, Luigi Capogrossi Colognesi repune în circulaţie studiile de faţă, consacrîndu-le o amplă analiză critică în substanţialul studiu introductiv care face deschiderea volumului. Motivind efortul editorial întreprins, el arată că, în ceea ce priveşte organizarea agriculturii romane în aceste secole, s-au creat o serie de idei preconcepute legate de „bunăstarea, bogăţia şi ordinea desăvîrşită, de înalta productivitate, care se asociau cu marea aviditate a proprietarilor funciari de a-şi spori proprietăţile" (p. VII VIII). La polul apus se gravitează în jurul ideilor pesimiste legate de dezvoltarea marii proprietăţi. Încercînd să pună ordine in diversele teorii elaborate de-a lungul timpului, cercetătorul face o incursiune în istoriografia de specialitate, începînd chiar cu anticii care au receptat transformarea economiei agrare romane : Cato, Varro, Columella, Plutarh, Pliniu, şi continuind cu istoriografia modernă : Heyne, Neibuhr, Mommsen, Weber, Kornemann. El arată că ponderea au avut-o studiile istorico-juridice, politico-instituţionale, cele despre istoria agrară fiind, în general, neglijate. iar cînd acestea au existat, erau caracterizate, de obicei, prin formalism. Însă nu acesta este cazul studiilor alese de Luigi Capogrossi Colognesi spre redifuzare.

Primul dintre ele aparţine finlandezului H. Gummerus, este intitulat, in traducerea italiană *L'azienda agricola romana e l'economia agraria nell'opera di Catone* şi a fost publicat prima dată la Leipzig în 1906 (p. 1—40). Studiul analizează *Libri de agricultura* aparţinînd lui Cato. Gummerus atenţionează in repetate rînduri asupra spiritului modern de care e cuprinsă opera lui Cato, latinul propunînd un model ideal al *villa*-ei, în care „capitalul investit" aduce maximum de „profit" posibil. *Villa* lui Cato este limitată ca suprafaţă : 100 de iugăre pentru vie sau 240 de iugăre pentru plantaţia de măslini. Stabileşte numărul optim al personalului necesar exploatării în fiecare caz şi descrie chiar desfăşurarea procesului de muncă, propunînd adevărate „*leges*" ale producţiei, vinzării şi cumpărării. Apropierea de un mare oraş sau căi de comunicaţie cît mai bune sînt condiţii de bază pentru realizarea cîştigului maxim. Totul este subordonat unei idei centrale : a vinde cît mai mult şi a cumpăra cît mai puţin, astfel dobîndindu-se autonomia *villa*-ei. Dar, după cum remarcă Gummerus, *villa* lui Cato este departe de a-şi produce întreg necesarul de bunuri. Sclavii de care dispune nu sînt calificaţi decît în munca ogorului, deci trebuie să cumpere din afară îmbrăcăminte (cel puţin cea a sclavilor), obiectele de mobilier în marea lor majoritate, produsele ceramice şi metalice. În casă ar putea fi executată îmbrăcămintea stăpînului şi a familiei sale-principala activitate a *domina*-ei, ca şi diferitele împletituri. Însăşi construirea *villa*-ei necesită mină de lucru din afară, calificată în aşa ceva. Cînd este necesară o mai mare intensitate a muncii in exploatarea pămîntului, poate fi angajat un antreprenor, care are proprii săi salariaţi. Meritele lui Gummerus-subliniază Luigi Capogrossi Colognesi constau în integrarea *villa*-ei într-un mai amplu sistem economic, lămurind complexul context al cooperării dintre munca liberă şi cea servilă, in „analiza articulată a raporturilor de schimb între gospodăria agricolă, producţia meşteşugărească şi comerţ" (p. XVI). Toate acestea fac ca studiul lui H. Gummerus să se menţină în actualitate.

Sovieticului V. I. Kuziscin ii aparţine lucrarea *L'espansione del latifondo in Italia alla fine della Repubblica* (p. 41—64), apărut în 1957. Principala problemă studiată este apariţia şi avîntul latifundiei. Cercetătorul contrazice de la început ceea ce el numeşte „postulatul" că la sfîrşitul Republicii marea proprietate funciară se identifica cu latifundia, ceea ce nu este demonstrat. Se face distincţia corectă între *latifundium* şi marea proprietate funciară, prima formă fiind ceva nou şi încă rar în secolul I î.e.n. Cea mai freeventă este marea proprietate funciară ca sumă a proprietăţilor mici şi mijlocii, dispersate şi cu slabe legături intre ele, dar aparţinînd aceluiaşi stăpîn. Unul dintre argumente este lucrarea lui Varro, scrisă in 37 î.e.n., prima în care se foloseşte termenul *latifundium* (I, 16, 4), însă numai o singură dată. Situaţia se schimbă radical în secolul I e.n., cînd diferitele izvoare menţionează efectele negative ale latifundiei pentru agricultură. Kuziscin se ocupă apoi de locurile cele mai propice formării latifundiei (Cassino, Irpinia, Etruria, ş.a.), care sînt şi cele mai fertile. Explicînd etapele de formare a latifundiei, demonstrează că s-a petrecut un proces de concentrare a proprietăţii, multe persoane avînd terenuri în aceeaşi zonă, care apoi s-au unit în latifundie. Existau şi destule obstacole în calea creerii unui asemenea tip de proprietate. De exemplu, sistemul agrimensural delimita strict o proprietate de alta, inclusiv ca mărime a lotului, dar nimic nu interzicea ca mai multe loturi să aibă acelaşi stăpîn. Se adăugau dispersarea acestor proprietăţi în toată Italia, slaba productivitate a latifundiei, chiar şi dreptul roman care nu susţinea latifundia, pentru că nu garanta indivizibilitatea bunurilor agricole, care se împărţeau între moştenitori. Concluzia lui Kuziscin este că, la sfîrşitul Republicii, marea proprietate era un cumul de proprietăţi mici şi mijlocii, independente una de alta şi răspîndite în toată Italia. Cercetătorul sovietic precizează astfel cîteva lucruri importante, în primul rînd făcînd distincţia netă între proprietatea medie şi latifundie, atît din punct de vedere economic, cît şi cronologic (p. XXX).

A. J. Toynbee este prezent cu un studiu din 1965, intitulat *Nuove esigenze e opportunitá economiche nell'Italia peninsulare e nella cisalpina dopo la guerra annibalica* (p. 65—102). Savantul englez studiază consecinţele celui de-al doilea război punic asupra agriculturii romane, în condiţiile desfăşurării îndelungatului conflict militar chiar pe teritoriul roman. Comparativ cu lucrările lui Gummerus şi Kuziscin, Toynbee aduce un element nou : economia pastorală care se dezvoltă în Italia secolului al II-lea î.e.n. ca o consecinţă a devastărilor şi depopulărilor provocate de război, care „a condamnat la moarte" economia ţărănească tradiţională Aspectul pozitiv constă în ocazia creată pentru a exploata regiunile montane ale Apeninilor Păşunile montane erau utilizate, evident, vara, iar pentru iernat se foloseau cîmpiile devastate şi rămase necultivate. „Investiţiile de capital" erau favorizate de dezvoltarea oraşelor din Italia centrală, de posibilitatea de a cumpăra terenuri la preţuri scăzute, ca şi de posibilitatea folosirii păstorilor sclavi proveniţi din *barbaricum*. Pentru a fi cît mai convingător, Toynbee trece în revistă şi sursele de formare a capitalului necesar. Existenţa acestuia, a mîinii de lucru, a pieţei de desfacere-iată reunite toate condiţiile pentru a investi cu mari profituri. Ţăranii din Italia peninsulară au fost colonizaţi în Valea Padului, relativ izolată de restul ţării, unde puteau continua „agricultura de subzistenţă". Această zonă nu era propice agriculturii pentru piaţă, transportul grîului de aici la Roma costînd de trei sau patru ori mai mult decît cel al grîului sicilian. Pe baza acestor considerente, statul roman nu s-a dat în lături de a expropria pămînt aparţinînd populaţiilor italice. Între cei interesaţi în exploatarea pămîntului, istoricul englez situează, alături de ţărani şi de clasa conducătoare, „noua clasă de antreprenori", dornici de îmbogăţire. Toynbee sesizează — susţine Luigi Capogrossi Colognesi — că bunăstarea celor puţini are la bază munca sclavilor şi ruinarea popoarelor italice, ca şi a cetăţenilor care luptaseră pentru gloria Romei (p. XXXII).

Ultimul studiu cuprins în volum aparţine lui E. Gabba, se intitulează *Le strutture agrarie dell'Italia romana (III—I a.c.)* (p. 103 134) şi este cel mai recent apărut, în anul 1979. Contribuţia lui Gabba constă în evidenţierea rolului jucat de terenurile de folosinţă comună, exploatate de micii proprietari îndeosebi pentru păstorit. Existenţa acestei complementarităţi, între mica proprietate şi terenul comun, este legată de contextul silvo-pastoral specific arealului apeninic-subapeninic. Dar el se arată în dezacord cu Toynbee, arătînd că romanii au expropriat din terenurile aparţinînd populaţiilor italice doar cele de folosinţă comună şi cele aparţinînd „colaboraţioniştilor" cu Hannibal. Depopularea unor zone vaste din centru şi sud era suficientă pentru a se putea pune bazele proprietăţii de tip latifunar. Se explică astfel dezvoltarea păstoritului în defavoarea agriculturii pe *ager publicus*, ceea ce modifica raportul între mica proprietate şi terenul comun. Împotriva acestei situaţii, care lovea în micii proprietari, s-a ridicat Tiberius Graccus. E. Gabba citează apoi argumentele lui Appius Claudius, un oponent al lui T. Graccus, care demonstrează „anacronismul şi caracterul antieconomic" al reformelor propuse, în condiţiile în care necesităţile militare îi ţineau pe ţărani mulţi ani departe de casă. Concluzia lui Gabba este că latifundia s-a născut şi s-a dezvoltat pe *ager publicus*, provocînd treptat decăderea micii proprietăţi şi a satului italic. Deci — comentează Luigi Capogrossi Colognesi lucrarea lui Gabba — cercetătorul scoate la lumină coexistenţa dintre mica proprietate şi *villa*, care nu se exclud reciproc, ci se completează, integrarea fiind necesară ambelor părţi. Latifundia în sens restrîns s-a substituit micilor proprietari liberi şi organizării *villa*-ei, „dar aceasta este o altă pagină a istoriei agriculturii italice" — conchide Luigi Caporossi Colognesi.

Este acum rîndul nostru să subliniem meritele acestui volum-culegere a patru studii — şi ale editorului său. Cercetătorul italian, prin selecţia făcută, ca şi prin completările cuprinse în introducere reuşeşte să ne prezinte un tablou amplu al societăţii rurale italice din secolele III î.e.n. — I e.n. în ceea ce are aceasta mai important : proprietatea asupra pămîntului. Însăşi simpla lectură a volumului este un cîştig pentru cititor, datorită clarificărilor aduse în ceea ce priveşte metodele de exploatare a pămîntului într-o perioadă de răscruce în istoria Romei, aceea a trecerii de la republică la principat. Din aceste motive credem că lucrarea este bine venită, chiar dacă se prezintă sub forma unei culegeri de studii. Deşi unele sînt vechi din punct de vedere al datei apariţiei, ele continuă să fie noi din punctul de vedere al conţinutului.

Ramiro Donciu

„TOOLS AND TILLAGE", Copenhagen, vol. V, nr. 1 (1984), 2 (1985), 128 p.

Înființată în anul 1968, revista „Tools and Tillage", editată de Secretariatul Internațional pentru Cercetări de Istorie a Uneltelor Agricole și Muzeul Național al Danemarcei, sub redacția lui Grith Lerche, Alexander Fenton și Axel Steensberg este dedicată, așa cum se menționează în foaia de gardă, „istoriei uneltelor pentru cultivat și proceselor agricole". Revista nu se limitează, însă, strict la domeniul anunțat, incluzînd între coperțile ei și articole privitoare la sisteme și metode de cultivat și recoltat, enunțate din mai multe puncte de vedere, pornind de la abordarea oferită de arheologie pînă la cea lingvistică, fiind discutate aspecte din orice parte a lumii de la începuturile agriculturii pînă în era industrială.

Cele două ultime apariții ale revistei (ambele de cîte 64 pagini) sînt deschise de cîte un editorial (în cele două limbi folosite în revistă : engleză și germană) urmat de articole propriu-zise. Primul dintre ele, *Cultura cu cazmaua în Flandra* de Johan David, descrie amănunțit caracteristicile folosirii cazmalei la arat în locul plugului, în Flandra, atrăgînd atenția și asupra unor avantaje ale aplicării acestui sistem, puțin luate în discuție pînă acum. Cunoscutul paleobotanist J. Troels-Smith analizează în raportul său *Furajul și îngrășarea pămîntului cu bălegar în Elveția în urmă cu 6000 de ani* situația înregistrată la Thayngen-Weier, o stațiune neolitică de lîngă Thayngen, cantonul Schaffausen, explorată de arheologul W. U. Guyan. După analiza polenurilor și a unor pupe fosilizate de insecte, Troels-Smith ajunge la concluzia că o dată cu cultivarea plantelor a început și creșterea animalelor, fiind dovedită folosirea bălegarului pentru îngrășarea pămîntului în vederea obținerii unor recolte mai bune. Demne de menționat sînt și notele lui Henrik Tauber și Grith Lerche privind calibrarea datelor C_{14} și folosirea lor în datarea unor unelte agricole.

Un foarte interesant studiu semnează Jutta Meurerers-Balke și Charlotte Loennecken : *Mijloacele de protecție în timpul secerișului.* În general, mijloacele de protecție folosite de secerători apără degetele 3, 4, și 5 de la mîna stîngă (sau, pentru stîngaci, de la mîna dreaptă). Autoarele au putut studia mai multe asemenea instrumente cu rol protector în muzeele din Berlinul de Vest și Hamburg și acolo unde mai sînt folosite și astăzi, în special în Calabria și Iran. După o scurtă catalogare și clasificare a tipurilor întîlnite (inclusiv cele dintr-o vastă literatură de specialitate, din care, lipsește, totuși, din păcate, articolul lui Răzvan Ciucă și Petre Diaconu din *Ialomița. Materiale de istorie agrară a României*), se discută răspîndirea acestor obiecte, cunoscute foarte bine în Balcani. Palamarca (aceasta este denumirea folosită în Bulgaria și România pentru tipul cel mai comun de apărătoare) este răspîndită în întreg spațiul mediteranean, din Spania pînă în Balcani și Anatolia și mai departe, din Iran pînă în Pakistan, în nordul Africii și Baleare. În mare, există două tipuri principale de palamarce : cu un singur compartiment pentru cele trei degete și cu trei compartimente, primul tip fiind folosit doar în Pirinei. Pe de altă parte, palamarcele din estul Europei se deosebesc de cele din apus prin prelungirea „degetelor" într-un cîrlig, fapt ce poate fi remarcat și la exemplarele din România. Palamarcele din Iran au spațiu pentru apărarea tuturor celor cinci degete. În continuare, este explicat, pe larg, modul în care se lucrează cu palamarca în nordul Greciei, la Kato Theodorakia, lîngă Kilkis, și se discută alte instrumente auxiliare folosite la secerat, între care, secera cu cîrlig de cosit cunoscută în sec. XV în Flandra, răspîndită în tot nordul Europei Centrale, pînă în nordul Franței în vest și țările baltice la răsărit, dar și în Ungaria și Transilvania, unde, după părerea lui F. Krüger, a fost adusă de flamanzi ; în același timp, secerătorii nomazi albanezi au contribuit în principal la răspîndirea palamarcei în Balcani.

Despre *Contribuția lui František Sach la cercetarea uneltelor de plugărit preindustrial în Austria* scrie H. C. Dosedla. Sach s-a ocupat — printre altele — de clasificarea uneltelor de plugărit preindustrial și, în primul rînd, de pluguri. Dosedla, făcînd un apel pentru îmbunătățirea clasificării Sach și extinderea folosirii ei în dauna creării unor noi clasificări, pe criterii strict naționale, analizează, și el, unele tipuri de pluguri, încercînd să le încadreze în clasificarea cercetătorului din Cehoslovacia.

Un studiu deosebit de interesant este cel scris de Peter Strømgaard și intitulat *Sistemul infield-outfield de schimbare a culturii la populația bemba din sudul Africii centrale*. Autorul discută, mai întîi, sistemul de schimbare a terenurilor cultivate *(shifting system)* întîlnit în Africa încă din neolitic și semnalat încă, în secolul nostru, în Scandinavia și Europa Centrală (echivalent în România cu lăsarea „în pîrloagă" a terenurilor). Deși blamat într-o vreme, acum se constată o reconsiderare a acestui sistem, evidențiindu-se valoarea ecologică ridicată a folosirii lui. În cazul populației bemba din platoul central al savanei est-africane din Zambia, în apropierea albiei fluviului Zambezi, se constată schimbarea terenurilor pentru regenerare, dar nu în fiecare an. Pămîntul este îngrășat cu cenușă provenită de la ramuri arse pe loc, după ce au fost tăiate din copacii aflați într-o altă zonă înconjurătoare, clar delimitată. de 5—8 ori mai mare decît cea cultivată; în acest fel, pădurea nu este distrusă, ramurile refăcîndu-se ușor Acest sistem-*chitemene* în limba locală—(denumit *infield-outfield*, termenul *infield* desemnînd zona cultivată, iar *outfield* zona de pe care se aduc îngrășămintele), folosit în diferite variante și în ins. Färoe și în Tanzania, în alte părți, este descris pe larg de Strømgaard, care se referă atît la tehnicile de tăiere a ramurilor arborilor și de ardere, cît și la ritualurile care sînt legate de aceste operații, la importanța lor, observabilă prin modul în care ele sînt reflectate în vocabular. Un capitol aparte se referă la ciclurile de cultivare a diferitelor specii de plante (mei, nuci de pămînt, fasole, cassava), ciclu încheiat după cinci ani, iar un alt capitol, la diviziunea muncii în cadrul unei comunități bemba, de-a lungul unui ciclu de cultivare. În fine, Peter Strømgaard face o analiză detaliată a productivității pe care o oferă sistemul *infield-outfield* și a dietei populației bemba. Credem că trebuie remarcat aici faptul că populația bemba a ajuns, pe căi empirice, să mențină fertilitatea solului exact atît cît este necesar (după cum s-a dovedit prin experimente chimice) pentru fiecare cultură în parte.

Mervyn Watson, în articolul *Tipuri obișnuite de pluguri irlandeze și tehnici de plugărit*, ia în discuție varietatea plugurilor irlandeze din sec. XVIII și începutul sec. XIX. Mai întîi se face o amănunțită descriere a tipurilor de pluguri întîlnite, comparîndu-se frecvent aceste unelte cu cele cunoscute în Scoția, care sînt mult mai ușoare. Autorul demonstrează că greoaiele pluguri irlandeze sînt, în fond, foarte bine adaptate la specificul solului local, la condițiile oferite de ecosistemul irlandez.

Un consistent și foarte bine documentat studiu este cel al lui Inge Schjellerup, *Observații privind terenurile cultivate pe înălțimi și sistemele de terase în regiunile muntoase din nordul Peru-ului*, în care autoarea se referă la sistemele precolumbiene de cultivare de pe versantul estic al Anzilor, la o altitudine de 3200—3800 m., observat în districtul Chuquibamba, provincia Chahapoyas din departamentul Amazoanelor. În această zonă, datorită climatului excesiv de rece și umed, nu se pot cultiva cereale, astfel încît locuitorii cultivă cartofi (cel puțin 35 de varietăți) și unele plante cu tuberculi. Primele amenajări studiate sînt cele incașe situate lîngă Aluén, un sat din estul districtului, unde panta naturală este de 25°; aici au fost construite terase întărite cu pietre (asemenea unor trepte distinct delimitate) pentru a se evita alunecările de teren și eroziunea solului. Ceva mai la poale, unde panta este mai lină —5° , brazdele sînt așezate pe paturi din piatră de dimensiuni mici, reglîndu-se astfel, scurgerea apelor la vale Pe baza acestor sisteme principale au fost decelate și alte variante, autoarea clasificînd opt tipuri de asemenea amenajări, din care unele au fost datate (prin C_{14} calibrat) înainte de incași (pînă în anul 900).

În revistă mai apar un articol omagial semnat de Grith Lerche. dedicat împlinirii unui veac de la descoperirea parcelelor cultivate în epoca fierului („cîmpurile celtice") din Iutlanda un altul scris de Grith Lerche și Stig Jensen *(O notă privind practicarea fermajului în perioada, vikingă : bălegarul din iarbă)*, un necrolog pentru Paul Lesler și mai multe recenzii.

Apărută în condiții grafice ireproșabile, *Tools and Tillage* se dovedește a fi o revistă de studii interdisciplinare, foarte exigentă în alegerea temelor, dar publicînd articole diverse, subsumate însă, interesului pentru istoria uneltelor și proceselor agricole, domeniu care ar merita o atenție mai mare din partea cercetătorilor, în primul rînd a istoricilor.

Virgil Ștefan Nițulescu

„REVISTA DE ISTORIE" publică la prima parte studii, note şi comunicări originale, de nivel ştiiniific superior, din domeniul istoriei vechi, medii, moderne şi contemporane a României şi universale. În partea a doua a revistei, de informare ştiinţifică, sumarul este completat cu rubricile : Probleme ale istoriografiei contemporane, Cronica vieţii ştiinţifice, Cartea românească şi străină de istorie, în care se publică materiale privitoare la manifestări ştiinţifice din ţară şi străinătate şi sînt prezentate cele mai recente lucrări şi reviste de specialitate apărute în ţară şi peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sînt rugaţi să trimită studiile, notele şi comunicările, precum şi materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rînduri, trimiterile infrapaginate fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate, iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustraţiile vor fi plasate la sfîrşitul textului. Numele autorilor va fi precedat de iniţială, titlurile revistelor citate în bibliografie vor fi prescurtate conform uzanţelor internaţionale.

Responsabilitatea asupra conţinutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie.

Corespondenţa privind manuscrisele, schimbul de publicaţii se va trimite pe adresa Comitetului de Redacţie, B-dul Aviatorilor, nr. 1, Bucureşti—71247

DIN SUMARUL NUMERELOR VIITOARE

Zone sacre la geto-daci.

Valoarea temporară a informației cartografice.

Ștefan cel Mare și războiul otomano-venețian din 1499–1503.

Regimul politico-economic al gurilor Dunării în secolul al XV-lea.

Economia țărilor române în secolul al XVII-lea.

Izvoare demografice – registrul militar secuiesc din 1635.

Înființarea consulatelor franceze în țările române și impactul asupra spiritului românesc

Problemele învățămîntului în parlamentul român. Pe marginea criticii reformelor școlare a lui Take Ionescu.

Ecoul unor evenimente istorice românești în presa norvegiană.

Spania în literatura română în epoca modernă – traduceri, reflexe, influențe.

Oamenii de știință și viața politică a României.

Aspecte ale genezei „noului activism” al popoarelor din Ungaria (1900–1905).

România și țările balcanice în perioada 1900–1911.

Considerații privind social-democrația germană 1869–1914.

America Latină și primul război mondial.

Relațiile culturale dintre România și Marea Britanie (1929–1939).

Aspecte ale procesului de creare a Frontului Național Unit Anti-japonez al poporului chinez.

Contribuția Biroului pentru servicii strategice al S.U.A. la victoria Națiunilor unite.

Propunerea României privind încheierea unui tratat de securitate colectivă în sud-estul european postbelic. Semnificații politice.

Evoluția statului român în etapa edificării societății socialiste multilateral dezvoltate 1965–1986.

RM ISSO 567 – 630

I. P. Informația c. 1549 43 856

Lei 15